

HEGEDUS LORANT
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN
REGÉNYE ÉS ÉJSZAKÁJA

Heikenski John

GRÓF
SZÉCHENYI ISTVÁN
REGÉNYE
ÉS ÉJSZAKÁJA

ÍRTA
HEGEDŰS LÓRÁNT

ATHENAEUM
IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT
KIADÁSA
BUDAPEST

*Ajánlva Atyám megszentelt
emlékének, ki politikai csalódása
után, életének utolsó esztende-
jében „az igazi gróf Széchenyi
Istvánról” készült könyvet írni,
ezelőtt negyedszáz évvel.*

Könyvem gróf Széchenyi István életének és éjszakaijának regénye. Fantasztikus káprázat: mely egyben igaz és való.

Midőn a nagyszerű Széchenyi-irodalom forrásművein éveken át keresztüldolgoztam magamat, nem az volt a célom, hogy helyettük vagy ellenük más könyvet írjak. Ellenkezőleg: rájuk építettem s ahol csak lehetett, szószerint átvettem elődeim eredményeit. Tovább megyek; végtelen hálára köteleztek Széchenyi legkitűnőbb kutatói: Angyal Dávid, Károlyi Árpád és Viszota Gyula barátaim, kik nemes segítséggel ellenőrizték adataimat. Különösen lekötelezett a Széchenyi-múzeum igazgatója nemcsak azzal, hogy a Naplók kiadatlan köteteit átolvashattam, hanem azáltal is, hogy megismerhettem leveleit Karolinának, e történet legrejtélyesebb alakjának, aki Széchenyi naplói szerint folyton visszajár sírjából. — Munkám oknyomozó anyagát a Magyar Történelmi Társulat elé terjesztetem ellenőrzésre.

Szerénytelenül s tán elbizakodottan úgy képelem, hogy e regényes rajz kísérlete által sikerült több, eddig megoldatlan Széchenyi-rejtély nyitjára rájönnöm, viszont be kell vallanom, hogy nemcsak nagy sor régi probléma maradt, mit nem tudtam kibogozni, hanem éppen megoldásaim által új rejtelmek tárultak föl, melyekkel majd az eljövendő kutatóknak kell megbirkózniuk. És ez jól van így. Oly óriással állunk szemben,

aki minden magyar kort vonzani fog s voltaképpen minden magyar közírónak és költőnek meg kellene írnia a maga Széchenyi-könyvét. Minden kor önmagát fogja keresni benne, mert csodálatos fényét mindegyikünk prizmjája más sugarakra vetíti szét egyéni lélek s kor-szellem szerint. Mind aknázzuk, de Széchenyi kimeríthetetlen marad, míg mi s időnk elmúlunk.

Ha fölteszem magamnak a kérdést, vájjon ennyi évi munka s annyi töprengés után hogy fogják könyvemmet fogadni a tudomány munkásai vagy az olvasóközvélemény, feleletem igen egyszerű. Nem tudom kiszámítani a visszhangot. De tudom azt, hogy nekem elmondhatatlan boldogságot szerzett kutatásom. Szerelmes lettem Széchenyi lelkébe míg szavai, tettei, emlékei körül tanyáztam.

Ha kaptam volna az Élettől tömérdek virágot — miből kevés jutott, ha szerezhettem volna sokágú babért — mi megtagadtatott tőlem, most mind összehordanám, máglyába raknám s följánlanám Néki, gróf Széchenyi Istvánnak: Hódolat!

I.

A rácsos kapu előtt.

Aki kirándul Bécs hernalsi külvárosába, a Pyrker és Billroth utcák sarkán, fenn a dombtetőn, megtalálja a «*zum braunen Hirschen*» — «*a Barna Szarvashoz*» címzett vendéglő emeletes épületét. Nevezetes ház ez. A benyílótól jobbra kis külön szoba van; ezt «*Lenau-szobának*» hívják, mert itt írt s iddógált a nagy német-magyar költő. A ház udvarán nyári veranda: itt *Schubert* tanította új dalaira kórusát. Amint azután a Pyrker-utcába betekintünk, egyik ámulatból a másik csodálkozásba esünk; mintha az Olympos egy darabja éppen ideköltözött volna. Két házzal odább márványtábla jelzi a legnagyobb zengő lélek: *Beethoven* lakását, odább szemközt vele *Kleist* emléke (Heilbronni Katica), majd következnek a drámaíró Bauernfeld s az osztrák hírességek sorozata. Nyilván a Géniusz megszállotta ezt a környéket.

A «*Barna Szarvas*» bejárójától balra térve, a sötéten át a vendéglői szobákba érünk s amint letelepszünk, az ablakból végigláthatunk a Billroth-utcán, melyből szemben a Krottenbach-Strasse torkollik, hosszan fölszaladva a meredek lankán. Mindenesetre megakad a szemünk nemcsak a Krottenbach-utcán fölfutó hosszú-hosszú kerítésen, hanem a rácsos kapun is, mely a bekerített nagyfájú, széles, elvadult parkot velünk szemben, a Billroth-utca felől elzárja. A nagy kapu mellett sárga kis portáspáholy, s fentebb a dombtetőn, a fák mögül egy hosszú épület huszonkétablakos fala bontakozik ki magas emelettel, melynek középső

része kifelé tör, homlokzatán különös címer: egy óriási pillangó. Az egész tökéletesen olyan, mint a lipótmezei tébolyda az utcáról nézve, amint nekidől a Kishárs-hegy oldalának. Csakugyan az. Ez a döblingi elme-gyógyintézet s az épület tudtommal báró Hening osztrák miniszteré volt, alighanem el is vétetett tőle, mindenesetre azonban földalatti folyosó köti össze úgy a Barna Szarvassal, mint a döblingi parókiával, sőt a hernalsi császári nyaralóval. Erről a földalatti folyosóról mindjárt szó lesz, mert abból indul el történetünk nagy útjára. Nem szeretném azonban elfeledni azt, hogy az óriás pillangó, mely a vadászkastélyból lett gyógyhelynek homlokát megszállta, szimbólum; az örültek jelképe, mint siketnémaké a lelakatolt fül. Elméjük lepke, mely elszáll a köznapi földről s valamely más, ismeretlen világban kalandoz. Ily lepkeleiket őriznek ott bent, a rácsos kapu mögött.

Mikor pedig én most veled, én olvasóm, belépek ebbe a rejtelmes-nevezetes Barna Szarvas-házba, mi kettőnkön bűbajos változás megy végbe. Láthatatlan varázs kezd hatni ránk. Nem vagyunk időben; a mai napot, ezerkilencszázharminckettőt, sőt az egész huszadik századot kint hagytuk valahol. A mi időnk lemaradt rólunk — éppen azért, mert a mi időnk volt. Hét lépést teszünk a bejárón s mindegyik lépéssel egy évtized hull le rólunk: kintmarad valahol, míg mi belekerülünk a múltba. Hétszer léptük át az évtizedet s mire a Lenau-szobába beérünk, már 1860-ban vagyunk, április 7-én, Nagyszombaton, úgy jártunk, mint Andersen meséjének hőse, ki bűvös sárcipőt húzott s mikor hazafelé indult, a tizenötödik század hősi reneszánsz-körébe érkezett meg.

Semmi kétségünk nem lehet. A falon lógó s császárilag engedélyezett Hof- und Bürgerkalender 1860. április 7-ikét mutatja s vörös betűkkel rajta «Nagyszombat». Holnap már feltámadás ünnepét üljük. Megnézem az órát a faggyúgyertya kanócánál: este tíz óra. A vendéglős, szép nagyszakállú germán, már húsvéti díszben — mert délután a feltámadási processzión járt — hajlongva bókol az előttünk menő két belépőnek, pedig egyikök írónak látszik, a másik pedig

kucséberkosarat hord. A kocsmáros ügyetlenül viseli magát, mert igen magasan titulázza az én embereimet, akik bosszúsán kergetik ki ezért a szobából. Még egyszer utána szólnak:

— Nyitva a földalatti gádor? — kérdi a különös kucséber.

— A jelre kinyílik, excellens, — felelte a hatalmas kocsmáros s vastag ajkára tette az ujját, mint aki azt hiszi, hogy most kitűnően játszott szerepét.

Két vendége azonban más nézetten volt s dühösen húzták be magukra az ajtót, ő Excellenciája a kucséber, «alacsony, vastag szőke úr volt, kevés értelmiségre mutató arccal, ámbár nagy kopasz homlokkal s oly triviális fölfogással és beszédmodorral, minőt egy volt külügyéri tanácsosról föl sem tehetünk». (Mint *Kecskeméthy Aurél*, a később pompástollú *Kákay Aranyos* e kéziratából látható, *báró Thierry* rendőrminisztert tisztelhetjük magunk előtt.) A másik szereplő, ki írni kopott ruhába rejtette rangját, «izmos testalkatú férfi volt, a ravaszság és bécsi Gemütlichkeit vegyületével bíborpiros arccal, fénytelen rendőri szemekkel, ki láthatólag erőlködött lerchenfeldi dialectusát és küljelenségét a konvencionális műveit formákkal befénymázolni — ott, hol műveltebb emberek között érzé magát». A vendéglős «Herr Hofrath»-nak szólítá, mikor belépett, a kegyelmes kucséber így hívja: *Felsenthal*, mi tehát hívjuk Felsenthal udvari tanácsosnak, — mert csakugyan így hívják.

(Ki ez a Felsenthal? Miféle ember? — kérdezhetjük most, mert hiszen nagy szerep vár rá történetünknek úgy első, mint utolsó fejezetében. S akkor megtudjuk, hogy «ez az úr tulaj donkép a bécsi rendőrök főfő-rendőrmestere, az archipolizist, ki az alsó és felső, vagy ha tetszik alacsony és magas, proletár és úri rouékat, csalókat és gazembereket szemtől szembe, s kinek-kinek csínját-bínját par coeur ismeri, — s ha még nem ismeri, ezer mesteri módokon ért azoknak a kinyomozására. ő tehát «népszerű» ember Bécsben; népszerű a maga módjára, a jók öröme és a gonoszok félelme... Legjobb azonban vele általában semmiféle ismeretségben nem lenni.»)

— Hofrath Felsenthal, — szólt a minister, — mint kucséber. Ez a szerencsétlen fölismert minket, most már figyeltesse őt is, mert itt mindenki gyanús nekem. A pókháló közepén vagyunk.

— Parancsára, excellenz.

— Hofrath Felsenthal! A felség azért nevezette ki előterjesztésemre decemberben soron kívül kormánytanácsossá, hogy a *Széchenyi-csomót* megoldja, mert emlékeztünk az ön mesterművére, mikor a nagy «Péter» bankár házába furakodott, csak azért lépett vele benső barátságba, hogy kikémlelje háza titkait, míg kisüt-hette róla, hogy banküzletei mellett veszedelmes bankócsináló s a bankóhamisító szövetkezet feje. Emlékszik?

— Kegyelmes úr nagyon kegyes — felelte Felsenthal s kihúzta magát pirosra sülve a boldogságtól. — Legmagasabb helyen is meg lesznek elégedve, a Széchenyi-anyag már kezünkben van s ia háló köröskörül ki van feszítve.

— Tudom, Felsenthal, önre bízom, most csak ki akarom próbálni a maga «Vertrauter»-jait. Hányra várja őket?

Az ál-írnok kivette óráját s rátekintett.

— Tíz perc múlva itt leszek, excellenz.

— Honnét, Felsenthal?

— Excellenz — a föld alól.

— A föld alól? — kapta föl a szót a miniszter. — Onnét! Mert Magyarország teljhatalmú kormányzója, fenséges Albrecht főherceg sürget, ő indította meg. ő követeli. Miatta bukott meg az elődöm. Tovább nem lehet várni, mert a kormány veszélyben s talán, — a kucséber óvatosan körülnézett, azután súgva szólt — talán a — Dinasztia!

Felsenthal izmos, kipróbált figuráján átfutott a rettenet.

— Kegyelmes úr, mindenért felelek.

— Tudom, Felsenthal, — de nem tudunk felelni az időért — még önnek sem mondhatok el mindent. Egész Magyarország lázong ezért az egy emberért.

— Értem, excellenz. Mennyi időm van?

A kucséber még egyszer körülnézett s most egészen a másik füléhez hajolt:

— Felsenthal. Míg az ünnepek véget érnek.

A két áruhás egymásra nézett s mindkettőt kiütötte a gyöngyöző veríték.

A kucséber suttogva folytatta:

— Vagy minden, — minden fölfordul, — vagy elkészülünk a magyar gróffal. Az én levelem és a házkutatás után nincs meghátrálás részünkre, csak császári kegyvesztés — Felsenthal!

Felsenthal azonban sokkal élesebb ész, semhogy meg lehetne ijeszteni:

— Excellenz, a magyarok ellen csak egy orvosság van, mely mindig biztosan hat: a lekicsinylés. Mi legyen excellenz, a gróf sorsa?

— Felsenthal, ez most már nem egy vagy több magyar gróf sorsa, mert azok mind bolondok; ez a mi sorsunk, talán a birodalomé. Mi magunk állítottuk föl a kelepçét s most magunk vagyunk benne.

— Excellenz, a gróf? — kérdezte újra a főrendőr olyan hangon, mint aki biztos a maga dolgáról.

A kucséber fölállt s így felelt:

— A gróf egy hét alatt vagy a börtönben ül, vagy még rosszabb helyen: lezárva az állami örültek házába, — a mi rácsos házukba — onnét még élve nem került ki se gróf, se összeesküvő. Felsenthal, — s most a kucséber úgy érezte, hogy föl kell egyenesednie, mert az egész állami hatalom az ő hátgerincén jár át, erre az írnok is fölmerevedett — imádkozunk a zelli Máriához, hogy a rettentő csapást háriítsa el. Mindennek vége, ha a gróf megszökik.

Felsenthal most megtalálta a maga rendőri hangját:

— Kegyelmes úr, Felsenthal felel azért, hogy a magyar gróf meg nem szökhetik, a gróf a kezünkben van — se ég, se föld már ki nem szabadítja.

— Felsenthal, ön a bizodalmam, — de a tíz perc letelt.

— Akkor, excellenz, itt kell lenniök.

Az ál-írnok az (ajtóhoz ment s kicsapta azt. Elütötte vele a Wotan-szakállú kocsmárost, ki nyilván hallgatódzott. De hamar összeszedte magát s sietve irtózatosságot tettett.

— Kucséber és írnök úrnak alázatos alázattal akartam jelteni, hogy a pincegádor ajtaján kilenc kopogást hallok.

— Szentelen, — felelte a szőke kucséber, ki nem bírt magával.

— Nyissa ki és eressze ki őket — parancsolta, mintha rendőrrohamot vezényelne, az izmosabb vendég.

— Igenis, excellenz, — sipította a kocsmáros Wotan-utánzat s örült, hogy ily olcsón elkotródhatott.

— Mondtam, hogy őriztesse ezt a sehonnait is, Felsenthal, — adta ki dühét a miniszter.

— Ma éjjel én magam őrzöm az egész környéket, excellenz, hogy az ünnepen embereim kipihenhessék magukat.

— Köszönöm, Felsenthal, — szólt báró Thierry a kucséberkosár mögül s már azon volt, hogy kezet fog alantasával, de meglátva a belépő két alakot, jobbnak látta csak a vállára tenni a kezét.

Két nagy csizmás bécsi fuvaros lépett be az ajtón, kik feltűnően mutogatták ostoraikat. Felsenthal először azt gondolta, hogy folytatja a maskarát, de a kegyelmes kucséber oly ügyetlenül keveredett bele narancs-kosarának madzagjaiba, hogy jónak látta ledobni a rosszul sikerült farsangi álarcot és a helyzet komolyságához mérten fölvenni a hivatalos ábrázatot.

— Excellenciád ismeri embereinket. Berka rendőrbiztos és Steyskal aktuárius.

A két jövevény mélyen meghajolt s a miniszter ideges fölénnyel vette át a szót:

— Mi újság? Megvan?

Berka magát tartotta illetékesnek a feleletre, mert Döbling az ő rendőrbiztosságához tartozott:

— Excellenz, a gróf megvan s mindenütt körül van véve, nem menekülhet — senki sem juthat be hozzá nélkülünk.

Felsenthal azonban többet is akart tudni:

— És a mi kémünk hogy működik? Ő excellenciája tudja, mily nehéz volt belső embert szerezni a gróf ellen, mert mindenkit megbabonáz. Valami láthatatlan

varázsa van. A házkutatásnál Groscheket külön megfigyelőnek állítottam föl ellene, de mikor burnóttal megkínálta és ránézett, nem bírta ki tovább a szerepét. De mi keményebb legények vagyunk, úgy-e, Berka?

— Szolgálatára, Herr Hofrath. Pont fél kilenckor, mikor a földalatti járatból kiléptünk a Türkenschantz kis pavillonjába, ott várt Bichler Sebestyén, a gróf komornyikja, mert a másik, az öreg Brach, elkezdett sírni, mikor meg akartuk vesztegetni. Ezt is báró Inkeyné önagységának köszönhetjük, és —

— És, — kérdezte türelmetlenül Felsenthal, ki minisztere előtt akarta levizsgáztatni embereit, — most hagyja az asszonyokat.

Berka rendőrbiztos nem találta hízélgőnek a főnöke rászólását, mert ő minden nyomozásnál női fonalakat keresett, tehát a gróf esetében is; szó nélkül a kalapjába nyúlt s annak belsejéből összegyűrt cédulát vett ki, melyen messziről látszott, hogy valamely szálloda vagy szanatórium mosási listája lehet. A cédulát kiterjesztette a kopottas írnok és a szőke kucséber elé s a faggyúgyertyát mellé tette. Ezután ennyit mondott:

— A mai eredmény.

Hárman egyszerre betűzték a kém napi jelentését: a miniszter, a főrendőr és a döblingi főnök:

— Az öreg magyar ma egész délelőtt magyar nótákat furulyázott és sírt hozzá. Azután tizenkét mérföldet szaladt. Egy óra hosszat ablakából nézte a Leopoldsberget és a Dunát. Azután egészen nyugtalan lett és az öreg Brachot magához ültette az ebédre — a szolgájával együtt evett. Minden ajtó zárva.

Báró Thierry felkiáltott:

— Az örültek házába vele! Sír, furulyázik és a saját szolgáját kiszolgálja. És Albrecht főherceg ő fensége erről írja, hogy «a magyarok imádják, mint a bálványt s az egész nemzet úgy tekint rá, mint inspirált magasabb lényre.» Az örültek házába vagy a börtönbe és mind meg vagyunk mentve. Ez képes arra, hogy innét a varázscellájából kitorje mindnyájunknak a nyakát! — Hofrath, ön még csak egy hétig kell, hogy örködjék, — aztán — gratulálunk!

— Az éjjel excellenciád engedelmével magam örködöm, hogy bizalmasaim a húsvéti ünnepen pihenhesenek.

— Szervusz, Felsenthal, — kiáltotta széles jókedvében a szőke kucséber s távoztakor még visszaszólt: Megint azt kell híresztelni a környéken, hogy bankóhamisítást nyomozunk.

— Gróf Széchenyi nem menekülhet, már kezemen van! — mondta Felsenthal főrendőr s átvette a döblingi környék szigorú zárlatát egy éjszakára. Az éjszaka 1860. április nyolcadikára hajló éjjel, mely a föltámadás húsvéti harangjainak boldog zúgását várja.

Ki lehetett az a földi lény, kit egy egész birodalomnak kellett így őriznie, bár nehéz betegség szállt reá?

Ki volt az, kitől rettegni kellett, bár egy világváros közepén fegyvertelen tartották rácsos kapu mögött s kiért otthon egy leigázott nemzet lázadoz?

Ki az, kinek bűvös varázsát alig bírja el, ki elibe kerül s kinek szívdobbanása delejes körbe vonja a szíveket?

Ki volt az emberrázó ember s mi volt munkája, hatalma?

Honnét jött ez a tünemény, minőt századokban egyszer vet világra az ember-történet tűzhányóhegye, mikor a föld megnyílik s nemzedékek halnak, hogy népek szülessenek? Honnét jött ő és hová megyén?

Mit hozott és mit vitt el magával? Páratlan perzselő tűzéből, mely száz év óta mind erősebb lesz, egy lángszívből és lángelméből mi jut el az örökkévalóságba? S belőle mi marad nekünk?

Mi volt a lelke s merre járt?

Nagyszerű rejtélyének mi a csodás titka?

Ki volt ez az ember-tünemény?

E kérdésekre felel a könyvem.

A legenda.

Visegrád vára ki van világosítva. Száz üszkös fáklya fénye rezeget a hömpölygő Dunán. Címeres hírnökök jelennek meg a várfokon: harsona szól. Bent dobpergés felel.

— Jön a király!

Magyarország nagy francia uralkodója érkezik: *Carobert d'Anjou*, kit történetünk *Róbert Károlynak* nevez, ki fiánál, Nagy Lajosnál is nagyobb, most ünnepli királyi hatalma teljességét. A háromszor koronázott király meghódította és megépítette az országot. A főpapok behódolva, a kiskirályok mind leverve, Csák Máté legyőzve, új alkotmány, új pénz, új hadsereg: a diadalmas király tökéletes győzelmét ünnepli a visegrádi márványpalotán. A hegyoldal bimbózó tavasza köszönti őt s bent a virágos teremben az ujjongó tömeg. Kint a kikelet varázsos pompája — mert áprilist írunk — s itt bent egy nemzet tavasza serked ki a szívekből.

— Éljen a király! — így zúg a termen, amint daliák, ős országnagyok, szentelt püspökök s szépségtől nyíló udvarhölgyek bevonulnak, harsonaszó közt, ünnepi soron, vigadó, országbíró kedvvel. A király trónszéke mellett harmadik királyi asszonya: Lengyel Erzsébet. Rivalg a kürt s étkek sorával apródok raja indul. Selyembrokátok, drágaművű tálak, bársonyterítők káprázatos ragyogása.

Hogy a lakoma lendül s a billikomokba bíbor bor kerül, magyar regős-igric jelentkezik. S kobzát, pengetve, mikor dalba kezd, először csattan föl a rím a magyar versben.

— La nostra rima — «a mi rímünk» — súgta Károly a királyi asszonynak, szicíliai gyermekkorának zengzetes nyelvén. Az első igazi magyar vers!

Ilyenkor jutalmazni illik: a felség nagyszerű aranyaiból vesz — Európa legjobb pénze volt — s míg a Rajtuk kivert liliomokat nézi, eszébe jut, hogy Florenz-ből hozta a mintát:

— I nostri fiorini! — «a mi virágaink». — Az első magyar forint!

A hálás igric most ujjongó dalba kap, mikor az ajtón behozzák az új banderiális szervezet első zászlóját: a piros-fehér-zöld zászlót.

— Il nostra tricolore — «a mi trikolorunk» — mondják a királyi ajkak. — Az első magyar lobogó.

S mint hatalmas szál erdő, melyen vihar száguld, zúgva emelkedik fel mind a vitéz s tomboló diadal hangja reszketteti a levegőt.

Carobert-Károly meghatva áll ott a királyi fényben, szemében könnyáztatta tűz: meggyőzött egy széthullott országot s ő, az idegen, nagy magyar királlyá magasztosult. Amint végigjártatja diadalmas tekintetét, hirtelen kardsuhanást érez s hátranéz. Mögötte Záchnembeli Felicián viharvert agg alakja lobog föl sötétben. Szemében vad düh, kezében kivont szablya. Most a királyra sújt. A királyné fölséges asszonyi érzéssel jobbkézével védi az urát. A királynak karját éri a kard, de piros vér buggyan Erzsébet kezéből s négy ujja hull a márványpadlatra, míg maga ájultan esik a székbe. A dühöngő nem tud megállani, leánya, Klára nevét ordítja szüntelen s bosszúja csábítót keres. A királyfiaknak indul halálos csapással. Ám csak Lajos haját metszheti, a nevelők maguk testükkal védik a hercegeket.

A vér láttára Károly elfelejti, hogy magyar király, el, hogy egy birodalom ura és bírása, el, hogy Visegrádon van és nem lent, Szicíliában. Mindent elfelejt s kitör belőle a szörnyű kiáltás:

— Vendetta! Vendetta! Vérbosszú!

Ételhordó Sándor fia, János már leszúrta Zách Feliciánt. A földön fekvőt kardok kaszabolják össze.

— Vendetta! — hörög a király.

Utána a Zách fiának, rohanva fogják el s lófarkra kötözve hurcolják végig a városon, míg darabokban búcsúzik tőle az élet.

— Vendetta! — A király nem tud betelni a szicíliai vérbosszúval.

Most Zách Klárát fogják, rettentő szégyenül orrát, ajkát, nyolc ujját nyírják le s lóra ültetve mutogatják a várnépnek.

És Károly, a nagy, az országteremtő, a bölcs király nem tud megállni ebben az egyben.

— Vendetta! Vendetta! — hangzik trónjáról nap-nap után.

Zách asszony-lányát Léván fejezik le, három testvérét fára húzzák.

Már egy hónap telt el, itt van a május, de az is vérrózsákkal kel.

— Vendetta! Vendetta! — hangzik a trónról. Szicília hangja a magyar rónán üvölt.

Országos törvényszék, hol minden méltóságviselő és megyésispán szavaz, betölti a vérbosszút. Minden Záchot, bár legyen ártatlan, mint a galamb, kiirtanak mind harmadzig, ki távolabbi vére, koldussá teszik.

Idáig a történet. Most kezdődik a legenda-képződés.

Aki megmenekszik a Zách-nemzetségből, elbújdosik, lappang, más vidékre száll s minden ivadékát kötelezi, hogy a Zách-nevet el ne árulja. Névtelen Záchok bujdosnak szerte s bár századok szállnak el felettük, a királyi vérbosszú rettentő, emberfeletti nyomását érzik szüntelen, új idők, új hatalmak, új királyi házak jönnek, de a (királyra lázadó Felicián vérei *úgy* járnak közöttünk, mintha örökké üldöznék őket. Nincs nevük.

Egyik névtelen utód Nógrád megye Szécsényke községében él s családját Széchényinek nevezi. Zách Feliciánnak ez az ivadéka lenne gróf Széchenyi Istvának az őse.

A Széchényi-család leszármazásának ez a legendája; nagy becstülésre méltó kutató munka révén Bártfai Szabó László buzgóságából így mutatták be a «*Sárvár-Felsővidéki gróf Széchényi-család történetének*» három óriási kötetében, mely a családi okmánytárak alapján a gróf Széchényi-család nevében kiadatott.

Legendának mondtam ezt a családi kísérletet. Mert az. Semmi történeti bizonyítéka nincs. Helyébe más állítok, nem legendát, hanem oly nagyszerű származást, amely nélkül gróf Széchenyi István működését, lelkét, dicsőségét s elborulását (fényes sikereit és sötét elborulását) emberfia meg nem értheti. Mert gróf Széchenyi István vérének semmi szüksége arra, hogy a történeti

múlt hézagaiból s az azokban kóválygó nevekből össze-
ragasszunk valamely égbenyúló családfát, mely akár
Zách Felicián ősnemzetségéig, akár — ha tetszik —
Julius Caesarig, akár még tovább, valamely le nem fog-
lalt görög istenig nyújtózkodik. Hagyjuk ezt az új gaz-
dagoknak, kik az «ősök csarnokát» akarják maguknak
s ivadékaiknak biztosítani.

Még pókhálósál sem köti össze a Széchenyieket
a Záchok ősnemzetségével. S mert Nógrád megyében
három Szécsény község is volt, — két igazi «Szécsény»
s egy «Szécsényke» — ezekből mind kerekedhetek
Széchenyiek, mint Jóka községből Jókaiak. Semmi hite-
les bizonyítéka annak, hogy bármelyik középkori Szé-
chenyi nemzeti famíliának legkisebb köze lenne ahhoz
az igazi őshöz, aki élő valóságában élénke toppan az
idők sejtelmes ködéből. Mert az úrnak 1620-ik eszten-
dejében megjelenik Gyöngyösön Széchenyi Márton, ki
maga jobbágy; neje Bán Sára, legidősebb fia György,
a fiatalabb Lőrinc. Mikor nevezett Györgyöt, — kiből
majd hatalmas egyházfő s nagy vagyongyarapító válik,
— II. Ferdinánd 1629 november 26-ikán megnevesíti
s anyját és fivérét is a szabad emberek közé <emeli,
világosan megmondja a hites okirat, hogy apjuk Szabó-
nak neveztetett, «statu et conditione ignobili» (a nem-
telenség állapotában), tehát jobbágy volt, ki nem élhe-
tett jogokkal, nem volt szabad ember. A család most
emeltetik ki királyi kegyvel a paraszti sorból a nemes,
nemzeti és vitézlő nembe.

Ez az okirat elfúj minden égignyúló leszármazási
ködképet. A Széchenyi-család származása a legmé-
lyebbről indul, az ősmagyar ugarból, mert itt a gyökere
a nagyszerű, őstalajban. Ennél nincs magasabb szár-
mazás. És ez a paraszti ő s az ő ugaros nagy lelkével,
földtáplálta ábrándjaival nem hal meg azután. Minden
tulajdonsága, egész ősereje ott él Györgyben, a nagy
érsekben, Lőrincben, a család folytatójában és legnagyobb
alakban terem megint e világra gróf Széchenyi
Ferenc legkisebb fiában, gróf Széchenyi Istvánban.
A benne küzdő, a benne teremtő ősparaszt, vagy
mint ő mondta: «szántóvető ember» nélkül senki
soha a legnagyobb magyart meg nem érti.

Könyvünk folyamán a bizonyítékok raja fog élénkbe dőlni s nem papiros szól belőlük, nem is utólagos családkutatás, hanem maga az ős vér. Csak meg kell hallani a szavát s akkor félredobhatunk minden Összeragasztott «magas ősöket» kereső családi krónikát.

Aki nem felejt el, hogy a XVII. század nem a mi világunk volt, hogy akkor még nem tudtak semmit a francia enciklopédistákról, nem volt francia forradalom s a «Testvériség, Egyenlőség, Szabadság» jelszavairól egyetlen teremtett ember sem hallott: az rögtön világosan lát. Nem volt akkor egy emberiség Európában, hanem *kettő*. Két elválasztott, két elárkolt világ. Egyik a nemes: övé minden jog. Másik a földtúró jobbágy minden jog nélkül, — mert adót csak ő fizet, robotot ő dolgozik, földje neki nincs, mert minden az úré, — az úré az igazság is, mert fölötte a földesúr vagy a* nemesi megye ítélkezik. Ha ma — a francia forradalom, 1848 s a jobbágyfölszabadítás után — valaki azt képzei, hogy a XVII. század elején Magyarországon valaki nem tudta, hogy az apja nemesi jogban volt-e vagy jobbágyi terhek alatt nyögött, az elhiheti azt is, hogy Amerikában nem tudták megkülönböztetni a fehér ültetvényestül a szerecsen rabszolgát. Ha pedig valamely közönséges, tudatlan tizenhetedik századbéli a nemesst a jobbággyal még összetéveszthette volna, semmiesetre sem eshetett meg ez a képtelen csoda azon a nagyeszű papon, kit Pázmány Péter fedez föl, ki 1627-ben már Bécsben teológiai doktor s 1629-ben, tehát a nemesítés évében már felszentelt diakónus. Ez a nagyszerű, őserjú Széchényi György, ki majd a legfőbb magyar papi méltóságra emelkedik, ez ne tudta volna, hogy apja «Szabó» és jobbágy, anyja az volt és ennél fogva nagyszülője is paraszt volt — vagy ő szándékosan tévesztette volna el, amivel csak ártott volna nagyra-törő országos pályájának?

Nem, nem. Az igazi őst, a jobbágyi Széchényit semmiféle oklevéltárnak nem lehet kitorölni a történetből. (Hála Istennek, hogy nem lehet, mert az ő vére nélkül nincs jobbágyfelszabadítás Magyarországon. Pedig mennyi, más oldalról beömlött arisztokrata vérré

s mennyi környezetbeli nehézséggel kellett véresen küzdenie annak, kiben «Szabó» jobbágy megint feltámad: a legnagyobb magyarban.)

Hogy 1629 előtt jobbágy volt a Széchenyiek őse s hogy «Szabónak» nevezi az űkapát maga a későbbi érsek által kért királyi nemesítő levél, az ne tévesszen meg bennünket. Nem szükséges, hogy szabómesterséget űzött ő maga. Hiszen így — hogy a mi idők politikai föl jegyzései közt maradjak — akkor ruhavarrónak kellett volna lennie annak a Szabó Istvánnak is, aki Nagyatádon indult meg a szántóvetők érdekében s ha így ragasztjuk össze a magyar történetet, akkor nem lehetetlen, hogy háromszáz év múlva valamely akkori kutató őt sem ismeri el magyar kiscgádzának s ha szerencséje van, fölviszi az őseit Zách Kláraíg. Lehet, hogy valaha lehetett a jobbágyi családban Szabó is (sartorius), de népünk a maga nagy játékos kedvében oly csodálatosan szokott gúny- és becézőneveket osztogatni, — amelyek azután rajtamaradnak a fiakon — hogy ezen az úton kár elindulni. Meddő találgatás. Egy bizonyosság van: Szabó-Széchenyi Márton itt termett és mívelt a magyar ugaron, jobbágyi sorban s fia György meg-nemesítetett, hogy egyik legnagyobb papunk legyen s óriás nagyságban — mintha nagyítóüvegen át látnánk — tárja ki élénk ia földszerző s ezért honfoglaló magyar nép mély tulajdonságait s azokat átadja maradékinak.

Emberileg alig van nagyszerűbb látvány, mint ahogy az egyházi ornátus alatt a Történelem hirtelen s vakító világtításában megjelenik a magyar ősparaszt felejthetetlen alakzata; méretei a láthatárt súrolják. Mintha hűtőházban jégen tartott tulipánhagymákat néznénk, melyek szabad levegőre s napsugárra hozva egyszerre kihajtják színes kelyheiket. Sok-sok száz, talán sok-sok ezer év televényének virága így pattanik ki egyszerre Széchenyi Györgyben, hogy földszerzővé váljék s a Széchenyi-földet tovább származtatva egyívású Lőrinc öccsének, többé se földtartó, sem egyéb őstulajdonai ki ne vesszenek a Széchenyi-családból, bár néha bujdoskolnak s ellanyhulnak is.

Úgy látom, Széchenyi György maga is törhette az ugart, mert legfontosabb éveiről, tizennyolc éves kora-

tól harmincháromig semmit sem tudunk fejlődéséről. Nem tudunk lázért, mert a szántóvető nép nem is fejlődik: mindjárt tökéletesen kész. Mikor férfikorának kezdetéhez ér, tehát 33 éves, akkor veszi észre átható értelmét egy másik nagyszerű magyar őspillantás: Pázmány Péteré, úgy gondolom, ő fedezte fel, mikor egy útján kint járt a faluban, ő küldi Bécsbe a hatalmas homlokú körszakállas m/agyart: tanuljon teológiát. És hogy tanul! Mint szűz talaj, mely eddig vetetlen volt, hallatlan mohósággal veszi föl a tavaszi magot. Csak az érti meg, ki látta, hogyha valamely faluban faragó tehetőséget fedeznek fel, vagy a városon utcai énekesre bukkan egy zenetanár, mily szempillantás alatt fejlődnek befejezett művésszé. Nem, ezt az idegrendszert nem koptatta még el százados vármegyei nemesi szolgálat kicsinyessége. Ez érintetlen, ez ő.

Széchenyi György parlag lelke oly mohón rohan bele az eddig előtte elzárt mindenségbe, mint Széchenyi István fogja tenni kétszáz évvel később. Ez ia csodáteremtő nagy mohóság — mely minden haladás titka — már itt jelentkezik. Harminchárom évvel kezd tanulni, két év múlva (két év múlva!) filozófiai baccalaureátus (ma érettséginek mondanók). Még egy esztendő: már eléri a bölcsészet «supremum gradum»-át; négy év alatt pappá szenteltetik; új két esztendő nagy tanulása meghozza a teológiai baccalaureátust. 1631 Szent István napján megállja a nyilvános teológiai disputát s mert várja a magyar ugar, öt napnál tovább nem marad már Bécsben. Szeptemberben maga Pázmány Péter iktatja be plébánosnak a sellyei jezsuita-plébánián. Rohammal veszi be Esztergomot: már néhány hónap múlva kanonok. Ekkor meghal nagy pártfogója, Pázmány. Mikor ezután eléri a vágújhelyi prépostságot, mint «fogott bíró» ítélkezik (vagyis felkért döntőbíró) s első ítélete olyan, mint aminők csak az ugar igazi ismerője mondhat a falu nagy bölcsesége szerint a falu házán. «A «lédeci emberek» Ghymes várnak évenként felhordjanak száz szekér fát, a vár körüli erdőirtásra kijelölnek ötven embert, a kaszálásban két napon át száz-százan segítenek, de viszont a Forgáchok megengedik a lédecieknek, hogy száraz fát az erdőből

hordhassanak, de nyers fát nem vághatnak, hordónak való fát mindenk dacára nem vághatnak, a teheneket az urasági legelőkre behajthatják, de vigyázniok kell, hogy állatokkal kárt ne okozzanak.» Aki valaha olvasta falusi emberek békítő határozatát, ebben az igazságtételben megtalálja a kaszálók nedves párázatát s erdő és állat összeegyeztetését, — a drága állatét. Mert ama «legnagyobb magyar» majd ha elérkezik kit már grófnak hívnak s Istvánnak, az is először a «lovakrul» fog szólni nemzetének. Máskép nem is teheti.

Széchenyi György igaz indulatja szerint nekiveti magát a földszerzésnek: földet, földet, mennél több földet! Mintha ma is hallanánk — hogyan hallanánk, hiszen minden paraszti ember ebben lüktet a magyar ugaron! Mikor 1641-ben zólyomi főesperes lesz, akkor kisül, hogy tíz esztendő alatt a vágújhelyi prépostság birtokait, melyek 2000 forintért zálogban voltak világiak kezén, már a sajtájából visszaváltja. Új helyen templomot épít s három kispapot neveltet.

Az a gróf Széchenyi István, kiről könyvünk szól, szintén csak harminchárom éves korában rohan bele a magyar életbe, amint teszi éppen kétszáz évvel azelőtt György s attól kezdve megszédítő gyorsasággal ezerszeresítik meg tevékenységüket és sietnek előre szédítőn, íme György: 1643-ban pécsi püspök, egy év múlva csanádi püspök, öt év múlva Veszprém püspöke, hol nagyszerű a «magyar beiktatás». «Minden bőven volt, megittunk 38 hordó bort, megettünk közel ötszáz bárányt» — írja egy szemtanú. De mindez csak előkészület. Mikor átveszi a győri püspökséget s a győri várat, rögtön nekiáll földet szerezni és — pörösködni. Köröskörül minden hátralékost meghajtat, mint Amadé János özvegyének ama 24 jobbágját, kik kilenc év óta bor, gabona és malom tizedével, fejenként átlag húsz forinttal tartoznak neki.

Szombathely kapuja előtt meglát egy malmot. Kié? Elfoglalom a püspökség számára, onnét perelje ki, aki tudja. Pohárnokát elküldi Nagy Benedek hegyemesterhez, hogy a szombathelyiek «elegendő szőlővel lássák el püspöki asztalát, mert csak kevéskét küldenek az istentelenek, azt is töpörödöttet, hogy sír ki belőle a sava-

nyúság.» A pohárnok másodmagával maga áll neki «püspöki szőlőt» szedni, de a csőszök elverik. Majd megmutatja ő a jussát!» Parancsot ad a városnak, fogassa el a három szőlőpásztort és szállítsa be az ő várába, de egy füst alatt mindjárt a mészárszék jogát is adják neki. «Mert immár annyira ment a dolog, nemcsak elibe kell menni, hanem az egész világ elibe, mivel amint a tábla tudja, az egész világ tudja és vélik-e kegyelmeitek, hogy teli torokkal azt ne mondják: «Ihon látjuk immár kicsodák és micsodák a szombathelyiek, csak egy-néhány rossz barackért is, kiben a disznóknak is elég jutott az idén, mit nem műveltek urok böcstelenségére».

Ahol azután jussáról vagy földszerzésről van szó, nem is hagyja magát. Saját káptalanával szembeszáll a győri székház kényelmetlensége és szerte gyülekező magánbirtokainak ellenőrzése irányában. Amint nem engedi el a maga barackját, szőlőjét, úgy ront neki a protestánsoknak, hogy az Úr szőlőjéből kiverje őket. Parancsot eszközöl ki a haditanácstól az óvári katonai kormányzóhoz, hogy fegyveres segítséget kapjon 80 protestáns pap el-kiüldözésére. Maga áll a katonák élére, mikor Sopron zárt kapui elé érkezik. Fél órát topog és dühöng csikorgó télben s döngeti a kaput, míg az megnyílik. A tanács megtiltja, de ő beviszi katonáit, azaz vinné, mert mikor tíz embere bevonult, a városi tanács felhúzatta a várárok hídját s kirekesztette a püspök hadát. Csakhogy nem ismerték Széchényi Györgyöt, Márton gazda fiát. Az éj folyamán elmegy rákosi kastélyába, onnét küldi jelentéseit föl az udvarhoz s mire újra megjelenik, a kapuk előtt fényes kísérettel fogadja a tanács s átadja neki a protestánsoktól visszavett templomok kulcsait. Az «eretnek» prédikátorokat összeszedeti, beviteti székhelyére, hogy ne tudják a «szegénység lelkét rontani». Így lesz kalocsai érsek és kilenvenhárom éves korában a töretlen agg elfoglalja az esztergomi primási széket. Amint leül rá, a királyi kamarával indít perpatvart a kijáró lévai dézsma miatt. Király se merje bántani az ő földjét, jussát: «A lévai harmincados kergeti nemcsak árendámat, hanem más jövedelmemet azon a földön egyaránt. Hiszen csak abból is esziben

vehetik kegyelmetek, mely gaz elvetett gonosz erkölcsű ember legyen az, ha még faluim jövedelméhez is hozzányúl. Abban nem maradnak cselekedeti, (én nem bánom az ő fölsége szolgáját, hanem az én jószágom prédálóját, noha szolga válogatja, lovászi is vannak ő fölségének, amint ő, főember szolgálai is,) ha Isten éltet, abban semmit sem kételkedjék. Egy szóval semmi köze vagy a nemes kamarának vagy utána valóknak, amint más jövedelmemhez, úgy dézsmámhoz, kiknek az árendáját a ki odaadja, sőt bolond. Ő Fölsége maga kegyelmesen intimálná nekem azt, ha mit akarna, s nemhogy árendáimat oda nem engedném, de ruháimat is levetvén, eladnám s odaadnám.»

Széchenyi György esztergomi érsek, Magyarország primása mikor meghal, százhárom éves. Ki is hagyna maga után 138 hordóban többszáz akó bort, egy fehér-, egy fekete- és egy bőrládában 57,213 forint 67½ dinárt aranyban, ezüstben, valamint hét végrendeletet, melyek nagyszerű egyházi alapítványokat tesznek, egyben azonban kiterjedt birtokokat ajándékoz családjának egyetlen öccse, Lőrinc ágán örök jogú s zálogos vagyont — köztük már Sárvár-Felsővidéket és Horpácsot. A föld szélesen kitárul, hogy befogadja a sok Széchenyi utódot, hiszen már Lőrincnek nyolc gyermeke van s a gyermekáldás időnként meg fog ismétlődni az innét emelkedő famílián.

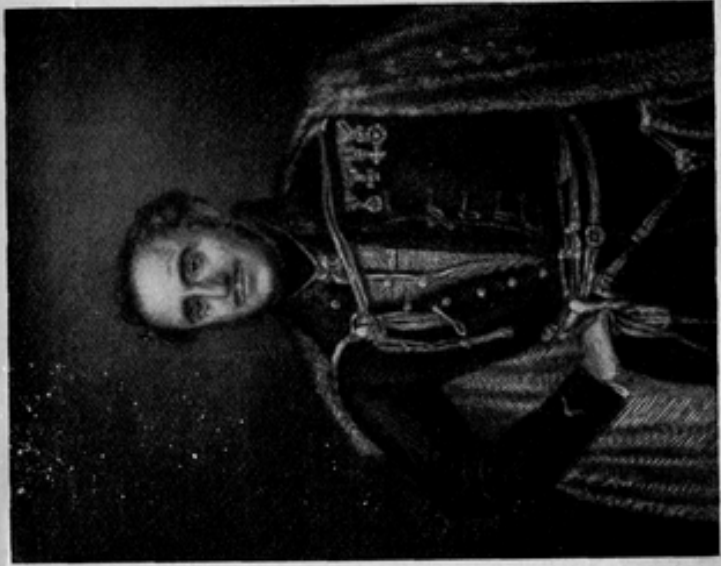
Hogy most búcsúzzunk ettől az ősugarból előtámadt magyar erőtől, kit Széchenyi György érseknek hívnak, figyeljük meg egyszer a homlokát: Mindegyik arcképén, legyen bár leábrázolva mint pécsi püspök, veszprémi püspök, kalocsai érsek, avagy esztergomi érsek, a primitív metszetekről (de mindegyikről!) feledhetetlen homlok domborodik ránk. A felső koponya széles kiképzése s oly mély gondolatbarázdák, melyeket semmi fametsző eltüntetni nem tudott. Mind a négy képén ugyanazok a nagy homlokdudorok s ugyanaz a mély árok a busa szemöldökök közt, mely mindegyik életkorában minden ábrázolójának szemébe tűnt s meglepő erővel dobban elénk a múlt párás homályából. Durva ötvözetben első szobrászati kísérletben itt jelenik meg először az a homlok, mellyel később kipallérozott

A SZÉCHENYI-HOMLOK

SZÉCHENYI GYÖRGY VESZPRÉMI PÜSPÖK, KÉSŐBB ESZTERGOMI ÉRSEK (1651)

EGYKORU METSZETEK UTAN

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN (1837)

formában gróf Széchenyi István lép be a magyar történetbe.

Széchenyi-Szabó Márton szántóvető jobbágy utódainak a hatalmas érsek pásztorbotja nyitja meg a földtulajdont, melyből addig mint nem-nemesek botor törvénnel voltak kirekesztve. Erről a törvényről s arról a robotról, melyet századok urai rájuk raktak, fog majd fölségesen kiáltani a legnagyobb magyar, mert vére még mindig érezte, hogy ősei századokig vártak, míg bejuthattak a magyar föld sóvárgott tulajdonába. Hány száz éven át, hány megkergetett, megdézsmált, jogból kifosztott Széchenyi-Szabó epekedett az «urak földje» után, melyért ő dolgozik, de mely mindig a másé! Amily sokáig kizárta őket a papirosalkotmány a magyar ugarból, oly mélyen s oly szélesen eresztenek belé gyökeret, mihelyst megtelepedhetnek. Természetes. Egyszerre töretlen őserővel szívják magukba annak a földnek savát, zamatát, minden fizikai és vegyi összetételét, melybe gyökérszálaik eljutnak s mert nincsenek átítatva semmi nemesi elferdüléssel, vármegyei lekopással, mert maguk szüzek és épek, rögtön minden ízükben, legkisebb porcikájukban átalakulnak annak a talajnak csodálatos testi-lelki felszívóivá, melybe most elültették őket. Nagyszerű vegyi kísérlet, minőt a maga tisztaságában csak a vegytan szokott laboratóriumaiban fölmutatni, de annál ritkábban jutnak hozzá a szociológiában; hisz ez az emberlélek-teremtés a nemzetség megszületésének mélységes kérdése. Itt pedig szemünk előtt mutatkozik az egész tünemény — egyebet se kell tennünk, csak nem szabad behunyni a szemünk a földből élénktoppánó igazság elől. A Széchenyieken a földtulajdon által csodálatos változás megy végbe, mely többé nem hagyja el őket, sőt legállandóbb s eltörülhetetlen jellemzőjükké lesznek. A dunántúli földtől átveszik a dunántúli lelket, melyet semmi mással nem lehet sem lélekbúvárnak, sem történésznek összetéveszteni.

Dunántúli lelket mondtam én. Mert aki a magyar faj lelkiségét boncolja, mindjárt rá fog jönni arra, hogy amint a yorkshire-i ember makacssága egészen különös angol makacsság, amint a gascogne-i fantá-

ziája és kalandozása egészen különös franciaság, amint Amerikában a virginiai típust csak igen fölületes szemlélő nem tudja kiválasztani a többi yankee közül: azonképpen a dunántúli magyarnak megvan a maga tiszta, félreérthetetlen típusa. Mert mindnyájan elsősorban éghajlatból, hegy- és vízrendszerből s talajhoz kötött foglalkozásból vagyunk legbenszónkben kiformálódva. S mert azokban a korokban, mikor híd, vasút, távíró mind nem voltak, egy oly óriási természeti akadály, mint a széles Duna, kettévágta nemcsak a területeket, de a lelkeket is. Szabadságmozgalom vagy forradalom a Dunántúl még sohasem keletkezett, a felkelések vezéreit mindig a keleti országrész adta Erdéllyel; az égbetörő lírikusok mind Tiszáninnen vagy Tiszántúl támadtak; a felvidéki városok mindig vagy idegen nemzetiséget tartogattak, vagy összekeverték a típusokat, de a Dunántúl mindig mást adott: ő hozta mindig a Nyugattal való összetartozást s a dunántúli lélek kereste mindig a nyugodt kiegyenlítést. A dunántúli lélek típusa nem Rákóczi Ferenc, nem Kossuth és Petőfi, hanem Deák Ferenc. Ha a Kárpátok karaja a Dunántúlt is körülöleli s Pozsonytól lemegy az Adriáig: a magyarság a keleti egyházhoz csatlakozik s a Balkán-államok módjára viseli a török uralmat. Ha Kelet-Magyarország nincs, viszont szabadságharcok nem kelnek ki századonként a földből s a magyar költészet Arany, Petőfi és Ady nélkül valószínűleg Vörösmarty epikáján fejlődik tovább. A Dunántúlnak ezt a sajátos temperamentumát: a Nyugatba való belésszövődést s a nyugodt kiegyenlítésre való törekvést a földhöz juttatás óta — mely Széchényi György primástól indul — ettől kezdve minden Széchényiben megtaláljuk, ki a magyar történet világításába belekerül.

Az adagolás koronként és egyénenként más: van köztük, ki majd mindig bécsi udvaronc, lesz ki Kossuth hadseregében harcol, ele egyetlen egy sem akad, kiben valamely arányban mind a két tulajdonság meg ne lenne, vagy bármelyik is teljesen kiszorítaná a másikat. Lesz köztük egyetlen egy, kiben irtózatossá dinamikai erővel csap össze a forradalmár s a nyugati békítő — kiben két egyenlő erő úgy dobban egymásra, hogy egyik

sem tudja a másikat legyőzni, hanem szétrobbantják magát az ember-lelket. Ezt fogják gróf Széchenyi Istvánnak hívni.

Széchenyi Lőrincnek — a nagy érsek öccsének — nyolc gyermeke volt; köztük az első fiú, Márton, belép a jezsuita rendbe s a második ama Pál, nagy kalocsai érsek, kiből először emelkedik történelmi magasságra a Széchenyiek kibékítő művészete dinasztia és magyarság, Bécs és kurucvilág között. Ez a nagyeszű és nagytapintatú Széchenyi Pál az, ki először látja meg, hogy Rákóczi felkelése országos szabadságharccá dagad s nem helyi fellobbanás. Ezt nem hiszi el neki senki. 1703 augusztusában Széplakon időzik öccsénél Györgynél (kiből majd a grófi ág kisarjad), el-elmókázik a kis «párdubőrösen született» Ebergényi Lackóval, az olasz csatamezőn táborozó sógora fiával. Aggodalmát környezete előtt sem titkolja. «Híreket nem írok, közli György Ebergényivel Pál beszéde nyomán, mert nehéz pennára bíznom. Hallatnak sokfélék, ki igaz, ki nem igaz, Isten szégyenítse meg kegyelmes uramnak ellenségít nyughatatlan elmék s monarchiákra vágyódó felfuvalkodott rossz vérek az ártatlanoknak is veszedelmet hoznak a nyakukra. Ott verje meg az Úristen s szakassza nyakukat, az hol koholták intenciójukat, sok ártatlan fog ezért szenvedni.» Ez Pál érsek tudomása szeptember elején. Október közepén már arról tanácskozik a család, hová menjenek, ha a kurucok átjönnek Dunántúlra. Pál fölkészül Bécsbe «kémentenítettik az udvanak elméjét is venni s maga hon való megmaradásául is (kitül Isten oltalmazzon, hogy az ellenség penetrálna annyira is) s securitásról gondoskodni.»

Ami itt Széchenyi Pállal történik, az mind öröklődik s szószerint meg fog ismétlődni a következő magyar szabadságharcban: ezernyolcszáznegyvennyolcban.

De még százötven évvel hátrább vagyunk s ezért egyelőre Pálnak hívják azt a Széchenyit, ki lelkét ráteszi, hogy Bécsset megpuhítsa s Rákóczi Ferencet megbékéltesse, ezért hívja tanácskozásra Rákóczit és embereit. «A hármok (Széchenyi, Bercsényi és Károlyi) közt végbemenő eszmecsereből se következett Széchenyi arra, hogy a béke előtt elgördíthetetlen akadá-

lyok állanak. Pedig a leküzdhetetlen nehézség már ekkor megjelent a küzdők előtt, a kurucok hitetlensége az ígéretek teljesítésében. Ehhez mindvégig ragaszkodtak, viszont a kormány ezen nem akart segíteni, ürügyek Watt színleg, valójában pedig azért, mert nem ismerhette el kifelé a királyi eskük megszegését.» Ezt az 1704-i magyar történelem leírója mondja. S ugyan ezt mondja majd a történet 1848-ban is, csakhogy akkor Rákóczit Kossuth Lajosnak, Lipótot V. Ferdinándnak és Széchényi Pált gróf Széchényi Istvánnak hívják. Mert ő nemcsak vért örököl, de helyzetet is.

Pál Bécsbe mesteri leveleket ír, — mintha a mi hősünk levelei lennének Metternich herceghez! — Gyöngyösön két hétig tárgyal Rákóczival (mintha Széchényi István referálna a forradalmi minisztertanácsról), de az udvar habozása, a felkelők túltengő reménykedése s legfőként Heister generális elleninrikái (Heistert majd a mi korszakunkban Windischgrätznek fogják hívni) mindent megghiúsítanak. Heister dühében lángba borítja Veszprémet, az érsek akkori székvárosát. S ez mind folytatódik újra, újra, újra, mintha a Magyar Sors mindig ugyanavval a vetélővel dolgoznék misztikus szövőszékén! Széchényi Pál nem éri meg az 1711-i szatmári kiegyezést. Pozsonyban maradt egész haláláig, ritkán mozdult ki a városból, úgy tűnik fel, hogy az alkudozás megghiúsulása lelkét zárkózottá tette, testi erejét megrendítette. Itt szenvedte el azon csapásokat, mellyel hálátlanul mindkét oldalról illették. Forgách Simon gróf, a könnyű beszédű kuruc tábornok illeti először azzal a sértéssel, hogy azért nem sikerült a békekötés, mert nem mondta el világosan az udvarnak a nemzet sérelmeit. Teli van reménykedéssel a kurucok ügyének győzelme iránt s gúnyolódik azon, hogy az érsek nemzete pusztulásán siránkozik ...»

Így vetít előre mindent a Magyar Sors, mikor Tholvay Gábor gróf kamarai igazgató és koronaügyész jelenti: «No meghala az mi jó öreg Atyánk, szegény méltóságos kalocsai érsek»

Aki azután a szatmári kiegyezést létrehozni segít, az megint Széchényi Pálnak öccse György, s az ő veje Ebergényi László tábornok. A Széchényiek tehát foly-

tatják nemzetségük megkezdett munkáját. Mintha ugyanabból a folyamból támadna mindig új hullám, melynek keletkezése s eloszlása összetételénél fogva előre meg van írva.

Ez a György kapja Lipót császár-királytól a grófságot, ő fogja össze s gyarapítja, nagygyá növeli a család földjeit (ő szerzi Czenket) s a soproni házat, hol is igen panaszkodik, hogy felső szomszédja Löffelholz tábornokné lett, ki bécsi módra akarja házának falát rátámasztani az ő lakóházára, amire így kiált föl nagyhangosan: «Az én házam, ha szabad és nemes ház volna, közfalt tennék, de mivel purger ház, hiteim-inkább kiköltözöm házambul, semmin luteránust szei. védjek szomszédságomban.» A császár-király kiemeli róla a vitéségét. Ennek a grófi rangra lépett Széchényi Györgynek dédunokája lesz az a gróf Széchényi Ferenc, ki István atyja s a lélektani kutatás számára csudálatosan érdekes, ő új kulcsot fog adni nekünk a mi hősünk szövevényes lelkéhez. Mert már láttuk, hogy századok óta hogy készül megjelenése. Teste és lelke a? Idők sodrán előttünk formálódik.

Míg idáig érünk, a Széchényi-nemzetség megtelik a legrégebbi főnemesi családok vérével. Barkóczy Mária grófnő, Cziráky Mária grófnő, majd Festetich Júlia grófnő hozzák a maguk örökletes hajlamait s a sógorság messze benyúlik az udvari arisztokráciába, de ugyanezek az asszonyok azok, akik a vagyonszerzés s adósságtörlesztés szakadatlan munkáját nagyszerűen végzik. Az eredeti Szabó faj lassan elhalványul, hogy még majd egyetlen egyszer törjön ki többi vérségével való észbontó küzdelemben, mert új tápot az ő s ugarból már nem kap. Ez a vér-csata Széchényi Istvánban fog végbemenni.

Amint e sok főnemesi vér beléömlik a Széchényi-nemzetségbe, eltűnik az a vad őserő, melyet az első nemzedékben látunk. A pallérosodás annyira előrehalad, hogy először Zsigmondról (I) halljuk, hogy «előkelő megjelenésével minden fele szívesen látott vendég, a nők körében különösen», (amint azt jól látja Pál érsek, a nagy békítő) s atyja egyik levelében azt

olvassuk róla, hogy «fia igen szívesen lemenne hozzá Olaszországba s ő le is engedné, de attól tart, hogy megszereti vagy megigézi valami stájer vagy határvidéki leány». De a falusi ugartól előhaladunk ám abban is, hogy a XVIII. század közepén Ignác gróf írása német betűkkel vegyített s tele van a magyar helyesírási hibákkal; a grófnék többnyire németül leveleznek. A hazai főúri családok elnémetesedése rajtuk megy tovább, Mária Terézia udvara átformálja őket, az a nemzedék pedig, mely utánuk következik, «már csak a szoros családi körben vagy ünnepélyes alkalmakkor használja a hazai nyelvet.» Míg majd föllobban valaki megint az anyaföldről és széttépi ezt az udvari pókhálót is ...

A női alakok közt, kik befolyásolják a Széchényi-folyó hullámzását, amint az beletorkollik a magyar történetbe, a legerősebb befolyást kétségtelenül Barkóczy Borbála gyakorolta a Széchényiek életére. Ő Cziráky József vasmegyei felkelő ezredes özvegye s a második Széchényi Zsigmondnak anyósa, kit minden levél «az öreg grófnének» nevez. Hatalmas egyéniség, kinek akarata előtt tisztelettel hajoltak meg övéi — mondja róla a család történetírója. Egész alakja át van itatva a vallásos cselekvéstől, ő vezeti az első búcsút a bencések dömölki templomában imádott Szűz, Mária-képhez. Szürködmonbe öltözve, mezítláb járja a processziókat jobbagyaival, a szűkölködőknek maga visz orvosságot, ételt vagy ruhát. A nagy ünnepeken kastélyába gyűjti a koldusokat, özvegyeket és árvákat s megvendégelvén őket, ő maga szolgál föl nekik gyermekeivel együtt, úgylátszik, Borbála grófné alapítja azt a családi szokást, hogy a Széchényiek a család újszülöttének keresztelőjénél koldusokat kérnek föl keresztszülőiül.

Így a matrikula mutatja, hogy annak a gróf Széchényi Ferencnek, ki 1754-ben születik s ki Széchényi István atyja lesz, a keresztszülői Gróf Ádám és Kellert Kata széplaki koldusok. Ez a mély samaritánus hajlandóság a Széchényi-vér legbensőbb összetételéhez tartozik s úgy szólva a család valamennyi tagjában viszatér. Mind vezeklők. A legnagyobb vezeklő lesz közü-

lök, kinek lelke a legmélyebbről a legmagasabbra száll: gróf Széchenyi Ferenc legkisebb fia, István.

Mielőtt nősünkhöz érnénk, még külön kell szólalnunk a koldus-keresztelte apáról, Ferenc grófról. Mert ama csodálatos lávafolyam, mely Szabó-Széchenyi szántó-vető öserejéből lobbanva föl, Széchenyi név alatt ömlik végig nagyszerű csillogásával a magyarság történetén, mielőtt a legnagyobbat dobná elénk emberalakító rohamában, páratlan próbát tesz velünk. Mintha a Természet, melyet Magyar Sorsnak hívnak, mielőtt a maga legnagyobb művét megteremtené, először egy vázlattal próbálkoznék, melynek körvonalaiiban töménytelen vonás megvan már a nagy remekműből: de mégse az. Jellem, törekvések, alkotások és történések, sőt szerelem, mintha már mind megjelennének, de még sincsenek itt. A vázlat, melyet Széchenyi Ferencben kapunk, hallatlanul nevezetes és nagyszabású, olyan, mit egy Rafael-karton, melyet múzeumok őriznek.

Ám valami hiányzik a vázlatból. Nincs átütő hatása, nincs színpompája, nincs az az elszédítő ereje, melyet csak az izzó lélek csodája adhat. A vázlatot tűzoszlop fogja bevilágítani, az a tűz, mely a Szabó Mártonok, Széchenyi Lőrincnek és a százesztendősek ősugarából fog újra föltörni ellenállhatatlanul.

Így fog megjelenni gróf Széchenyi István, népünk, ugarunk legmélyebb központi tűzéből. A legmélyebbről jön, hogy legmagasabbra vigye nemzetségét s vele nemzetét.

Ez gróf Széchenyi István igazi legendája.

III.

Az élő vázlat.

Két esztendővel a francia forradalom kitörése előtt, 1787 orgonavirággal pompázó májusában, egy hatalmas batár — mintha óriási hinta sajkája lenne — s egy kísérő szekér gördülnek ki a cenki kastély kapuin, jobbra hagyva a hatalmas, széles hársfasort, mely ma is nagyszerű látványosság. A batár valódi családi

bárka — egész télen dolgoztak rajta — hat ülésre, a tetőről leereszthető ponyvával (mint a mai villamosok kilátókocsijai). Magasra polcozott bakján hajfonatos, háromszögkalapos, grófi gombos kocsis hajtja a négy lovat s hátul éppily libériás inas ül peckesen. Amire annyira készültek, olvastak, szorgalmatoskodtak, most testet ölt a nagy elhatározás: gróf Széchenyi Ferenc és neje, Festetich Juliánna grófné elindulnak világot látni. Mint főnemes és gazdag utazókhöz illik, nem egyedül utaznak: visznek titkárt (ki majd a naplót fogja írni, mert akkor naplót írt mindenki, ki hozzájuthatott), svájci orvost, komornát és Palkó inast — ezek a másik kocsin terpeszkednek töméntelen táska, ágymelegítő, pincetok, élelmikosár, botok s ernyők, fegyverek garmadáit, nyergek és plaidek meredek hegy-óriásai között.

A hat tagból álló karaván nekimegy a parókás, haj poros, töméntelen apró udvar bókoló népével megszállt Európának, ahol királyok és püspökök s mind az ő utánczóik cseppkőbarlangos vízijátékokat építtetnek jobbagyaikkal, utánozzák a pásztorok szerelmeskedését s ha lehet, eladják alattvalóikat más hadseregek számára. Mindenek felett pedig meg vannak győződve arról, hogy ez az udvari rend örökké így lesz, kék vér, vörös vér nem keveredik, s mint egy akkori könyvecskeben olvasom, melynek címe «A *nyakkendőkötés törvénykönyve*» (Code des cravattes. Paris) — az emberi erkölcs legfontosabb parancsa a jól megkötött selyemcsokor s «azért kell néha jót cselekednünk, hogy vonásaink kellemeseknek tűnjenek fel» s főként jól egészség ki nyakkendőnket, E nagyszerű nyugalomban senki sem sejtí, hogy alattuk nemsokára egy égő vulkán fog meghördülni, s az «*Egyenlőség, Testvériség, Szabadság*» hármás hörgő jelszava feltör a földből, hogy alkosson és pusztítson.

Mindenki csöndes a maga jól beosztottságában s játssza kis pepecselő életét. Mikor a magyar vándorok merész fölfedező útjukon Drezda kapuihoz érnek, fölírják, hogy a katonai őrség harisnyakötéssel volt elfoglalva. Berlinben a királyi udvarba hivatalosak s a grófnőt a királyné meghívja, hogy nála ebédeljen s —

lottót játszanak. Hamburgban nemcsak azt írják a naplóba, hogy a városi bank nyolc kulcsát nyolc városi polgár őrzi, hanem azt is megolvashatjuk a följegyzésekből, hogy «a francia bornak 6, a budainak ellenben 20 krajcárért árulják itczéjét s így a magyar bornak ott nem lehet vásárló piaca».

A grófot igen érdeкли minden múzeum; alig tud eltelni velük. Minden leköti s ezért mindent fölírat. Azonban egyik ország sem lesz kedvencévé. A nagy változás akkor történik, mikor szeptemberben Londonba ér. Egyszerre oly közel érzi magához a brit földet, hogy maga kezdi írni benyomásait. Minden folyó neve, hossza, vízbősége, az új műszaki berendezések, mind roppantul érdeklik, — maga írja, rajzolja őket — kalapkészítés, alkotmány és festékgyárak egyaránt lekötik. Hát még a kastélyok, kőgyárak s fölfedezi a csatornákat.

Ez az «Élő vázlat», ki most elér Angliába, a benyomásait «*Megjegyzések Angliáról*» és «*Észrevételek*» címen dolgozza föl, s mindent megfigyel a kastélyoktól kezdve a gázfejlesztőgépekig s mindenkit meglátogat, az arisztokráciát csak úgy, mint Herschelt, a csillagászt és Smith Ádámot, a közgazdaság megteremtőjét. Amint sorra olvassuk, hol kicsinyes, hol mélybenyúló bepillantásait, az az érzésünk támad, hogyha még sokáig Nagybritanniában marad, nagy közgazdasági könyvet fog írni, talán a hitelről. Az angломánul éppúgy megszállja, mint később azt, ki helyett ő már előre néz és előre érez: Istvánt, a fiát, ki ekkor még meg sem született.

Mikor e nevezetes utazás, kilenc hónap eltelvén, véget ér, gróf Széchenyi Ferenc, ki a cenki francia kertet angol kertté alakította át, most megerősödik az angolutánzásban.

Ez az utolsó ránk nézve azért nevezetes, mert nem-sokára ugyanevvel a lélekfordító utazással fogunk találkozni, csakhogy a vázlatot a Magyar Sors hatalmas festménnyé vetíti.

Ki volt ez a gróf Széchenyi Ferenc, ki öntudatlan ily rejtélyes küldetéssel járt legkisebb fia, István előtt?

Mikor e nevezetes utazást teszi s közelről beszívja

magába a Nyugat kultúráját s egyben megrázkódik a magyar elmaradottságon, akkor harminchároméves (körülbelül ebben a korban toppan majd bele fia a honi közéletbe), de már két nagy drámai küzdelmen viharzott által. Egyiket a politika, másikat a szerelem támasztotta. Az ebben az időben kiállított orvosi bizonyítvány «veszületett ideggyengeségről és ingerlékenységről» szól. «Érzékeny lelke gyenge testi szervezetben lakott. «Az a konfliktus, mely hivatalos kötelességei és hazafiúi érzése közt felidézett, szükségképpen megrendítő hatást gyakorolt idegrendszerére». (Mily különös a vázlat!)

Ferenc gróf elsősorban nagy úr és jó gazda, ura a család összes birtokainak, melyek fiúi ágon szállnak,* szereti is a sok széles földet, mint földtúró őse s keményen parancsol rajtuk, mint az alapító esztergomi érsek, megírván manu propria egyik ispánjának: «Isten áldjon meg tégedet. Minthogy extractusodat (számadást) a gyakran adatott parancsolat ellen még eddig bé nem adtad, azt akarom, hogy holnap korán reggel ide hozni el ne mulasszad, különben vasra veretlek és ide hozatlak.» Különben a bécsi Theresianumban szívta magába Mária Terézia udvarának egész levegőjét, ez köti Bécshez, hol szívesen telepszik s István fia is a császárvárosban fog születni.

Az a politikai dráma, mely élete első felén zivatarosán végigfutott, abból áll, hogy magával ragadják II. József szabadelvű reformtörekvései s beáll a koronázatlan király akarata végrehajtójának; ezért nevezetik «aulikusnak». Horvátország helyettes bánjává nevezi ki József egyszerre huszonkilencéves korában (tehát 1783-ban). Az egykori rézmetszeten, melyen a felhők helyett az égből ez a tábla lóg le Zágrába: „Magnum iter ingredior sed dat mihi gloria vires“ (Nagy útra lépek, de a dicsőség erőt ad nekem) — hat ló által vont kocsival, 442 lovas sallangos bandérium által kísérve, kendőlobogtatással fogadva vonul be székvárosába a fiatal magyar mágnás, furcsa háromszögkalapos, fehérnadrágos katonák hármassorú sorként között, kik a császári zászlóval tisztelegnek neki. S vájjon a császári, horvát és magyar politikának hár-

mas összeékelésébe beleszorítva miről tanácskozik? A Duna, Dráva és Száva hajózhatóvá tételéről — ami később annyira vonzza fiát. Mikor II. József tovább reformál, s a magyarság ellentállása már erősebb a koronázatlan király alkotmánytiporása ellen: az a politikai dilemma, amelyet ötven év múlva fiánál óriási méretben fogunk látni, már itt teljesen bemutatja körvonalait az apában. Széchényi Ferenc, «a kételkedés és töprengés embere» nem bírja ki a fejedelem és nemzet egymásra robbanását, lemond minden szerepéről s elmenekül — utazni.

Másik drámája szívbeli, beleszeret test vérébátjának, Józsefnek feleségébe, Festetich Juliánná grófnőbe. Ez az összeütközés családjában játszódik le, anyjával szembekerül, fivére gyanúsítja: «mégis feleségem nagyobb böcsben volt előtted, mint testvérbátyád. Én is azért most az edjszer halgatok s maradok szeretetben berekesztve. Kedves Öcsém! Igazán szerető bátyád, szolgád, Gróff Széchényi József, m. p.»

De Ferenc nem tud engedni szerelméből. A sors Vele kegyesebb, mint fiával lesz, mikor az is sógornőjéhez vonzódik: a bátyja ama levél megírása után néhány nappal váratlan meghal, Ferenc legyőzi mind a két grófcsalád nagy ellentállását, Julia, «a keszthelyi mágnes» ellenállhatatlanul vonzza s háromévi epedés után megérkezik a pápai brévé, melynek díja tízezer olasz tallér (hatezer ebből be is fizettetik) s Ferenc elkészítheti házassági okiratát: «Hogy minekutána mai napon az fölséges és mindnyájunknak szívét vezérlő véghetetlen bötsességű Úr Istennek rendeléséből méltóságghos asszonyanyámnak és mid két részről lévő méltóságghos atyám fiainak tetszéséből méltóságghos gróf Széchényi Józseff egy testvér bátyámnak meghagyott özvegyét az anyaszentegyháznak engedelmevel magam kedves párjának házastársul eljegyeztem.» így látjuk ezt az elő vázlatban — de Istvánnál a sógornői szerelem tragédiájának részévé változik, mert ott nem a két fivér egyike hal meg, hanem maga a nő, Karolin, s még Döblingben is föl jár sírjából.

Ha van praeformáció a természetben, mint hol biológusok, hol metafizikusok vitatják, ha a Teremtés

csakugyan előre tud vetíteni később kitöltendő szövet, életformát vagy elvet, hogy azt «teremtő lendületével» (*Bergson* szava) beteljesítse, akkor ennek legcsudálatosabb példája Széchenyi Ferenc belső élete: a fia már benne van, de csak kísérletképpen; ami Istvánban harcossá válóság lesz, az itt ígéret vagy fenyegetés. Miután a Nyugat őt a kultúra nagyszerű áramlatába bemártotta, otthon nemcsak lovat idomít s érzelmős versek írásával kísérletezik, (ami mind ismétlődni fog) hanem azt az eredményt szűri le, hogy az ország szorongatott helyzetében a társadalmi erőket kell összehozni s itt oly csírák bukkannak föl lelkének rejtélyes talajából, melyekre mind majd István hozza a fakasztó tavasz ellenállhatatlan melegét. Tudós társaságot akar alakítani, írókat fedez fel, tudósokat segít, s könyvgyűjteményével megalakítja a Magyar Nemzeti Múzeumot. Ezért a renyhe nemesség fölé emelkedik. Révay Miklós imádja, Csokonay Mihály hódol szellemének s mikor 1790-ben az új császár- király újból országgyűlést tart, (gondoljunk 1825-re) a vallásszabadság előbajnoka s az elévült nemesi jogok bátor bírálója. Aki elolvassa Széchenyi Ferencnek 1791-i tervezetét az országos bizottságok működéséhez, majd 1810-i emlékiratát a nádorhoz, az azt hiszi, hogy a Stádium egy korábbi tervezetét, vagy Széchenyi István leghiggadtabb munkáját, fiához, Bélához, 1852 novemberében Döblingben írt intelmeit olvassa. A király és nemzet politikai kibékítése, nagy gazdasági program s a jobbágyosság fölszabadítása a hármass gerendája mindegyiknek. Mindez abból a mély, az őszugorból feltörő, a jobbágyos szenvedéseitől beleitatott lobbanásból jő, melyet nem lehet félreérteni. «Vagy jobb-e ezen mostani századunkban csak 50—60 ezer famíliák jussait védelmezni s egyszersmind az udvar politikájának örökös játékává, lakótársaink meg nem elégedésének tárgyává s a többi császári tartományok irigységének okává maradni?» — kiáltja előre gróf Széchenyi Ferenc Széchenyi István helyett.

S mi az eredmény? Sem az udvar, sem a nemesség nem értik meg Széchenyi Ferencet, azaz nem értenek meg belőle mást, mint a társadalmi mecénást. Ezért

halljuk 1790-ben már: «Minél inkább ártatlanul érte a vád Széchenyit, annál jobban fáj a lelkének. Elkese- redésében írja Pásztornak, hogy elhallgatott, mert a hazán már nem segíthet. Ha nőtlen ember volna, ki- vándorolna máshova, mert a magyar állapotok a Spanyolországban történeknél is súlyosabbak.» Ó, hányszor fogjuk még hallani ezt a hangot — áttéve egy lánglélek orgonájára!

Az élő vázlat azonban így még nem töltötte volna be azt a szerepet, amelyet a csodálatos Sors neki szánt, hogy azután Széchenyi Istvánt nekünk adhassa.

Mikor majd el fog jönni az, kit az élő vázlat előre- vetít, mikor Széchenyi István küzd majd ugyanazon a csatán, — 1841-ben — a «Kelet Népé»-ben ezt fogja írni előképéről, Széchenyi Ferencről:

«Oh, milly sokszor látám meg mint gyenge fiú szegény atyámat búba merülve s már akkor villant lel- kemen keresztül, hogy magasbnak, valami sokkal na- gyobb érdekűnek kell hatni rá, mint családi vagy ház- életi bajok keserűségeinek. Mert Epictetos elveivel megbarátkozott keresztény férfiú, mint ő vala, illyféle gyötrelmeket mosolylyal túri. Azkor nem bírtam fel- fogni bánatait. B eh nagyok lehettek azok! Később tudám s most tudom, hogy nemzetünk alacsony létét gyászolta. A magyarnak naprul-napra mélyebbre sülyedése és azon reménynélküli nézet, miszeril- nemsokára és elkerülhetetlenül fogna éltünk vég- órája ütni, okozá olly sokszori keserű epedésií. Felfogá~e, hogy ránk nézve csak úgy lehet mé^ üdv, ha nemzetiségünk megmentését még alkot- mányunk szeplőtlensége elibe tesszük, nem tudom. Tán nem tulajdonított a mind inkább lankadó testnek elég erőt s életet halálos álmaibul kibontakozhatnia. S mióta annyi polgári erényekkel fénylő atyám, mint «magyar» reménytelen szállott sírjába, azóta meg nem szünőleg hasonlítgatóm más nemzetek életjeleit a ma- gyarnak életfonalával össze; mikép kiismerném: van-e még feltámadása körül remény vagy nincs-e többé. Életem legmélyebb feladása ez vala.»

Minden tankönyv megtanít arra, hogy Széchenyi István pályáját a magyar forradalom töri meg, azután

nem látja többé a magyar közélet; lelke megrémül — a saját forradalmától, elvonul Döblingbe, ott «vezekel» s ott hal meg. Miniatúrben már ez is eleve el van rendezve. Széchenyi Ferenc is forradalmat ér meg, mely kicsiny s nem borít lángba egy országot, de annyira közvetlen mellette gyullad ki, hogy majd elég benne maga is — sőt talán el is ég. Titkára, irodalmi szervezésében segítőtársa, gondolatainak bizalmasa, az általa felemelt «nem-nemes» Hajnóczy János a fölszabadítási harcot — ugyanazt a harcot, melyben a két Széchenyi benne van — a forradalomig viszi: részese lesz annak a jakobinus összeesküvésnek, mely a francia forradalom mintájára az egész társadalmi rendet föl akarja forgatni, ám Martinovicssal együtt elfogják 1794 augusztus 16-án s a Vérmezőn kivégzik.

A vér rettenete átfut Széchenyi Ferencen: «ide jutottak, erre vezetnek az ő reformjai». A jobbagy-felszabadító fölé kerül az arisztokrata s megrendülve visszafordul életének útján, — megy a konzervativizmus s onnét a marcangoló ájtatos pietizmusba. Szabó-Széchenyi Márton földtörő szabadsága helyett megjelenik Barkóczy Borbála «öreg grófné» szőrcsuhája. «Utolsó kilenc évében vallásos rajongás tüneteit mutatva, mert a nap nagyobb részét házioltára előtt, buzgó imádságban elmerülve töltötte.» így hal meg Bécsben, 1820-ban.

De ama történelmi országgyűlés idején, mikor a szabadság föltörő eszméiért gróf Széchenyi Ferenc vívta nagy csatáját s vitatja a föld népének jogát saját elmaradt nemesi rendjeivel szemben: akkor jut teherbe utoljára neje, Festetich Juliánna, hogy megszülje Bécsben 1791 szeptember 21-én legkisebb fiát, Istvánt. Az ilyen fogantatás döntő volt ia magzat egész életére.

A magyar népmesék csodálatos sejtése szerint mindig a legkisebb fiúnak kell a Sorsot megfordítania.

Maga Széchenyi István 1[^]28 július 15-ikén ezt írja be Naplójába élő vázlatáról: «Sok hasonlóságot találunk Atyám közt s köztem. Ő talán jobb ember volt, mint én — ő, nyugodjék békével, de úgy látom, kicsi-

nyesebb volt nálam, s szűkkörűbb. Istenem, engedd meg, hogy erősebb legyek életem végén, adj nálánál több erőt nekem!»

IV.

A sasfiók kirepül fészkeből.

A Széchenyi-fészek!

Jól megépített, gonddal összehordott, pihés nagy tanya. Széchenyi Ferenc tovább bővíti bőségre. Mikor átveszi az uradalmakat, egy és egynegyed millió forint az adósságok rajtuk s azt gondosan mind letörleszti; birtokszerzésre ennél többet fordít, 1,280.000 forintot, elépít 1.7 milliót. A modern gazdálkodás híve, ő hozza be a cséplőgépet, jó előre gondoskodik a pénzdevalváció megúszásáról s külön 288,491 forint 33 ½ krajcárt költ a «család tekintélyének emelésére», ami alatt a múzeumi ajándékon kívül kamarási taksás aranygyapjasrendes oklevél s főispáni beiktatások értendők. 1814-ben három fiának hitbizományt alapít, sőt át is adja nekik a birtokrészeket, hogy szeme előtt iparkodhassanak. Az osztálylevélből ily beszéd hallatszik: «Mivel István öcsénket, mint legifjabbat kegyes atyánk lakása, Kisczenk illetné, nekünk pedig Lajosnak és Pálnak már előbb tisztelt atyánk a horpácsi és apáti kastélyokat lakásul által adta és minden szükségességekkel, úgymint ezüsttel, mobiliákkal, asztali, agyi és egyéb fehérruhákkal etc. gazdagon is instruálta volna, tehát ezeket továbbra is magunknak lenntartván, kinek-kinek részéről a jószágokból a felsoroltak jutottak.» Két fivérének pedig István imígyen felele: «Nékem Istvánnak jutottak részembe -Nagy- és Kisczenk, Boóz, Hidegség, Homok, Hegykő és a Nagyerdőből mintegy kétszáz nagyholdak, Szentgyörgyvár mándi pusztával, Zala-Szent-László, Senye, Csokonya tarnóczai, gyöngyösi, kútfői pusztákkal, Komlósd, Szentes, Páterhida, Barcs a Dráva-erdővel, Darány aranyosi pusztával, Visonta, Risnya-Ujlak, Gyékényes es Zákány.» «Ezek iránt utóbb kérdések vagy ízetlenségek közöttünk ne támadhassanak.»

A Széchényi-fészek!

Nagyszerű emberbőség a Széchényiek áldása; nemzetségük hatalmas sodra mélyen folyik. Már Lőrincnek, ama Szabó-Széchényi Márton fiának nyolc a csemetéje, a mi Széchényi Ferencünknek hat a gyermeke, huszonhét az unokája, mert első fia ugyan egy évet se él meg, de azután a következő, Lajos, két assz^{on}nyal kilenc, Pál szintén két assz^{on}nyal tizennégy utódot hagy, Istvánnak két fia lesz s egy lánya, csak a női ág meddő. Franciskának (ki gróf Batthyány Miklós felesége) egyetlen lány ócskája nem éri meg a két hónapot s Zsófiának, ki Zichy Ferdinánd hitvese, nincsen gyermeke. Franciska (Fánnny grófnő) mikor vígkedélyű, derűtosztó férje meghal, arra az útra megy, melyet a szörcsuhás «öreg grófné» mutatott: meghívja a Vincze-nővéreket Pinkafőre, ott zárdát épít nekik s nemsokára maga is fölveszi a fátyolt, hogy a lemondást, igénytelenséget csodálatos módon gyakorolja, semmi kivételt nem enged meg a saját részére, éjjeleket virraszt a betegek mellett. «— Pedig ez a Francziska nővér, mikor még Fánnny grófnő volt, kitűnő rajzoló talentum, bájos karrikaturista, s zenei tehetség. Mind e tehetségeivel bezárkózik szegényei közé s a zárda falai közt ezekkel szavakkal hal meg: «Uram Jézus, zárj engem szentséges szívedbe.»

Zsófia Zichy Károly kamarás elnök fiának, Nándornak tetszik meg, ki az ötödik huszárezred kapitánya. Meg is tetszhet: Zsófia gyönyörű termet, szemében az a nagy tüze az érdeklődésnek, melyet István öccsében látunk, aranyosan műkedvelősködik Cenken, a házi színpadon. Sorsa tragikus. Férjét 1841-ben az akkor még o»sztrák Velence vár- és térparancsnokává léptetik elős titkos tanácsos lesz. Ebből a magasságból egyszerre lelökik láthatatlan hatalmak: Velencében lázadás tör ki, előbb az olaszok, majd a fegyvertár horvát munkásai láznak föl, Zichy nem tudja elfojtani a tüzet, a vár elvész. Ezért haditörvényszék elé állítják. Az ítélet összetöri: negyvenöt évi szolgálat után rangjától s nyugdíjától megfosztva kergetik el. Ettől kezdve csak árnyéka már sajátmagának — néha olvasunk róla a családi levelezésben annyit, hogy itt vagy ott meg-

látogatja sógorait... Egy eleven holt jár az élők között.

A Széchenyi-fészek! A szülők iránti rajongó szeretet — hálából sok s állandó gondos törődésükért anyagi és erkölcsi jószágokban egyaránt — majdnem vallássá emelkedik Széchenyi Ferenc gyermekei között. Minden darab papír, mi ránk maradt róluk, ezzel van átítatva. Tiszta áhitat szól állandón apjuk, anyjuk felé s nem lehet elválasztani a család mély s széles vallássosságától, mely nemcsak keresztény, hanem kimondottan katolikus. E megállapítás nélkül Széchenyi István lelki világát sem fogja senki megérteni. Bizonyosságul mindjárt le fogom szó szerint írni azt a levelet, melyet ő, a legkisebb fiú ír szüleihez, mikor először hagyja el a szülei házat. A legkisebb fiút otthon s meg férfikorában is, az egész bécsi társaságban «Steierl»-nek hívják. Nénjei becézik. Lajos és Pál bátyjai nem értik meg szellemét, koronként azonban jó néven veszik, ha békít köztük, mert azt teszi. Lajosra, a legidősebbre jellemző az, hogy igen házsártos, igen pedáns s ő is naplót vezet. Ebben a naplóban, mely 1850-től 1855-ig terjed, minden le van írva, az, hogy a cselédeknek a falusi kocsmában álarcos bált rendeztek, az is, hogy torokfájás miatt a misén nem orgonáztak, sőt mindegyre értesülünk a Tintenfleck vizsla egészségi állapotáról, csak az nem jut eszébe a naplónak, hogy a család legnagyobb fia mit szenved Döblingben. (Ennek azonban megint külön története lesz.)

Mint az egész osztrák arisztokráciáé, mellyel a Széchenyi-család összeforrott, az ő nyelvük is a német. Minden levelezés köztük németül történik s ez anyanyira természetesnek látszik, hogy Széchenyi István naplója kezdettől kezdve német s haláláig németül írja azt. Nem is ezen csodálkozik a világ, hanem megfordítva, azon, ha a főnemesség körében valaki magyarul szólal meg. Horváth Ádám 1789-ben érdemesnek tartja Kazinczy Ferencet tudósítani arról, hogy Széchenyi Ferenc «Bécsben mind a fíjának, mind a leányának magyar asszony dajkákat tart, akik magyar fejrevalóhan hordozzák a kis grófokat a bástyákon». Ez körülbelül olyan meglepő tudósítás volt, mint a világháború

idején, mikor egy-egy Ausztriából átjött főherceg magyar szavakkal próbálkozott bakái előtt.

A legkisebb fiú, Stefferl — mindig is így fogják hívni — télen Bécsben, nyáron a soproni palotában lakva (Czenkre nem mennek, mert az ottani jobbágyokkal a legelő elkülönítése miatt áll a pör), a házi inasoktól tanul meg franciául, tanítóitól németül s magyarul, — csakhogy a magyar szavakat katonáskodása alatt elfelejti. Stefferl, mikor a szűk és nedves szobáskában az Orbis Pictuson kellett rágódnia, inkább a kint hancúrozó parasztgyerekeket nézi s különösen puskával szeretne reggeltől estig kóborolni. A kicsi fiú beteges, ezért nem is erőltetik a betűre, hanem Kiss Ferenc háziorvos uram mustárlisztet rakat a talpára, homlokára ecetes ruhákat s előírja, hogy ebédre marhahús helyett borjút kapjon, ami csalhatatlanul növelni fogja ellentállási képességét a kegyetlen tudományok irányában. Ellenben ha Stefferlnek fejébe száll az úrfiság, ezt maga a nemesen-szigorú grófi apa dögönyözi ki belőle, a kevélykedőt menten megalázza: kezet csókoltat vele a darányi öreg béreseknek.

Mikor Stefferl a mi szavajárásunk szerint gimnáziumba menne, kitűnő nevelőt kap Liebenberg János személyében, akiből később Lunkányi János néven meghitt jószágigazgatója lesz. A tanulási terv rávall a Nemzeti Múzeum megalapítójára: klasszikus s még «architecturára» is kiterjed s itt a mester nem más, mint a nagy egyetemi nyelvész, Révai Miklós. Liebenberg mindjárt azzal köszönt be, hogy Stefferl «egy oly drága úrfi, kiből a kegyes természet minden adományát bő kézzel öntötte és aki a legnagyobb várakozásokra is bizodalmas reménységet nyújt».

Egyszerre aztán megszakad minden. Azt mondhatjuk, hogy a hetedik gimnáziumi osztályban vagyunk, tehát tizenhét évesek, mikor megszakad minden. A Magyar Sors belenyúl a Széchényi-fészekbe, széttépi az egész nevelési tervet (többé sohasem fog Stefferl iskolába járni), elhordja a nyugalmat, tüzet gyújt és háborút hirdet. Egy lángész fenevada tombol végig a világon, beront a monarchiába s Magyarországot

határát fogja letaposni. Neve: Napoleon. Egész Európa úgy zeng, mintha a Jelenések könyvének nagy látományai megelevenedtek volna s az Apokalipszis rettenetes lovasai száguldanának végig vonagló nemzeteken.

S most megismétlődik, ami a Széchenyi-fészekkel Mária Terézia alatt történt: a hétéves háborúban három Széchenyi rántott kardot. 1808-ban nemcsak a két nagyobb, Lajos és Pál indul el, hanem a tizenhétéves Stefferl is elötöppan: most már adják ide az Orbis Pictus helyett azt a puskát! Semmi sem tarthatja vissza: gróf Széchenyi István egyszerre kirebben a pihés, meleg fészekből, hogy egyenest hősi szárnyalással röpjön föl a kartácssistergéstől zengő levegőbe. Azon a levelén, melyben 1809. április 11-én édesatyjától, anyjától búcsúzik, ott érzik a tollas, pihés fészek letörölhetetlen melegsége, — még ma, ötnegyed század után is úgy áttüzesít, mint mikor a hős fiú papírra vetette. Ez a levél oly jellemző, hogy szó szerint ide fordítom németből. Ebből az egy levélből bele lehet szeretni a mi hőszünkbe. Széchenyi István megszólal nekünk:

«Nagyságos legdrágább Atyám! Mielőtt távoznék, még egyszer örömpesve s megindult szívvel köszönöm meg azt a sok jót, melyet a nagyon szeretett Atyai házban kaptam s melyeknek sokaságát sohasem érdemlem meg. Az én dadogó nyelvem nem tudja elmondani azt a forró köszönetet, mely bennem él s mindig bennem fog élni; de nem is keresek én szép s cifra szavakat, mert azok talán csak másoknál ajánlanának engem, de nem az én Szüleimnél; szavakkal nem is lehet eléggé köszönni, csak háládatos tettekkel. Jó Szüleimnek én mindig örömet szeretnék okozni; boldogságom akkora lesz, mint amekkora az ő megelégedésük a fiukkal. Becsületére akarok én válni annak a katonai rendnek, melybe most belelépek. Mindenem, mi van: vérem, életem a királyé és hazáé, nekem csak egy kell: tudhassam azt, hogy tisztességes voltam és becsületes. Mindazt követni és tisztelni fogom, amire Édes Szüleim engem tanítottak. Az életem célja, hogy az erény útján járjak. És ha egyszer majd, sok évek után, Isten segedelmével e világon átvándoroltan,

Atyámnál, az Istennél fogok találkozni jó Szüleimmel, ha ott mind együtt leszünk, s levetettük földi hüvelyünket, megtisztult lélekkel s boldogan fogjuk dicsérni az Urat. Ameddig pedig itt a földön járunk, meg kell találnunk azt az utat, melyet Szüleink nekünk megnyitottak a sok jótétemény által, mit nekünk s másoknak juttattak s példájuk által, mely mindig a Vallás s az Erény felé mutatott s meg is kell maradnunk ezen az úton; bizonytalan, céltalan utakra nem megyünk. Szépen az egyenes országúton maradunk, amelyen annyi sok jó keresztény járt, — semmi újság nem csábít el minket új módokra; megmaradunk ősi szent vallásunknál, követjük pontosan s Istenben hiszünk és reménykedünk, követvén törvényeit s nem törödvén azzal, hogy némely ügyeskedő felvilágosultak mit fundálnak ki, mert azok álkáprázatok. így bírjuk majd elviselni a világ nyomorúságait s bizton érünk célhoz. Én is oda érek majd, hová Édes Szüleim. Most pedig kérem Atyám áldását, bizodalmit jószándékaimhoz. Soha sem fogok gondot okozni Édes Szüleimnek s legjóságosabb Atyámnak és Anyámnak örökre jó és háládatos fia maradok Széchenyi István.»

Ebben a levélben benne van az iskolás gyerek. benne a konzervatív levegő, — mit ő fog szerterobantani — de benne van a rajongó szív egész melegsége, benne a hősi harcos: benne a sasfiók.

Mert mihelyst a fészket otthagyja Stefferl, egyszerre csodálatosan kibontja szárnyait. Ha soha semmit nem tesz, mint amit frissen, forrón, bátran, katonául végez — legendák hőse lehetne bármely hős eposzban.

Beszél a krónika 1809-ről:

... «Ezernyolcszázkilenc Júniusában a magyar insurgens seregnek legtürelmetlenebb s leglelkesebb embere egy fiatal, tizenhétévest múlt főhadnagy, sárvári és felsővidéki gróf Széchenyi István. Tapasztalatlan lelkesedése győzhetetlennek gondola a felkelő sereget s bevehetetlennek a győri erődítményeket. A Beauharnais Jenő itáliai alkirály (Napóleon sógora, Jose-

phine fivére) vezérlete alatt dél felől érkező francia hadsereg június 13-án és 14-én döntő győzelmet aratott seregünk felett. Az insurgens nemesség vitézül viselkedett, de kívánni sem lehetett, hogy az egészen újonc, be nem gyakorolt sereg a nagy kartács- és gránátűzben s a veterán francia katonasággal szemben helyét megállja. Egy ágyút sem vesztek s rendben vonultak vissza Komáromba. Széchenyi Istvánt a franciák majdnem elfogták, föl jegyzésre méltó cselekedetet azonban mégsem az ütközetben, hanem utána viu végbe.»

«A győri sáncokban tartózkodó s báró Meskó József altábornagra bízott 5000 főnyi nemesi fölken sereget a franciák június 14-én egészen elvágták a fő-seregtől. Attól lehetett tartani, hogy az insurgensek szégyenszemre mind francia fogságba kerülnek, át báró Voith vezérőrnagy egész merész tervvel megakadályozta e csúfos esemény bekövetkezését. Az összehívott tiszteknek előadta, hogy csak úgy juthatnak a fő-sereghez, ha a Balaton felé visszavonulva, a franciákat megkerülik. A haditanács elfogadta e tervet s az arról szóló jelentést gróf Széchenyi István főhadnagy egy kis csolnokon még aznap elvitte Komáromba a főparancsnoknak, bár a Dunapartot Győrtől Gönyőig az ellenség végig megszállva tartotta. Báró Voith haditervét ennél fogva János főherceg és a nádor már másnap megismerte, a sereg pedig pontosan végrehajtotta. A felkelő sereg megmentését eredményező visszavonulásért I. Ferenc ő Felsége báró Meskó József altábornagnak a Mária Terézia-rend commandeur-keresztjét, báró Voith vezérőrnagnak ezen rend kis keresztjét legkegyelmesebben adományozta, Kegievich tábornok, Esterházy ezredes és gróf Széchenyi István főhadnagy pedig a Felsőg teljes megelégedésének legmagasabb kifejezését kapták vele jutalmul.»

Beszél a krónika 1813-ról:

«Az után a katasztrófa után, mely 1812-ben Oroszországban érte az eddig legyőzhetetlennek hitt francia hadsereget, Napoleon minden ellensége föllé-

lekzett s készülődni kezdett a fölszabadító vagy boszszuló harcra. Legelőször Poroszország fegyverkezett. A lelkesedés és áldozatkészség örökké emlékezetes jelenetei után néhány hét alatt több mint kétszázezer jtorosz állott fegyverbe s ha Lützen közelében (1813 május 2.), majd Bautzennél (május 20—21.) le is győzte őket Napoleon, de a győzelem neki is nagy áldozataiba került. Ausztria is csatlakozott a porosz— orosz szövetséghez. A szövetségesek három nagy hadsereget állítottak ki s a három seregben körülbelül 550.000 ember harcolt, míg a Drezda körül elhelyezkedett francia sereg körülbelül 300.000 főre rúgott.— Széchenyi István elejétől végig részt vett ebben a ropant készülletekkel megindult s Európa sorsán nagyot változtató háborúban. Mint az egész szövetséges hadsereg fővezérének, Schwarzenberg hercegnek egyik segédtisztje, ott volt a hadjárat minden nevezetesebb mozzanatánál. Nem egyszer jelentékeny feladatokat is bíztak rá, amelyeket becsülettel végrehajtott. Nyolc— tíz mérföldnyire is elküldöztetik s ha lova elveszti patkóját, hasznavehetetlenné válik, mert a kemény cseh utak tönkre teszik körmét.»

«Alig kezdődtek meg a háborús napok, egy-kettőre magával Napóleonnal került szembe Schwarzenberg hadserege. Míg Napoleon Blücherrel akart találkozni, azalatt a fősereg szakadó esőben, járhatatlan utakon átkelt a határon s be akarta venni Drezdát, az éppen jőkor visszatérő francia császár azonban két napi kemény harcban (augusztus 26—27.) megverte és viaszorította a mostoha időjárás s a vezérek egyenetlensége által sújtott osztrákokat. Széchenyi István mindig ott van életveszélyben. Még az ütközet előtt elvitték a kozákok köpenyét s három nap és három éjjel folyton egyik vezértől a másikhoz nyargalva, hordta az üzeneteket s poshadt víznél és penészes kenyérnél egyéb élelemhez nem jutott, s nem ért rá új köpenyt szerezni. Betegen és meleg ruha nélkül szenvedte át a folytonos ütközetek nehéz napjait. Lova elfutott s neki egészen Panevitzig gyalog kellett szaladnia. Ott száz aranyért vett egy rossz gebét, de megadott volna érte ötszázat is, betegsége azonban már

annyira elgyöngítette, hogy 29-én Schwarzenberg herceg kemény parancsára Prágába kellett mennie meggyógyulni.»

A krónika most a lipcsei csatáról beszél:

«Az 1813. Október 16-án és 18-án végbement lipcsei csata — melyben több mint félmillió ember harcolt s kétezer ágyú szólt — Napoleon vereségével végződött. Első nap a francia császár támadt s visszaszorította Schwarzenberget. Másnap pihentek. 18-án azonban Blücher (porosz) és Bernadotte (svéd trónörökös) seregeinek idejekorán való megérkezésében nagy érdeme volt gróf Széchenyi Istvánnak.» (Ki ekkor már — huszonnégy éves!) Schwarzenberg az első napi ütközet után Blüchert fel akarta szólíttatni, hogy másnap az ő oldaláról, vele egy időben támadja meg az ellenséget. Blücher főhadiszállásához két út vezetett: egy kerülő, melyen azonban a főlészólitás esetleg már később érkezett volna s egy rövidebb út, az ellenség vonalain keresztül. Széchenyi István volt az, ki vállalkozott arra, hogy a rövidebb úton elviszi az üzenetet. Ezért kockára tette életét. « Jó lovában bízva, neki vágatott a francia előőrsöknek s azoknak meglepett vonalain át csakhamar szemcsésen el is jutott a poroszok főhadiszállására. (Mikor majd 1844 október 28-án gróf Széchenyi István Pozsonyban a közteherviselés elvéért száll csatába, ott általános meglepetésre díszmagyarban jelenik meg s erre így szólal meg: Tizenegy napja és harmincz éve ma, hogy a lipcsei ütközet második napján hős Blüchnernek táborába küldtettem. Szürkületkor érkeztem oda és miután bemegyek, az előszobában találok katonáját a tükör előtt, ki éppen haját rendezte és hajporozta: csodálkoztam. Tovább megyek és találok apródját, ki szinte hajával bibelődik, végre bemegyek az öreg bajnokhoz, szinte őt is a tükör előtt haját rendezve és porozva értem. «Uram», úgy emlékszem, ezt mondom a hősnek, «én azt hittem, hogy karddal és puskával fogok találkozni, de látom, hogy a hajpornak is van keleté.» Mire azt feleli a hős bajnok: «Ma azt

reméljük, hogy ünnepet ülünk; vannak sokan, kik legszebb ruhájukat parádéra szokták kihúzni, mi pedig mindnyájan legjobb öltözetben és lehető legcsinosabban akarunk megjelenni ma az ütközetben.» És ugyanaznap a porosz tábornok diadalmi zászlói Lipcse falához jöttek.

Széchenyi István átadta Blüchernek a meghívást, aki azt készségesen elfogadta s egyúttal elrendelte, hogy a svéd trónörökös is meg kell hívni az ütközetre. Blücher, főként pedig tábornoki főnöke, Gneisenau nem igen hitték, hogy a svéd trónörökös rá tudják venni erre a lépésre, de Széchenyi főhadnagy egy pihent jó lovat kért Blüchertől s igére, hogy a svéd trónörökös rábírra a csatlakozásra. Az öreg hadvezérnek tetszett ez a vállalkozó szellem, lovat adatott alája s áldásával eresztette el a nagy útra. A fiatal magyar főhadnagy elvágtatott Bernadotte trónörököshöz. Szálása előtt porosz tiszteket talált.

A Prinz von Preussen ezredének hatalmas termetű tisztje rárivall a merészen bevágató jövevényre:

— Mit akar? — Miért jött?

A pelyhedző bajszos magyar tiszt válasza hallatlanul büszke és meglepő.

— Azért jövök, hogy ő Felségeik, a két császár és a porosz király nevében a trónörökös ő fenségét csatára hívjam Lipcse alá.

A meglepett porosz nem tudja, higyen-e a fülének. Ez a fickó akar a Felségek nevében hadba hívni egy trónörökös? Most már mind többen gyűlnek a magyar főhadnagy tajtékzó paripája köré. S a kérdező megint ráharsog:

— Van megbízása a Felséges Uraktól? Mutassa! De a fiatal főhadnagy, úgy látszik, se golyótól, se udvartól nem tud megijedni.

— Az nincs, de legföllebb a fejemet kockáztatom, ez pedig nem nagy ár a közjéért — s evvel lepattan a lováról, odadobja a kantárt s megy a trónörökös ajtaja felé.

Ennek a rohamnak nem lehet ellentállni. A válasza is úgy hangzott, mint egy kérlelhetetlen porosz parancs, mintha az öreg Blücher szólna belőle: «Vor-

waerts! Vorwaerts!» Be kell vinni a svéd Fenség elé. Ennek a fickónak nem lehet ellentálni!

Ott áll a svéd trónörökös előtt egy ismeretlen kiizzadt futár, szinte gyerek még, közepes termet, barnás arc, de busa összeboruló szemöldökei alól különös tűz lobban. Bernadotte ő Fenségének a főhadnagy szemébe mondja a csatára hívást.

A Fenséges úr felel: Nem megyek!

Néma csend feszül a szobában. A futár nem tágít s még egyszer elmondja az üzenetet. Szava oly kemény, mint az acélsuhintás, — mintha ő parancsolna.

A Fenség fejét rázza s el akar fordulni tőle. Nem lehet. Ez a főhadnagy olyan különösen tud nézni, mintha mindig mást látna, mint akit néz. (Igen, ő mindig mást fog látni, mint ti többiek.)

A főhadnagyot megszállta az ördög: most sem tagit.

A Fenség, hatvanötezer katona vezére, megint megszólal: Nem indítom a seregemet.

Mindenki meghajolna és elmenne. De ő nem megy el és meg nem hajol. Amit mond, vakmerő, szinte Fenségsértés.

— Megértettem Fenség, de Fenségedtől írást kérek arról, hogy átadtam a csatarahívást a seregnek és Fenséged volt az, ki megtagadta.

Bernadotte ránéz, már piros az arca. Szó nélkül az asztalához megy s megírja a visszautasítást. Azok a magnetikus szemek rávették, hogy írjon. Kezébe nyomja a futárnak fenséges elhatározását, az szóltanul összecsapja bokáját s megy az ajtó felé. De még egyszer ránéz a svéd hadvezérre. A nézésében perzselő láng lobog.

Bernadotte visszaveszi tőle a saját írását, — szégyenli, hogy kezébe adta — összehívja tábornokait. S 18-án a svéd sereg megindul azon az úton, melye^ a magyar főhadnagy mutatott.

A magyar főhadnagy? Ő már nincs sehol. Még egyszer nekirohan ő a haláltígérő útnak, hajnalban újra átnyargal a francia hadsorokon s mire küldetése eredményét Schwarzenberg hercegnek bejelentette, akkorra már az ágyúk bömbölése is jelezte, hogy a kapott

parancsot teljesítette. «Széchenyi e tette nagyobb dolog, — írja sógora, Zichy Ferdinánd gróf, — mint minden egyéb, ami a háborúban eddig történt. Jutalmul első kapitányságra lépett elő s megkapta a negyedik osztályú orosz Wladimir rendet. Bátor tettevel nem dicsekedett, sőt amikor atyja kérdezte tőle, hogy miért kapta rendjelét, akkor is csak annyit felelt, hogy sokkal inkább a szerencse, semmint az érdem szerezte azt neki.»

A Világtörténetnek abban a nagy fordulatában, melyet Európa krónikája lipcsei csatának nevez, ott van a tollas-pihés fészkeből föltrepiült magyar sasfióknak csodálatosan csattogó fölséges lendülete ... Hogy csap föl lobogó lelke a magasság felé!

Újra szól a krónika, most már 1814-et írunk: «Február első felében Napoleon megveri és visszaszorítja Blüchert. Márciusban Schwarzenberg serege már szinte bent volt Parisban, mikor az élelmiszerek hiánya miatt vissza kellett vonulniok. E visszavonulás után fővezére őt ismét olyan útra küldte, melyen életét minden percben veszedelem fenyegette.» Maga így írja meg levélben atyjának: «*Geschrieben in Bar sur Aube den 3ten Maerz 1814.*» «Miután a mi csapataink Colombay sur deux Eglises vonaláig visszavonultak, a mi hátvédünk két óra hosszat visszatartotta az ellenséget, a tábornagy egy pillanatra itt volt, hogy azután Chaumontba menjen a két császár főhadiszállására — nekem is vele kellett mennem, de azután Blücherhez küldött, kivel elvesztettük az összeköttetést. Isten segédelmével ezer akadály között, míg francia katonák s parasztok kergettek, mint nyulat, hol lovon, hol lovat vesztve, szerencsétlen lábamon képtelen gyorsasággal elérek Fere Champénoiseba, — s ott egyetlen lélek sem tudja, merre van Blücher serege. Istenhez fohászkodtam segélyért s éjben, ködben rohantam, megszámlálhatatlan leégett falun, kifosztott kastélyok mellett — senki, senki — csak a hold kísért, amely fényét a felhők közül rám s lovamra hintette — csak ő őrzött az éjszakán — így reggelig, míg végre katonákra bukkanok, Blücher seregére s őt megtalálom a Marne partján.»

*Még egyszer szólaltassuk meg a hadikrónikát:
1815-öt írnak,*

«Napóleonnak Elbából való visszatérése egészen megzavarta Európa nyugalját. A grande armée generálisait és közkatonáit ellenállhatatlan erővel vonzotta magához és ügyéhez a visszatérő császár. Murát, a nápolyi király is fegyvert fogott s az olaszországi háború miatt Széchenyi Istvánnak is be kellett vonulnia ezredéhez. Harcolnia kellett az ellen, kinek báljain addig táncolt. Ekkor az ötödik — Prinz Regent von England — huszárezredhez tartozott. Április 1-én érkezett meg ezredéhez s a május közepéig tartó hadjáratnak több kemény ütközetében vett részt. Széchenyi István kapitány különösen május 1-én a torentinói ütközet első napján tüntette ki magát.» A *Soldaten freund* című egykori osztrák katonai lap tudósítása így szól erről: «Az ütközet első napján Széchenyi kapitány a második századdal s az egész lovasüteggel, továbbá Batthyány alvezetés az első századdal s két szakasszal gróf Stahrenberg tábornok hadseregének legszélső jobb szárnyán voltak fölállítva. Ezt a szárnyat támadta meg legelőször az ellenség. A mi csekély számú huszárságunk ellen egy egész ellenséges huszárezred és egy gyalogezred nyomult előre a síkságon. Támadásukat balról két lépcsőzetesen felállított dzsidásszázad fedezte. Az ellenséges csapatok kolonusa mindig közelebb és közelebb hömpölygött felénk, noha eközben ütegeink tüzeltek rájuk. Ágyúink azonban felhagytak a tüzeléssel s halálos csend állott be a huszárok között. Ekkor gróf Széchenyi kapitány riadót fúvat; ugyanezt teszi a középben Souvent s a jobb oldalon Batthyány, örömrivalgással rohannak az ellenségre huszáraink; soraikból előre vágat egy Szilágyi nevű közvítés s levágja Duca di Romanot, az ellenséges csapat egyik vezérét. Rövid néhány perez alatt Murát egész pompás gárdaezredét tönkretették.» — Gróf Türrheim «Die Reiterregimenter der k. k. österreichischen Armee» című könyvének II-ik kötetében szintén megemlíti ezt az esetet s azt találja a dologban a különösebbnek, hogy Széchenyi kapitány, ki e tet-

téért a Mária Terézia-rendet érdemelte volna, semmi féle kitüntetésben sem részesült és Szilágyit sem az arany vitézségi éremmel, hanem csak az ezüsttel jutalmazták.

A mi hősrünk két lapos vágást kapott az ütközetben s kilőtték alóla Csákó nevű lovát.

«A szinte naponta ismétlődő összecsapások közül a május 4-én Macareta és 12-én Castel Sangro közelében végbementeket kell még kiemelni, mert gróf Stahremberg brigadérosnak hivatalos jelentése szerint Széchenyi kapitány ezekben is kiváló bátorsággal és hidegvérrel viselkedett. Macaretánál századával az ellenséges testőrség egész lovasságát egy óránál tovább föltartóztatta és megakadályozta, hogy az országot a mieink elöl elfoglalják, kik is odaérkezvén, az ellenséget úgy visszaszorították, hogy podgyásza elhagyásával a mellékutakon vad futással volt kénytelen menekülni.»

— «Ugyanez a Széchenyi kapitány Castel Sagro mellett egy ezredbeli századnak sietvén segítségére, egy egész gyaloghadosztályt szétugrasztott.»

Ha a sasfíók így repül tovább — még nincs húszonnyéves! — akkor bizonyára föl száll a katonai dicsőség emlékoszlopára s ott megtelepszik a hősök csarnokán. De ez még nem az ő igazi röpte. Ugyanez a hallatlan röperő, ez a csattogó szárnyalás másféle kell, hogy elvigyék gróf Széchenyi Istvánt.

Mert a hős kapitány különös ember. Az összenőtt bozontos szemöldökök alól ha fellobban szemének tüze, szokatlan lángot lövel. A lipcsei csata előtt Bernadotte fenség már megérezte azt, Mikor iaz 1813-iki hadjáratban (melyről fentebb szoltunk) ez a fiatal főhadnagy Prágában van s nagy merészségének törődöttségét Schwarzenberg tábornagy rendeletéből a «Vörös Ház» nevű katonai kórházban piheni ki s betegen fekszik, egy rendőrkém (Lenos úr) először küld róla titkos jelentést Bécsbe. (Később bővebben lesz benne része.) Ez a rendőrkém különös és megretentő mondást hall. A fiatal főhadnagy porosz tiszték előtt jövendöl s azt jövendöli, hogy *«Ausztria egy század eltelte előtt minden győzelme dacára széthull, mert*

részei egyenlőtlenek s mindinkább eltávolodnak egymástól».

A sasfiók alig téved az évszámokban: százöt év múlva fog az osztrák birodalom széthullani. Mert ő oly különösen tud nézni, mintha mindig mást látna, mint a többiek. — ő mindig mást fog látni, mint a többiek!

V.

Voyage sentimental I.

Nyolc órát ütött, mikor az aranypáncélos, ország-címeres hírnökök harsány harsonája végigharsogott a nagy lovardán. Amint felbúgó hangjuk átriogott az óriási termen, egész Európa izgalomba jött. A világ már régen várt erre az ünnepre. Most elkövetkezett. Azért hallgat el egyszerre mindegyik ajak, elül a nyelvek bábeli zaja — minden páholyban más nemzet beszél — s a szárnyaló csend végigsuhan az ezernyi emberfej fölött. Tovább már nem lehet várni. Megérkezik az emberek közé ő maga: A Világtörténelem.

Azt látjuk, hogy Ferenc császár az egész lovardát átépíttette felséges és fenséges vendégei tiszteletére. Napoleon serege leverve, ő maga Elba szuverén szigetére számúzva, a győzedelmes szövetségesek most teremtenek Európának békét s új térképet, maguknak zsákmányt s megrendült felségjogoknak megújuló fundamentumot, — «örök rendszert» Metternich kancellár sakkjátéka szerint. S ez mind itt történik a császárvárosban, Bécsben, mely tele töméntelen idegennel, zajjal, tánccal, csillogó rendjellel, csábos szép asszonyokkal s mert diplomáciai cselvetés és szerelmi játék tombol s fonódik már hónapok óta, ezért Bécs a világ közepe s a mai lovastorna az 1815-iki kongresszus tetőpontja. A népek békéért lihegnek több, mint húszévi harc után, a politikusok dicsőséget szomjaznak s az uralkodók s az udvarok szerelemért epednek. E hárbias lihegéssel tele minden szalon, tele a tanácstermek levegője s tele katona és szépséges asszony. Ez a szom-

jazó, epedő, léhán sóvárgó lég gombolyaggá változott, mely már nem is külső levegő, hanem belső lehellet, testet hurcoló, szívet rezgető egyetlen bódulata ezernyi embernek. A világkongresszus legragyogóbb álma, a nagy színjáték csúcs jelenete, a minden fölé emelt minden, egy egész világrész kéjes nyújtózása: a Habsburg császár lovastornája két császár, öt király, töméntelen kisebb szuverén s mind e világ hírességeinek pompázó ünnepén.

Az aranypáncélos, országcímeres hírnökök harsónája újra fölriog: mi belépünk. Helyünk a zenészek emeleti karzata. A Habsburgok százados pompája bíborzik le a falakról süppedő bársonyban, drágaveretű címerekben, megtépett lobogókban, miket eleven rózsák mesteri füzerei jelképes figurákban fonnak egymáshoz. Ezernyi ezüst gyertyatartóban lobog a gyertyaláng, de a «legfelsőbb ballusztrádon» aranyfény veri vissza ragyogásukat: a Felségeket az a vert-arany széksor várja, melyen Mária Terézia nagy haditanácsában a főhercegek ültek s mögöttük a nagy császárnő csodásszövésű piros trónkárpitja. Ma a Habsburg-császár a világ győztes urainak ad ünnepet.

Az ezernyi néző szemét szédítő, elkápráztató látványosság a maga hivalgó pompázásában. Nagy hadvezérek ragyogó ruháját, mik rendjelzuhatagokkal ékesek, aranybahajló diplomata frakkok, lila, zöld, piros főpapi talárok váltják át, — íme: Conzalvi bibernok teljes díszben — hogy közbe egy vidini pasa turbánja, egy pompázó kaftan vagy a keleti küldöttek rikító fejéke, selyem napernyője torpantsák meg a tekintetet. A hölgyek felvonulása már nem földi ünnepségre emlékeztet, hanem nyilván az ezeregy éjszakából lépnek elő harsogó brokátban, arannyal átszőtt szivárványt terítve széjjel: fejükön, hattyúnyakukon s a mélyen kivágott keblek bódító fehérségén minden családi ékszer élénkbe rakva: diadémok szikráznak, az egyes gyémántok, türkiz és rubin folyondárok közt hivalkodnak szép asszonyok csábító testén, mintha mind ezt szikráznák szerte nekünk: most nézettek ide, mi vagyunk a Világ hatalma ezen a földön! Ahol még hely marad a brokátok és gyémántok tenger

áradatában, ott osztrák lovag tolakszik ősei gondosan összeillesztett lovagi ruhájában, vagy drága prémű magyar menték bársonya lobban föl, mintha vörösben, égi kékben vagy ezüstfehérben égne.

— Annak az Eszterházy Miklós hercegnek ott a huszárruháján (súgta vezetóm) négymillió forintot ér a gyöngy, de teheti is, mert kétszáz szeretője van és száz zabi gyereke, — az Lady Castelreagh, az angol követ felesége óriási diadémmal, melyet a férje térdszalagrendjéből csináltatott, — nézze azt a magas homlokút, gúnyos szájút, aki most besántít, az a nagy Talleyrand, ki a kongresszus pókhálóit szövi s most, akinek nekiindul, az a szépfejű, a mi nagy Metternichünk, ő rendezi az új országokat, ad koronákat s a mellett van szép szeretője, az ...

Másodszor harsantak föl a harsonák. A huszonnégy korinthiai oszlop mögül, melyeket más-más lovagi pajzs ékesít, huszonnégy lefátyolozott dáma lép elő, mind nehéz bársonyban, bodros csipkedíszben, töméntelen ékszer csillogó foglalatában. Ez már nem földi pompa, ez maga a Mese. Hat-hat hölgy egyforma színben: így lesz négy quadrille: hat feketében suhogó szépség, hat smaragdszín tündér, megint hat-hat kék és kárminpiros. Amint ellépnek a dísz-karók mellett, melyeken török- és szerecsenfejek himbálóznak (ezekkel fognak majd lovagjaik verekedni), legjobban a zöld quadrillet nézem, nagyszerű termetek, valami csodálatos nemes hajladozás a fátyol alatt: a smaragd bársonyszoknya nehéz leomlását csillogó kösöntyúk fogják s választják, mert köztük fehér atlasz szökkenik elő, s azokon gyémántok sora csillog. A karokon fölvergott zöld bársonyból ugyanily atlaszduhatag lobban elő s a szélesre nyitott mellfűzőket szikrázó násfák foglalata foglalja embertkábitó keretbe. Nem csalódom: ezek a magyar főnemesség hölgyei. Csakugyan, a fenntartott tribünön övük az első sor, mögöttük a fekete, a kék s a piros quadrille: az osztrák, a francia s a lengyel főnemesség világraszóló szépei. Szemközt velők már csak az udvari emelvény üres.

Harmadszor riog föl a harsonák riadása. Utána a Württemberg! himnusz zendül s mind felállnak s tal-

púkon maradnak, míg minden szuverén nemzeti fohászát kivárjuk — mindezt maga a derék nyárspolgár császár Ferenc rendezte így, ki életkor szerint kezelte a Felségeket s hogy semmi sértődés ne legyen a rengeteg drága dáridón, háromszáz egyforma udvari kocsi csináltatott s egyformán négy lovat fogatott mind-egyik elé, hogy «rangkülönbség nélkül» fölhajthassanak.

Máris ott állnak velünk szemben: elől a két császár a két császárnéval, a bajor királyné, a weimari s oldenburgi nagyhercegnők. A második sor a királyoké: négy király, három trónörökös, a harmadik sor mind főherceg, köztük Beauharnais Jenő is, ki hol Napoleon sógora, hol hadvezér, hol trónkövetelő. Szerencsénk van, mert az orosz cár az ő emberboldogító csöndes mosolyával s misztikusan elmosódó tekintetével a jobb fülére süket, Maria Ludovika, a mi Ferenccünk harmadik hitvese — jó és beteg asszony — ellenben a baloldalán nem hall s így, mikor ketten beszélnek, akkorát kiáltanak, hogy minden szavukat ideértjük az etikettől reszkető cifra adjutánsok nagy rémünetére.

A himnuszok áradata alig csendesült le, mikor újra megdördül a harsonák jelzése. S utána dübörgő hang kél: huszonnégy kengyeles apródtól vezetve huszonnégy lovas vágtat előre, ezeket is négy színre osztva, fekete, kék, zöld és kárminpiros bársony és atlasz habzik a lovagokon. Az aransarkú csizma, az arannyal hímzett kesztyű s a nagy tollas kalap, melyen gyémántforgó mered — mind ugyanaz a szín. Drágakő a török markolata balról, de jobbról mindegyiken más szalag: ez annak az ideálnak selymes hímzése, kiért a lovas most küzdeni fog. Harminchat térdnadrágos spanyol istállómeister lépked a lovagok után, amint lándzsákkal bevonulnak: ezek magasra tartják az országok s versenyző családok ősi történeti címerét.

Apródok, istállómeisterek már oldalt állnak, a lovagok lándzsája a Felségek előtt tiszteleg, azután egyszerre megfordul a daliák szemkápráztató négyese, ott vannak a hölgyek emelvénye előtt. Mikor most csattan föl utolszor a harsonák harsogása, suhogó szellő fel-

csapása zendül: a huszonnégy női eszmény fölemelkedik s hátraveti fátyolát.

Mintha tüzes forgószelel kapná el a sokaságot, egyetlen diadalkiáltásban robban össze ezernyi ember: az asszonyi Szépség csodálatos látványa úrrá lesz a világ urai fölött. Európa még láthat ezután is sok háborút, de sohasem láthat együtt ennyi szépet. Az asszonyi test gyönyörűsége túl bársonyon, csipkén, túl gyémánton, rubinton, túl császárokon s királyi népen. Fehér vállak ragyogása smaragd foglalatban! Gyönyörű arcok csábos pirulása gyöngykoronás díszben! Ezernyi szívdobbanás, tízezernyi: ah! A levegő ég a kéjes varázstól. A császár jelt ad. Kezdődhetik a torna. Az izgalom tetőfokra hág. Sándor cárral már alig bírnak: megérkezett a legf ölségesebb fenség: a Nő. A kongresszus lehet a Metternich birodalma, de ez az övé.

A minden oroszok cárja kiáltva suttog Mária Ludovika fülébe: — Az első ott a beauté céleste — az égi szépség — Zichy grófné, Festetich Júlia — kuzinunk, a porosz király halálosan szerelmes belé.

Amint a cár s a császárné hátranéztek, csakugyan ott meredt III. Frigyes Vilmos hórihorgas alakja parádés tartásban, hóna alatt a kis orosz tábornok, Zihin, szemei pedig kimeredten egyetlen arcra szegezve, mintha az egész karusszel eltűnt volna a földről.

A cár pedig nagy izgalommal kiáltott tovább Ludovika császárné ö Felségének:

— Mellette a beauté étonnante — a csodálatos szépség — herceg Esterházyné. A másik Zichynét, Széchényi Zsófiát így hívom: beauté triviale — köznapis szépség —, de most nézze azt a hármat együtt: egyik Sarau Gabriella, Hunyady-lány, így neveztem el: la beauté de diable — az ördögi szépség — s mellette la beauté coquette — a kacér szépség — Lady Meade, Karolin, ír vér, a maguk magyar grófjának, Széchényi Pálnak felesége, a harmadik Selina, Karolin nővére — látott már Felséged ezeknél szebbet? Aki mind a hármat bírhatná, az gazdagabb lenne az egész tribününknel.

Mária Ludovikában volt annyi tapintat, hogy teljesen megsiketült, mikor a minden oroszok cárja ily

hevületbe jött, már olyan volt pufók arcával a muszka Felség, mint egy fajdkakas. A cár is észrevette, hogy az epedő férfi szomjazása énekel benne s hirtelen segítségül hívta saját szuverenitását, leharapta a beszédet s háta mögé nézett, hogy a királyok tüzelő szemét kémlelje. A rettentő háj tömeg, a württembergi király, kinek az udvari ebédeknél külön karaját kellett az asztalból kifűrészelni, hogy a hasával elférhessen, lusta közönyösséggel ült a helyén. A sovány kis dán uralkodó, névszerint Hatodik Frigyes, ide-oda sétált a helyén, de nyilván nem a magyar grófnékat nézte, hanem az a kis utcai lány járt az eszében, akivel máianyi baja volt a bécsi rendőrségen, mely mindig rosszkor lepte meg őket. (Ezért hívta a bécsi vice ő felségét «König von Daenemark» helyett «König von Tandemarkt»-nak — az ószeres piac fejedelmének.) Maximilian József bajor királynak jóságos széles arcán az asszonyi szépség csak oly platonikusan tükrözött, mintha új dór oszlopokat válogatna az ő Münchené számára, ezért le is ült már a székére. De az ő háta Tiögött áll az adjutánsa, egy ulánus kapitány, ki pnfszakállt hord, nem lehet több, mint huszonöt éves. A cár megérzi, hogy ez az egyetlen tekintet, mely földöntúli ragyogással perzsel a három egymás mellett álló asszonyi tőkély felé. A busa szemöldök, a barnás arcszín keleti eredetre mutat. S azok a szemek, melyek nem azt látják, mint a többiek, hanem áthatolnak bárszonyos ruhán.

A cár magához inti szárnysegédét:

— Kérdezze meg a bajor Felséges Urat, ki az adjutánsa, a fiatal kapitány, aki már az én Wladimir-rendjeletem viseli.

Az adjutáns három szempillantás múlva már jelent:

— Felséges Úr, a kapitány magyar, gróf Széchenyi Stefferl-nek hívják. Parancs?

A cár fölnevet:

— Mondja meg Felséges bajor kuzinomnak, hogy az adjutánsa halálosan szerelmes abba a három szép asszonyba — egyszerre.

Mikor a cár adjutánsa urának legújabb bon-motját diadalmasan elviszi a bajor felségnek, az elhara-

pódzik az egész királysoron, aztán leszáll a főhercegekhez, átsétál a diplomaták és udvari hölgyek karzatára. Mikor a tornának vége van s a harsonák utolszor öblögetnek, már mindenki tudja a cári szót: «Széchenyi Stefferl gróf halálosan szerelmes egyszerre három szép asszonyba.» Mily szellemes a cár!

Csak a Wladimir-rendes kapitány áll még mindig ott tűzbeborult szemekkel, s perzseli velők sógornójét, Pál bátyja feleségét, ki mellett áll az egyik oldalon Sarau Gabriella, a másikon O'Meade Selina — és izgató, igéző szépek mind a hárman. A három szépség tündéri alakja rejtelmesen összefoly előtte: három Karolina.

A fejedelmi lovagtorna után ki-ki hazaszéledt, csak az utcai közvélemény hivatalos gyártói vonultak el a «Római császár» vendégfogadó ivószobájába. Megbeszélni való volt elég. A karusszelen hamar átestek, mert most már biztos, hogy még legalább kétszer meg fogják ismételni, ha ugyan a töméntelen bál és élőkép-előadás közé még be lehet valahogy erőszakolni, hiszen hónapok óta s hetekre előre minden perc minden parketten le van már foglalva. A szellemes Prince de Ligne már egyszersmindörökre megmondta: «Le congres danse, mais ne marche pas.» — «A bécsi kongresszus táncol, de nem halad.» — Sok minden korszakos kérdés volt egyszerre kockán: mi lesz Lengyelországgal, hiszen ha a cár ragaszkodik a saját lengyel királyságához, két szövetségesével tűz össze s szétrobbantja az egész kongresszust s talán a békét is. Velencét megfosztják-e függetlenségétől — Görögország függetlenségét hazaviheti-e a regényes Ypsilanti? — ki lesz a nápolyi király — mi jut Szászországnak — törlik-e a svéd dinasztiaát is, hisz Bernadotte Napoleon tábornoka volt — Talleyrand megmenti-e a legitimizmus elvével Franciaországot. — Hallgatódzunk csak.

Az egész társaságban, mely diplomaták, újságírók, katonák és üzérek keveréke, mind e kérdésekről senki sem beszél. Pedig a borozók izgalma belenyúlik az éjszakába: mindegyikök szájából halljuk, hogy maga a császári udvar nagy kétségek közt hanyódik, attól félnek, hogy kettészakad az egész diplomácia, sőt a Felső-

gek is meghasonlanak. Arról van szó, kiáltják minden asztaltól a vitázók, hogy Wrbna grófnak van-e igaza, vagy pedig ezt a semmirekellő lázadót ki kell kergetni a társaságból. A legközelebbi eseménye tudniillik a kongresszusnak nem Lengyelország függetlensége s nem is Görögország török uralma lesz, hanem az az óriási redoute a Burgban, mely a lovagi (tornát is kell, hogy elhomályosítsa, amelyre már az angol lapok reporterei is megérkeztek. Ezen a redouton a bécsi arisztokrácia legszebb tagjai leglengébb ruhákban fogják bemutatni a görög istenek Olymposát. A szép Szász-Coburgi Lipót lesz Jupiter, Zichy gróf Mars — s most minden megakadt, mert gróf Wrbna, az Apolló, be is tanulta már a szerepet, ám nincs isten, se görög, se bécsi, ki miatt leborotváltassa a szépen kipödrött huszáros bajszát. Most Apolló bajsza miatt fog megakadni az európai hatalmak békekoncertje.

A rengeteg izgalmas beszédet egy sarokasztalnál az a Wladimir-rendes kapitány hallgatja, kit a nagy tornán a bajor király oldalán láttunk. Hallgat és nem beszél, ügylátszik, másutt jár az esze s nem ide figyel. Pedig ugyancsak szorgalmasan kínálják s ő szorgalmasan iszik. Ahogy iszik, azon látszik, mennyire szereti Champagne nedűjét s már eszében jár, hogy egyszer maga fog odautazni, hogy a legjobb fajtákat bevásárolja s nem is kis tömegben s nem is kis pénzért, amiből nagy adósság gyűlik. Ahogy néz, azon látszik, hogy nem a lármázókat látja, hanem valakit mást, akit más nem lát s akit neki se szabadna látnia.

Lassan benyúlik az éjszaka a hajnalba. A vitázók ki erre, ki arra elköszöntének. Ellenben nagy csörömpöléssel rontanak be katonatisztek; fegyvernemük s rangjuk különböző, de a vérük egy: mind főnemesek. Rendkívül izgatottak. Látszik, hogy valami bálféléről jöhetnek hajnali légyottra s a légyottot valami katasztrófa érthette. Az egyik, kit a többiek hol Augustnak, hol gróf Garde-nak szólítgatnak, úgy megindult a beszédben, hogy senki sem tudja megállítani. A többiek izgatottan topognak körötte, férfiak szoktak ily fontoskodva jární párbaj előtt. Most élesen kihallatszik gróf Garde hangja:

SZÉCHENYI KAPITÁNY

— Látjátok, hogy pontosan itt voltam a magyar lovakkal, hogy veletek együtt próbáljuk ki őket Zawadowski kívánságára. Tegnap este magam fektettem le a szobájában s megígértem neki, hogy vigyázok a harmincezer jobbágyára, akit az apjától örökölt Katalin cárné kegyelméből. «Jó, csak reggelre itt legyetek a magyar lovakkal.» Korán jövök. Felmegyek a szobájába, még alszik. Széthúzom a függönyt, a szoba tele szédobált kártyával. «Az éjjel elvesztettem az atyám egész vagyonát s agyon kell lőni magamat.» Kik voltak itt? «Suvaroff tábornok és gróf B., a követ.» Rohanok hozzájuk: engedjék el az adósságot, különben áldozatuknak le kell mondani rangjáról. És az életéről. Suvaroff kinevet: üljek le vele kártyázni s ő elnyeri a magyar lovakat is. Szaladok a diplomatához: ő hosszú előadást tart az európai helyzetről. Érdemes ilyen rongy bankók (bumaski) miatt ilyen lármát csapni! Most nem lesz lópróba, hanem gyertek mindkettőt provokálni. S azalatt ez itt fönt agyonlővi magát.

A tisztek közül kettő megszólal. Az egyik francia: Nézd ott a kis Széchenyi kapitány, akiről Trogoff ezredes azt mondta nekem: «Széchenyi m'a fait chérir l'ignorance». — Széchenyi miatt megszereti az ember a tudatlanságot. — A második tiszti porosz: «Az én gazdám azt mondta róla, hogy: «annyi sok kedély van benne, mint amennyi vakmerőség, fiatal oroszlán, akit selyemfonálon lehet vezetgetni», s a cár ő Felsége ma mondta róla: «Ez az adjutáns halálosan szerelmes egyszerre három szép asszonyba». Ez sok a dicséretből.

— Gyertek Stefférihez — mondja a harmadik.

Már ott is vannak. S most a kapitány kínálja őket. Hívják, hogy magukkal vigyék.

— Stefferl, lesz lópróba és becsületpróba.

A kapitány rázza a fejét. Pedig igen fontos volna, ha jönne, mert ő mester mind a kettőben. Meg is mondják. A francia mondja:

— Kedves kapitányom, maga mester a lóügyben és mester a becsületben, — ha verekedni kell.

— Nem mehetek — mondja a kapitány.

Most már a porosznak is kell valamit mondani:

— A magyar kapitány nem jöhet, pedig minde-
nütt győz. Lipcsében legyőzi a svéd trónörököszt és
Bécsben a három legszebb asszonyt.

Nagy nevetés. De a kapitánynak olyan a tekin-
tete, mint megtorpant bikáié, mikor vérvöröset látott.

A porosz nem hagyhatja az ő diadalát, hiszen
olyan nehezen vívta ki. Leönti torkán a gyöngyöző
nedűt, aztán érdesre válik a hangja:

— Csakhogy egyik győzelemben sem hisz senki.
Ez mind magyar fantázia. Stefferl, a délibáb. Azért
nem mer mivelünk jönni.

A Wladimir rendes kapitány föláll a tivornyáról.
Pisztolyát a márványlapra csapja, úgyhogy az meg-
reped belé. Fölugranak a tisztek valahány. A kapi-
tány ott áll s néz mereven, ia távolba meredt, lázban
égő szemekkel.

A harmadik tisztt, ki hozzá terelte a társaságot,
annyit érez, hogy valamit hirtelen kellene mondania,
amivel itthagyhaják ezt a komor bikát.

— Hát maradj, Stefferl. Nem kellesz te senkinek.
A Razumovsky-palotából jövök, — ott sem kellesz
senkinek.

— Kinek nem kellek? — hörgi a kapitány, mint
aki úgy érzi, hogy minden dicsőséget le akarnak tépni
róla s csupaszra fosztják a becsületét.

De a kérdezője is megtalálja a maga hangját:

— Hát én mondom neked, Ede, Lichnovsky her-
ceg, hogy hiába ácsorogsz a szép asszonyok körül, föl-
sült nőcsábász vagy, senki más.

Hatalmas harsogó kórus felelt erre, melyet a né-
met indít, a francia folytat s a pezsgős vödrök feldül-
nek bele.

Az ulánus kapitány hallja, amit mondanak, de va-
laki egészen mást lát. Valakit, ki folyton hajladozó
csábos derékkal, hófehér vállakkal, smaragzöld fogla-
latban áll előtte, hullámos haja oly fekete, mintha sötét
hollók lebegnék körül, mikor fürtjeit ringatja, arca
barnás, csudasima bőrrel, szemeit Cserkeszországból
hozhatta, tökéletes az orr s gyöngy-fogsor ragyog
szembe, valahányszor csodálatos játéku ajkait durcás-
kedvesen illegeti. A csáb, a báj: Karóim sógornő, aki-

nek egy augusztusi este szerelmes szavakat súgott a fülébe, — azóta elkárhozottnak érzi magát s az ő szépségét. Azóta nem tud közeledni hozzá, ő, aki «seduc-teur»-nek készül. És akkor váratlanul maga előtt is, mintha nem is saját maga beszélne, oly elváltozott a hangja, — váratlanul megszólal valaki Széchenyi István kapitány torkából:

— Hát a kuzinodat is megkaphatom, Karolinát. A három szépség tündéri alakja rejtelmesen ösz-szefoly előtte: három Karolina.

Alig szálltak ki a szavak a légből: maga döbben meg legjobban tőlük. Körülnéz. Döbbenet az egész szálában. A tisztek mind hirtelen elhallgattak. Az ablakon bevilágít a téli reggel kijózanító hideg fényessége. Azok a rettentő szavak ott kóvályognak a légből, ólomkövekké válnak s a szívére hullanak. Egész életében érezni fogja ütésüket, mert azok kiújulnak akkor is, mikor már a szép Karolin régen a föld alatt lesz. Úgy érzi, hogy belejutott a Végzet forgatagába, mely mindent magával sodor. Csak egyetlen szilárd darabja maradt a világnak, az, aki szemben áll vele s aki rettenetesen józanul néz rá: Karolin unokatestvére, Lichnowsky Ede herceg.

A herceg megszólal:

— Ezért számolni fogsz!

Mindketten az asztalra dobott pisztoly után nyúlnak. De a herceg gyorsabb s elveszi a mordályt. Azután távozást parancsol mindenkinek. A tisztek mind távoznak. Utoljára csak a magyar lovak maradnak, melyekkel gróf Garde köteles hazaszállítani Széchenyi Stefferl kapitányt.

Másnap egész nap haditanács bent a Széchenyi-házban a Herrengasseban s kint Razumowsky orosz követ nagyszerű palotájában, hová minden fejedelem bejáratos Első Sándortól Beethovenig. A kapitányt, ki mióta felocsúdott, folyton naplójának vall, — amit mindig is tenni fogja. — Lajos bátyjának — első — felesége — okos és bátor asszony — hivatja magához s ezt mondja szemébe:

«Stefferl, nekem kell beszélnem magával arról a nagy csapásról, melyet nekünk, a család-

nak okozott. Magát nem vigasztalom, azért férfi, hogy elviselje. De az anyai intelmeimet meg kell hallania. Jó szívből jönnek. Stefferl még fiatal, láttam én benne jót is s azért megjavulhat; akkor az emberek megint becsülni fogják. Amit a mi szegény Karolinánkról mondott maga az éjjel, az infámia. Infámia a mi nyelvünkön becstelenséget jelent. Ha azt hinném, hogy Stefferl akkor józan volt, az arcába köpnék most. De nem teszem. Zichy Ferdit kérdezzék meg, hányszor panaszkodtam a miatt, hogy maga átkozottul iszik. Tudja mit szeretnék most? Sírni szeretne a szívem azért, hogy azt a szegény Karolint, akit a maga családjának kellene megvédelmeznie, egy Széchenyi becsmérli s tőle kell megvédelmeznie. Szégyen! Szerencsére olyan ostoba, olyan képtelen volt, amit Karolinról az éjjel mondott, hogy senki sem hitte el. De ha majd legközelebb megint iszik, akkor talán majd elhiszik magának, — ki állhat ezért jót? Senki. Azt hiszi, nem árt az Karolinának, mikor baráti szeretettel fogadtuk, mint magát, és ő is — a sógornője! Ezt az éjjeli infámiát ma már az egész fiatalság tudni fogja s legközelebb maga lesz szíves megismételni s akkor el is hiszik. Hagyja abba ezt a szörnyű ivást! És hallgasson rám; hisz minket tesz szerencsétlenné. Hallgasson rám, Stefferl. Maga sokszor szidta Lajosnak, aki nemesak a maga bátyja, de az én hites uram is, a hiúságát. De hiszen maga sokkal hiúbb nála. Tudja mit akar maga? Maga mindig tündökölni akar (brillieren); mindig tetszelegni szeretne. Oh, az az édes tetszés! De sokba kerül! Magában volna jellem, de nincs kialakulva; a feje tele van tehetséggel s ebből sok jó lehetne, de egyszer ez akar lenni, egyszer az, — maga sem tudja, mit tegyen magával — azért nem csinál magából semmit. Most grand seducteurnek (nagy nőcsábásznak) akart Stefferl bemutatkozni a világnak s egy fiatalasszonynak ez belekerülhet a jó hírébe, s akkor nem marad semmije. Ennek a fiatal asszonynak a jó hírét, ha bárki támadta volna, gróf Széchenyi Istvánnak kellett volna megvédelmeznie, azért rokona. Maga nincs belsőleg elromolva, de nekem rettentő fájdalmat okozott. Évek kellene hozzá, míg

ezt a sötét foltot el lehet tüntetni. Tehát kezdje elr. akkor majd lassan megjavul magáról a véleményem. Ez az igazság, Stefferl!

A kapitány felállott sógornője előtt:

— Elégtételt fogok adni mindenkinek.

— Elégtételt, kedves Stefferl? Persze, szívesen párbajozunk. Durr-durr, abban nincs hiány. Kilyukasztjuk a levegőt s avval végkép megöljük a női becsületet. Karolin aztán halljon bele a jóhírébe — amit a kedves sógora teremtett neki. Köszönöm. Lichnowsky maga vette a kezébe a dolgot s a férfias ügyet férfiasan elintézi. Maga pedig, kedves Stefferl, pakkol azonnal s elindul. Voyage sentimental — ha úgy akarja. Még három napja van. Holnapután Nápolyba utazik Széchenyi kapitány Metternich herceg megbízásával, hogy Murat király udvaráról és hűségéről küldjön megbízható tudósításokat. A herceg, az államkancellár sokat tart az ön tehetségeiről: remélem, nem fog csatlódni bennök. Már minden el van rendezve.

— És ha nem megyek?

— Ha nem megy, kedves Stefferl, akkor soha többé nem kerül sem az édesatyja, sem Júlia mama szemei elé. Mert ez az ő parancsuk legjobban szeretett fiukhoz.

Széchenyi István kapitány meg volt törve. Ajka némán remegett, szeméből patakzott a könny. Kezet csókolt az okos sógorasszonynak. És ment. Ment mint oroszlán, kit selyemszálon lehet vezetni. Ez első szerelmi utazása — voyage sentimental.

Mielőtt elment volna, míg a nagy csomagolás folyt körülötte, ő megint a naplójával beszélgetett. Ezt az önvallomást mindig gyónásnak tekintette s oly lelki-szüksége volt, melyet vezeklő ősei ömlesztettek a vérébe.

Mert gróf Széchenyi István a nyár óta kis könyvet hordoz magával, — gazdagon aranyozott bőrkötet — egész életén így fogja tenni; aranynyomást tetetett reá: «Das Gute und Schlechte, welches ich erfahren!» («Életemnek jó és rossz tapasztalatai.») Negyvenkét kötet naplót élünk végig vele. Ily csodás tükröt magáról senki sem hagyott. Káprázunk, valahányszor beléje merünk nézni, mert mint a panoptikumok útvesz-

tőjében, két egymásbavilágító tükörsort látunk: a Világot s Széchenyi lelkét, mely megint egy világ. Negyvenkét tükör úgy felállítva, hogy mennél tovább lépdelünk előttük, annál nagyobb mélységet látunk, csakhogy az a mélység — megint egy tükör. Azt hisszük, negyvenkét körön haladunk át és tényleg megyünk folyton s mégis egyhelyben vagyunk: egy léleknek a közepébe jutunk. *«Belejutunk»* mondom, mert ő is úgy jut bele a saját lelkébe — kívülről. Vegyük csak az első kötetet: ez semmi egyéb, mint egy könnyelmű ficsúrnak a társalgási vademecumja. Mit ír bele: néhány szellemes mondást és töméntelen malacanekdótát, mert éppen ezekre volt szükség a bécsi kongresszus társaságában, urak és hölgyek közt egyaránt. (Később Tasner ablakokat vág ki a naplóból, mert azt hiszi, hogy főnemes urakat kompromittálnak a sikamlós esetek; lehet olyan is, de a legtöbbjük soha meg nem történt, hanem az emberiség trágársági raktárából vétetett, mely ugyanaz a troubadourok versezetében, az amerikai Wild West anekdota-kincsében, a cigányozó vagy zsidóztató viccekben, vagy Bocaccióban — akiről mindjárt szó lesz.) A pikáns esetek közé azután egyszerre csak költői idézetek kerülnek, az idézetek verskísérleteket vonzanak, a versek híres munkák elolvasását (a híres munkák láncá végtelen!) s végül tudós-kutatást követelnek. A negyvenkét kötet íróját ezek mind észrevétlen húzzák magukkal s egyszerre csak behull saját lelkébe: ő kérdez a Világtól, vagy felel neki.

Sok érdekfeszítő, izgató, lenyűgöző útleírást ismer a világirodalom, melyek az ember kalandos vállakozását dzsungelek bozótján, száraz sivatagon, összetorlódo jéghegyek veszélyei közt regélik el — de egyetlen érdekfeszítőbb, izgatóbb, lenyűgözőbb útleírás sincs a világ egész irodalmában, mint gróf Széchenyi István negyvenkét kötetes utazása — a saját lelkének mélységeibe. Egyet máris látunk, — bár csak most indulunk el vele útjára! — látjuk azt a hihetetlen mohóságot, mellyel az egész világot meg akarja fogni, hogy magába olvassza, látjuk azt az epedést, mely nem ismer semmi beosztott korlátot s reszketve érezzük folyton,

hogy evvel az epedő mohósággal kérlelhetetlenül tágitja folyton a saját lelkét. Ez az út, melyen a lángeszek járnak...

1814 december 14-én szól először (Nápolyban) a napló s teszi ezt a vallomást: «Miután különféle okokból, amelyek emléke mindig szent, de mindig szörnyen rettentő is lesz előttem, már rég elhatároztam, hogy Olaszországba megyek, — akárhová is — végül 29-én (November) este 10 Óraker megkaptam Metternich herceg utasítását. Több napon készülődtem az útra, hogy az a rajtam ütött sebet meggyógyítsa, régi szívemet visszaadja nekem és — Te uram Isten! — nyugtassa meg a lelkiismeretemet. Pál bátyám le akart kísérni, s már erre minden előkészület meg is történt, hogy együtt éljünk, együtt utazzunk s együtt haljunk meg. Az én számomra nagyon kívánatos volt ez, boldog lettem volna, hogy benne olyan útítársam legyen, ki legközelebbi vérem, legjobb barátom, (mert hiszen együtt nevelték minket) — s mindenem ezen a világon. Bármilyen borzasztó volt is, hogy búcsúznom kellett, mégis el voltam arra készülve, mert az Ūristen tudja, hogy egy pillanatra sem vesztettem el annyira az eszemet, hogy előre ne láttam volna cselekedetemnek minden, legkisebb következményét s ami mindezekben engem bizonyos fokig megnyugtatott, az volt, hogy éppen ő, Pál bátyám jön velem. Ebben a boldog bizonyosságban ringattam magamat bécsi tartózkodásom utolsó napjain, gondtalan, mikor 28-ika délutánján az én szegény bátyám hirtelen megbetegedett s 1814. November 30.-án éjfélkor a legborzasztóbb hangulatban hagyta el Bécset» ... (egy sor törlés a naplóban).

S mert abban a korban mindenki naplót írt s mindenki, aki naplót írt, ifjú Werthernek képzelte magát, aki édes búskomorsággal szereti önmagát s közben folyton öngyilkosságra gondol, mert — ah! — az oly érdekes, ha később elolvassák rólunk női szemek — a mi daliás kapitányunk is ezt cselekszi. Hiszen mikor útjában a postakocsi a Wörthi-tó mellett halad el, ő azt «Werther-See»-nek, Werther tavának érti, (a helyesírásban igen gyöngén fogunk általában állani!) s

nagyot sóhajt: «szerencsétlen Werther barátunk» után, ki őt vele hasonló sorsára emlékezteti és nincs-e mély misztikum abban, hogy az egyik olasz ezüstpénzt (a vatikáni állam pénzét) «Pálnak» s a másikat «Carolin»-nak hívják. Oh, Pál! Oh, Karolin! Oh, rejtelem,— de ez a Karolina-rejtelem, mely később annyira megnő, hogy a döblingi naplóban már ijesztővé válik, — most még könnyebben ellebben, mert még oly fiatalok és oly sekélyek vagyunk — nincsenek még mélységek bennünk, ahol a nagy ködök megüledhetnek.

Oly fiatalok vagyunk, oly kedvesek, át akarnánk ölelni az egész világot! És mindenki szeret minket. Az első olaszországi utazást Boccaccio írhatta volna meg százegyedik története gyanánt, annyira tele van a zseniális léhaság tomboló pajzánosságával.

Muratnak, Napoleon egykori közemberének, majd tábornokának újdonsült nápolyi királyi udvara egy nagyszerű maskarádé. Commedia del' arte a világtörténelem véres padlatán. S a mi Istvánunk, a maga fölségesen látó belső szemével így is fogja föl — így is fogja meg. Ezt az udvart neki ki kell kémlelnie, mert hiszen nemsokára ugyanez a Széchenyi kapitány fog segíteni szétverni ugyanennek a Murát királynak operetté-hadseregét. (Aminthogy ezt a IV. fejezetben elébb már láttuk is, amikor a sasfiók hadi fölrepüléséről adtunk krónikát.)

Mindjárt a bálterembe lép: a walesi hercegnőnél van bál, akit idekergetett az angol udvar, mert annyi kalandja volt, s mivel emellett rettentő kövér, a mi magyar kapitányunk halálra izzadja és neveti magát, míg vele táncol. Belép ő felsége a nápolyi király s bemutatja neki Széchenyit. «Hiszen kalandor! — kiáltja magában, még most is látszik rajta a kispap s látszik, hogy azon gondolkodik, hogyan árulhatná el Napoleon ügyét». A felesége Bonaparte-leány, «kedves és elegáns asszony», jegyzi föl kapitányunk, ki rettenetesen mulat azon, hogy a walesi hercegné fehér kobilriknak öltözteti személyzetét. «Az egész bál szörnyen mulatságos, (mily fiatalok vagyunk, csábító, Steffer!) — úgy hemzseg a sok főmagasságú dáma, hogy ahova lépünk, hercegnőre taposunk». De nézzünk csak körül:

de kevés a gusztusos szóke. Egy kihívó francia nő oly kéjes szemeket vet rá, hogy émelegni kezd, hamar beléköti a rajongó lengyel grófné is (annak legalább pénze van!), ő mégis inkább a királynéval táncol — (walmart) s a walzer minden üteménél ezt mondja: «bele tudnék szeretni, bele tudnék szeretni, bele tudnék szeretni a királynőbe». Ebből következik, hogy rögtön nekiindul a király kis húga, Abalos hercegné meghódítására («ügyes kis majom») s az udvarlás ugyancsak alaposan halad előre.

De úgy látszik, csakugyan Boccaccio krónikájában vagyunk, mert mikor minden ily királyilag jól indulna a mi melegtékintetű barna magyar daliánk számára, Lady Proctornak mutatják be, akinek annyit talál mondani, hogy «szeretnék olaszul megtanulni». Mondanom sem kell, hogy szerelmi kaland lesz belőle, a lady olasz nyelvmentert küld másnap a grófnak — ennivaló francia levéllel — a nyelvmenter azután több bókot s szerelmi üzenetet hord, mint rendhagyó ígét — a nyelv nehézségeit az ember úgy győzi le legjobban, ha találkát kér olasz-francia mondatokban. A lady férje szakasztott olyan, mint Sándor cár s így hárman is együtt lehetnek, mert Széchenyi nem tud egy szót sem még angolul, az angol pedig nem érti, mikor a magyar olaszul vall szerelmet feleségének. A asszony végül szerelmeslevelekkel üldözi kapitányát (a levelekben természetesen ő is meghalni készül): «huszáruhában tartom képedet munkakosaramba rejtve — mint mikor először láttalak.» (A mi kapitányunk az ulánusoktól, György angol király magyar huszárezredéhez helyeztette át magát.) A szép kapitánynak azonban túlsók ez a szerelem s egyszerűen megszökik dámája elől. Ha találkozik vele, malac-anekdotákkal traktálja, de most már szép mondásokat is gyűjt a kis Abalos Hortense hercegnő számára, aki még egészen gyerek — a pénzügyminisztert folyton avval faggatja: «hogyan kell a magyar kapitány nevét kimondani?» — s oly szép rózsaszín ajkai vannak, mint a nyíló rózsának. Boccaccio története azonban tovább bonyolódik, mert a szerelmetváró angol lady olasz nyelvmenterének igen szép felesége van, s az kiköti,

hogy az órák pontosan megtartassanak, mert akkor fogadja a gavallérját, akivel órarend szerint szarvazza föl az urát...

A mi fiatal, bolondos, epedő lelkünk ott forog önfeledten ebben a konfetticsatában s nagyszerűen játszik táncot, szerelmet, bódulást, párbajrahívást — mindent oly zseniális hévvel, hogy két év múlva báró Hügel Károly kapitány meglátogatja Nápolyt s azt jelenti, hogy ott sokat beszélnek Széchenyi István kapitányról s neve még most is híres ott elkövetett csínyjei miatt. A nápolyi hercegnő pedig, mikor már régen összedőlt királysága s ő számúzve van Ausztriában Lipona grófnő név alatt, még mindig emlegeti, hogy egyszer táncolt Nápolyban egy csábító magyar kapitánnyal ...

A háromhónapos nápolyi farsang azonban nem múlik el felettünk nyomtalan: csak társuk oda fülünket jól a naplóra: beszél az! Először is gróf Széchenyi István megtanul jól olaszul; ez másnál csak közönséges tény, ha úgy tetszik, gyarapítása az elmeügyeségnek, nála azonban sokkal több. Rögtön az olasz költők titkaiba botlik bele s megkezdődik az első nagy vonzás: a mohó lélek önkéntelen beleszárnyal a költészetbe. S nála azután ebben sincs megállás, mint semmiben. Nemsokára azt fogja hinni, hogy költővé kell lennie.

De a költők veszélyes emberek, magukkal visznek: ezen a világon — ki hitte volna — annyi a megismernivaló s az mind ránk vár. Egyelőre minden romantikától liheg: Rousseau azonban már megjelenik, de egyelőre csak a «Nouvelle Héloïse» levélalakban írt regényével s ezek a levelek már legközelebb át fognak hasonlani Széchenyi saját leveleivé, oly mohón szívja őt magához ez a világ. Az olasz műemlékek is beszélni kezdenek a napló írójához. Azonban két különböző — két rendkívül különös — vallomást hallunk még itt, Karneválországban is, miket nem szabad elfelejtenünk, ha vele akarunk tovább utazni a saját lélek-országában. Mert hogy most már az anekdota-gyűjtemény és idézetnotesz léleknaplóvá kezd átváltozni, azt legjobban mutatja, mikor a nápolyi katakombákban jár, a barlang

mélyén megtapogat több csontvázat, koponyákat vesz a kezébe «a koponyák mintha rámnéztek volna s én átengedtem magamat az örökkévalóságnak». (1815 január 8.)

E két jellemzetes vallomás egyike éppen az őskeresztény katakombákban fakad ki belőle, mondván: «megvan az a szerencsétlenségem, hogy ,a régi kor iránt nincs különös respektusom». Másodszor így lázad (1815 január 11.): «Ez a töméntelen sok herceg és hercegecske (Dúca und Principi), aki minden cél és ok nélkül itt hemzseg, az én szememben a világ legmegvetendőbb fajtájú embere — még ha ősi római családból származik is.» S mikor ez a lázadás kitört belőle, s megkönnyebbedett a lelke a nagy nyomástól, a maga ennivaló bohém mosolygásával hozzáteszi: «Egy kicsit bolond vagyok, az bizonyos, de azt mégis be kell vallanom, hogy verejtek ül ki kínomban a homlokomra, ha arra gondolok, hogy nekem ilyen olasznak kellene lennem!»

A múlt megtagadása a falu szava, melyben a hamar összedülő vályogviskók között sohasem születik történeti érzék: az arisztokrata lehütésének megutálása az ősparaszt első fölhördülése ebben a grófi külsőben járó nagy lázadóban.

Ezalatt pedig Napoleon, ki fölséges lángész és hatalmas kalandor egy személyben, kitör Elba-szigeti «szuverén» börtönéből s újra lángba borítja Európát s fölrobbantja az egész bécsi kongresszust.

Evvel végződik az első voyage sentimental.

VI.

Voyage sentimental II.

Bécsben kinyílt a tavasz s a Prater nagy fasorai alatt töméntelen ember nézte a felségek megszokott lovaglását, a háromszáz egyforma udvari koci felvonulását s a kis korcsmákban szégyenlős párocskák bújtak össze — néha király vagy főherceg is akadt

köztük, de diplomata mindig. Estére megint nagy esemény készül: a főúri műkedvelők a Burg egyik termében eléneklik a «Sevillai borbély» áriáit s előadják «A félbenmaradt tánc» operettet.

«A félbenmaradt tánc?» — csakugyan. A Sors néha nagyszerű bohóc: csörgősapkát tesz a Történelem fejére. Miután a világtalálkozó most már fél-esztendő óta táncol Európa népein, egyszerre félbe kell szakítani a táncot: «a korzikai fenevad» kitört rácsos ketrecéből, Napoleon már Frejus kikötőjében francia pátra lépett. Megindul Esterelle-félsziget mimózaerdős útjain, hol a pálmák s nagysudarú, vörösnyelű fenyők között a Riviera zöld-kékes apró öblei csillognak. Mikor a műkedvelők megkezdik «A félbenmaradt tánc»-ot, még csak ketten tudják a sorsfordító hírt: Metternich kancellár és Talleyrand herceg. A többinek más a gondolata, tapsolni és táncolni akar.

Az operetté alatt kezd szivárogni a hír: «Napoleon elhagyta Elbát» s a szereplők nem értik, hogy miért felejtenek el ott lent tapsolni? Ily illetlenség! Mi lelte ezeket? A nagy finálét nem várják meg, hanem mindenki föláll és kifelé igyekszik. Hová szaladnak? Metternich báljára! Menjünk oda. Csakugyan: ott még táncolnak. Egyszerre valaki végigkiált a termen: «Napoleon Cannesba érkezett!» Mintha az ezernyi viaszgyertya mind egyszerre kialudt volna. «A walzer hirtelen félbenmarad» írja egy szemtanú, le Comte de la Garde.

Mikor Széchenyi István Nápolyban megtudja a »nagy hírt«, rögtön huszárezredéhez siet Milánóba. Megint sasfiók lesz belőle. Verekszik ugyanavval a nápolyi királlyal s azokkal a «hercegekkel és hercegecskéekkel», akikkel karnevált játszott s akiken annyit mulatott. Csatáját, hősiességét elmondtuk az előző fejezetben. («A sasfiók kirepül fészekéből».) Diadalmasan vonul be előbb Nápolyba, aztán haza.

«Stefflerl» most kedvesebb, csábítóbb és vadabb cimborá, mint valaha. Nénje, Batthyány grófnő, Franciska, ki később apáca lesz, most még pompás karrikatúrát rajzolgat a család tagjairól s mint minden

vérbeli karrikaturista, nagyszerű megfigyelő. Franciska írásban figyelmezteti a családot arra, hogy Stefferl «vad lélek», ki ha látogatóba megy, nem a kapun jön be, hanem az élő sövényen vágat be lovával, «minden szemrevaló női cselédet dugjatok el előle».

Gróf Széchenyi István huszárcapitány tehát ismét Bécsben van, mert Schwarzenberg herceg fővezér futártisztjévé nevezték ugyan ki, de mire az olasz csatározásból megjő, már a Waterlooi csatán eldőlt a korzikai óriás sorsa, a háborúnak vége. Megjelennek-e előtte ők hárman, a három szépségkirálynő, Karolina, Selina és Gabriella, kiket legutóbb a császári lovastorna izgató pompájában láttunk?

Gróf Széchenyi István egy csomagot rejtegetett, melyet 1837-ben lepecsételt s borítékjára ezt írta: «Halálom után elégetendő». Ebben vannak sógornőjének, O'Meade Karolinnak, gróf Széchenyi Pálnénak hozzá intézett levelei. A csomag különös módon szabadult meg a megsemmisítéstől — amint szerencsénkre a halálasztás negyvenkét kötet napló is jórészt meg fog mentetni az elpusztulástól. Széchenyi sohasem bírta magát rávenni arra, hogy ő égesse el a rejtélyes Karolina leveleit, hiszen még akkor is válaszolgat folyton naplójában Karolinának, mikor az már régen nem élt. Így maradt meg Döblingben a levélcsomag. Mikor azután 1860-ban a bécsi rendőrség házkutatást tart («A rácsos kapu előtt» fejezetben hallottunk róla), ezekre a levelekre is rátették kezüket s a rejtve őrzött csomagot felbontották. Karolina bizalmas közlései az osztrák kormány birtokába jutottak s így megnyíltak a világnak, mert a Staatsarchivban bárki elolvashatja őket. Így dolgoztam fel én is őket — úgy hiszem, először a nyilvánosság előtt.

Az első levél Stefferl huszonharmadik születésnapjára szól (1814 szeptember 21.) s két nagy kívánság van benne: «soyez toujours bien heureux et aimez moi toujours un peu c'est tout que je vous souhaite et tout ce que je désire» (légy mindig boldog és szeress mindig egy kicsit engem, ez minden, amit kívánok) s az István-téren rendezze el a fodrásznál, hogy vállalja minden ünnepre Karolina hajának fodorítását

— mind a két kívánság olyan fontos, hogy franciául van a különben németül írt levélben. Azután következik egy kis kedves durcás pirongatás a sógor szerelmes suttogása miatt: «Nagy csacsiság tőlem, hogy egyáltalán írok Magának. Ebben a pillanatban egészen el is felejtettem, hogy haragszom s bizony nem kellemé írnom, ezt egyszer már megfogadtam, de mindjárt el is felejtettem. Ha majd találkozunk (Bécsben), jól lehordom — no de addig érezze jól magát s ne felejtse el a távollevőket. Adieu, cher Stepherl, — Karolina».

Ennyi az egész. De amaz éjszakai botrány óta óriási pletyka támad róluk s a világ legléhább korszakának pletykaközpontja működni kezd a Razumowsky-házban, ott szövi azt a Lichnowsky-család, Karolina nagynénjének szakszerű vezetésével. A pletykapókháló be fogja fogni Karolina híret, be az egész táncoló társaságot, be a külföldi társaságot s be Széchenyi István lelkét, ki mindig belebotlik e láthatatlan fonadékba, valahányszor meggyengült idegrendszere s lelkének utazása a búskomorság barlangjai felé tart. Ez fogja kísérni a halálba is. Egyelőre azonban — mint láttuk — Nápolyba kergeti. Fivére, Pál, a férj, a legjobban érdekelt, nyilván azért akart maga is István öccsével utazni, hogy segítsen eltépni a pletykaszalakat. Sajnos, beteg lett, akkor nem utazhatott. Ha vele megy, megszűnik az egész sugdosás, szapulás s az éhes pletyka más áldozatot keres. Nagy baj, hogy nem történt.

A levelek, melyek a nápolyi farsangolás alatt Karolina és István közt járnak, folyton e hírtaposó malomról szólnak. Van még bennük más is? Van. Megismerkedünk bennük Széchenyi István szerelmi levelezésével, mely mindig érdekes és mindig egyforma mindaddig, míg igazi szerelmét, Crescence eszményi alakját meg nem találja. Már az különös, hogy a mi fiatal hősünk legtöbbször előre beírja a Naplójába szerelmes leveleinek egész tömegét. Még furcsább, hogy a szerelmes levelek a németül írt naplóban más nyelven: franciául komponáltatnak. Már ez figyelmeztethetne bennünket arra, hogy itt nem annyira mély

lángolásokról, mint inkább jóleső stílygyakorlatokról van szó: oly szép a francia szintakszissal kezünkben a — szerelemről szépen írni. Szép és divatos. Mert a Napló francia szerelmes leveleinek még egy különös tulajdonsága van — s ez se lepjen meg bennünket. Nemcsak szintakszisuk, de lényeges tartalmuk is mindig ugyanaz, jobban mondva, folyton ismétlődnek — bár a személyek változnak. Ugyanolyan szép és megkomponált leveleket tervez Naplónk, ha Karolinának ír, vagy később Gabriellának, vagy még később Selmának. Mert mind a három ragyogó szépség a kongresszus látványossága óta együtt ragyog a mi bájos kapitányunk képzeletében, akibe lassan még mi, megkésztetett krónikás, is szerelmesek leszünk. Néha igaz, megtörténik az a baj is, hogy rajtuk kívül még más nőnek is írunk ily esdeklő vagy sóhajtozó levelet, akire azután igazán kár Molière tökéletes mondattanát rápazarolni. De az ilyen kis hibát el kell néznünk, mert a kapitány ennivaló cimborá és mi épp olyan kevéssé tudunk nagyképeűen rá megharagudni, mint nem volt erre képes Karolina, vagy amint ma nem botránkozunk Cyrano de Bergerac egetverő tirádáin — pedig az nem volt olyan behízsgáló dalia, mint Széchenyi István a maga nagy bódító fiatalágában.

Ha valaki mind kívágná a Naplóból Széchenyi István utazásai alatt írt francia szerelmes leveleit, azokat irodalmi lombikba dobná s — mint vegyi konyhában szokás — gondos párolással kiolvasztaná alapanyagukat, akkor egyetlen közös üledéket kapna retortájában. Azt mondhatnám, hogy megtalálná a különböző változatok és vegyületek alapját: az ősevelet. Ez a levél körülbelül ilyenformán hangzanék, természetesen franciául, mert semmi más nyelv a sóhajtasok, édes búsongások és simogatások sorozatának azt a kifinomított üveggyöngyörát elő nem állítja.

— Á. (női név). Megkaptam édes sorait, hisz el kellett utaznom, anélkül, hogy láthattam volna, s most % messze vagyok öntől. Meg van elégedve zsarnoksága eredményével — eléggé engedelmes voltam? Elutazásom előtt már nem beszélhattünk, alig tudom,

hogy történhetett. Három nap alatt húsz mértföldet tettem meg, minden lépés, mellyel távolabb jutottam Öntől, elválasztotta testemet lelkemtől s fölkelté szívemben halálom sejtelmét. Le akartam írni önnek, hogy mit láttam, ó, hiú tervezés! Nem láttam mást, csak mindig önt, s nem tudok mást leírni, csak az Ön alakját. A megrázó érzelmek, melyeknek egymásután érzem lökéseit, folyton hatalmukban tartottak, úgy érzem, hogy nem is éltem e három nap alatt, alig tudtam annyira összeszedni magamat, hogy az utat megkérdézzem. Így bukkantam rá a titkára annak, hogy kijátsszam kegyetlen visszautasítását, mert folyton látom önt s mégis engedelmeskedem, mert nem vagyok közelében. Igen, Kegyetlen! bár-hogy akarta is, engem mégsem tudott magától egészen eltépni. Magamból ebbe a száműzetésbe lényemnek csak parányi részét hoztam el, minden, ami bennem igazán él, most is ott van önnél, szüntelen. Láthatatlanul ott lebeg szép szemem, ajkán, keblén s minden báján, finom köd ez, mely behatol lényébe s az ön elhatározása dacára boldognak érzem így magam, olyan boldognak, aminőt nem engedett meg közelében. Itt, hol most vagyok, néhány embert fel kell keresnem s vannak ügyek, miket el kell végezni; ez azután kétségbe ejt. Ha egyedül vagyok, nem kell sajnálni engem, mert akkor önnel vagyok, igen, önnel vagyok. De ha az Élet hív, akkor kétségbe vagyok esve, ezt nem bírom ki. Rosszul, sebtiben el fogom végezni dolgaimat, hogy szabaddá tegyem magamat s beletévedjek vágyam szerint vad, emberlaktalan tájékokba. Mert mindentől menekülök én és a magány az én világom, ha nem szabad önnel élnem — önnel.»

Ez az őslével nem Széchenyi István Naplóiból való, mert ott csak a származékai találhatók. A levelet magát szószerint kiírtam Rousseau J. J. «La nouvelle Héloïse»-ából, ahol is a Júliához intézett XVIII. levelet jelenti s mindenki magába szívta abban a korban, tehát a mi hősrünk mohó képzelme is. Hozzáteszem megerősítésül a mondottaknak, hogy Rousseau vezet nemcsak az a nyom, hogy francia s

akkor éppen ez a könyv volt grófunk kedves olvasmánya, hanem az is, hogy abban az óriási könyvfogyasztásban, mely Széchenyiben megindult, mihelyst utazásai alatt irodalmi mohósága megnyílik, alig van munka, melyet több éven át idézne, s ha van, akkor rendszeren Rousseau-nak valamely műve. Majd első politikai tüzéhez is a fékezhetetlen francia romboló meggyújtott lángjaiból fog szikrát venni.

Miután Stefferl így ír (most) Karolinának, természetesen, hogy annak a válaszában is meglátszik ennek a visszfénye, — természetesen a német levélben szintén franciául. «Le moment où la lettre arrive pourrait être mal choisi, il y a tant de moments où la gaité offense le Coeur, mais il y a encore où les sentiments de tristesse paraissent des Jérémiaades fort ridicules, parceque le moment où elles sont lues est mal choisi.» (A pillanat, mikor levelem megérkezik, lehet rosszul megválasztva, mert vannak idők, mikor a vidámság megsebzí szívünket, de vannak oly hangulatok is, mikor a panaszkodás lesz nevetségessé, mert rosszul találtuk el a levélolvasás pillanatát.) (Karolin levele Bécsből («Vienne») Nápolyba, 1814. December 18.)

Karolina leveleinek főtárgya — Széchenyi jövendő tragikus belső fejlődése szempontjából ennél nincs ránk nézve fontosabb — a jó hírért kerülgető pletykaszövevényből való menekülésnek a hallatlan vergődése. Más azután — kedves rokon gyöngédségen kívül — nincs is a levelekben, csak az, hogy valaki csakugyan szerelmes Horpácson «Stifa bátsb-ba, aki folyton keresi a vendégszobában, s az a kislány, Andor. Széchenyinek az a vonása, hogy a gyermekek ösztönszerűleg belebolondulnak, nemcsak azért jellegzetes, mert a gyerekvilágnak ez az öntudatalatti vonzódása tipikus a velük lelkileg rokon zsenik életében, hanem azért is, mert a gyerekekre fogja akkor is pazarolni hódítási stratégiáját, mikor nagy életszerelmét, Crescencet akarja magáévá tenni. De, amint mondanám, mindennél fontosabb az, hogy Karolina legbizalmasabb, levélbeli közlései szerint a bécsi botrány után István főpályi utazása nemcsak nem némította el a sügdosódásokat, hanem a pletykaközpont útján sikerült egész

örvényt kavarni belőle. Ma azt mondanók, hogy egy láthatatlan pletyka-rádió kezdte meg működését, hiszen az a világ, a bécsi kongresszus világa, erre volt éhes is ezért önmagának termelt anyagot. A levelekből azt olvassuk, hogy a mulatós Karolinának (hiszen első levelében még mi volt a legfontosabb? — ugyebár a fodrász megrendelése!) elmegy a kedve minden mulatságtól, nem táncol, — királyi hercegek hasztalan szólítják s csak a tavaszt várja türelmetlenül. «Most kezdődik a farsang — borzalom rámnézve. Kétségbe vagyok esve miatta, mert fáraszt s irtózatosan unalmas. Sikerült négy héten át elbujdosnom előle, de ma már nem lesz lehetséges, mert Kammerball van «et que c'est déjà trop auffallend si je ne danse pas.» — és már nagyon feltűnő lesz, ha nem táncolok. (1814 december 18-iki levél.) Ez a visszavonulás azonban még gyanúsabbá teszi a botránnyéhes társaság előtt a dolgot — bizonyosan megvan az oka ahhoz, hogy nem mozoghat a tündérszép asszony — s azalatt azt kell írnia: «Rettenetesen lesoványodtam s mindig betegedkedem, — bizonyosan a tél okozza ezt, de majd jön a tavasz, jön a kikelet s meggyógyít engem.» Még csak ez kellett a bécsi társaságnak! Pedig szegény, szép Karolinának igaza van, annyira igaza van, hogy maga sem tudja, csak sejti — fogy é3 sorvad, liheg a megváltó nap, a nyár után, mert szervezetében ott lappang a sorvadás, mely néhány év múlva végez vele — s akkor a Lichnowsky-család még inkább Széchenyi Istvánt fogja vádolni pusztulásáért, akinek lelkében így szűrődik le az önvád rettentő s Döblingben felszakadó gennyes göca ...

Karolina maga megírja, hogy hol keressük a vihartölcsér magvát. «Holnap lesz egy hónapja, hogy távol vagy. Ma egy hónapja ebben az órában még nem kezdte el Nagynéném leveleit és pletykáit. Ez változtatott meg mindent, mert férjem úgy viselkedett az ügyben, hogy örök hálára kötelezett maga iránt.» A két gyönyörű O'Meade-leány — Karolina (gróf Széchenyi Pálné) és húga, Selina, az arisztokraták nemzetközi gobelinjében úgy vannak beleszöve, hogy atyjuknak, ki Earl of Clam, William, az elhunyt felesége

Thun-Hohenstein Karolina grófnő volt s ennek egyetlen élő nővére, Krisztina, Lichnowsky Károly hercegnek lett a felesége (a herceg éppen 1814-ben halt meg), — egyetlen fiuk, a széphomlokú Eduárd, kiről már szó volt, Zichy Eleonóranak volt a férje. Viszont a harmadik Thun grófnőt a hatalmas Razumowsky András orosz herceg vette el, kinek palotájába most mindjárt belépünk, mert az orosz potentát hatvankét éves korában másodszor nősült, a húszéves Thürheim Constantino grófnőt keresve ki magának s mert ennek a nővére az a Thürheim Lulu grófnő, ki négy kötetben hagyta ránk az akkori bécsi pletykák hiteles történetét — azért szerencsésen belejutottunk nemcsak a Razumowsky-palotába, hanem az akkori főrangú világ ir-osztrák-lengyel-magyar-orosz keverékébe is. Mondanunk sem kell, hogy nemzeti eszméről szó sem lehet a vegyesvérű magas társaságban.

Látom, amint öklöddel az asztalra csapsz most, Olvasó! «Ez már mégis sok! Mi közöm nekem Razumowsky orosz herceghez, a pletykázó grófnőkhöz, Karolinához, Krisztinához, Konstantinához, Luluhoz s akárhogyan hívják őket! Én gróf Széchenyi Istvánról akarok tudni mindent! Róla beszéljetek!» — De hiszen éppen gróf Széchenyi Istvánról beszélek — az igazi Széchenyi Istvánról. Mert azok a közíróink a történészeink, akik egy félszázadon át megírták őt, nagyszerű munkát végeztek, de mert sem belső naplóját, sem levéltitkait nem ismerték, odajutottak, hogy Széchenyiből úgyszólván csak az Akadémia megalapítása, Kossuth Lajossal volt tízéves csatája s a döblingi katasztrófája van a nemzet előtt. Pedig ezek öiind csak külső mozaikjai életének, melyek szerte hullanak az egész ember nélkül s ama harcos tíz év — Kossuth-Széchenyi gigászi tornája — nem merítheti ki hatvan esztendő életét és éjszakáját. Ha megint valaki csak az ő vallomásait veszi s nem keresi meg lelki benyomásainak, ha úgy tetszik, rémképeinek kívülről jövő lökéseit, ha nem szedegeti össze még a porszemeket is, melyek hihetetlenül érzékeny idegzetét érik, abba beleszűrődnek, ott gyulladásokat okoznak, — az oda fog jutni, ahová *Grünwald Béla* érkezett

meg nagy Széchenyi-tanulmányaiban: azt hiszi, hogy örökletes beteggel van dolgunk, ki fiatalságától kezdve haláláig rögeszmék hatása alatt szenved és cselekszik. És Széchenyi István összes tragikus beszüremlései közt egy sincs oly mély, oly állandó s olyan végzetes, mint a Karolina-góc kifejlődése; nélküle még Döbling is érthetetlen.

Ezért beszélek arról a Razumowsky András hercegről, ki Oroszország egyik legnagyobb ura, a bécsi kongresszus alkalmával döntő tényező, mert a cár követe az osztrák udvarnál s hogy nem közönséges halandó, azt mutatja, hogy sógora, a fentnevezett Lichnowsky herceg után ő karolja föl Beethovent s neki köszönhetj üli a halhatatlan 59. op. vonósnégyeseket. Mindenesetre jellemző az egész Thun-Thürheim-központra, hogy egyetlen szavuk sincs a naplófől jegyzésekben Beethovenról. Rájuk nézve a világ akkori legnagyobb lelke — bár házukba járt — nem létezett. Stefferl kapitány is bizonyosan látta az oroszlánfejű, süketedő muzsikust, de még oly fiatal akkor, hogy csak fölszínesen járja a földet s az emberi lelkek birodalmát, nem is sejtve, hogy csak az ő lelke fog egyszer beethoveni hangzatokban felolvadni, hozva egyszerre mélységet és magasságot. Széchenyi István zenei hangszere csak egy furulya, mert Nagy Frigyes divatba hozta s azóta a bécsi udvar is tilinkózik — ez az egy, amit nem felejtett el a hétéves háború emlékeiből.

Razumowsky herceg hatalmas palotája ott van a bécsi Landstasse-n. A herceg volt akkor Bécs legirigyeltbb embere, róla beszélt legtöbbet a «társaság». A politikában akkora hatalom, hogy Sándor cár a «Sojletostj» («altesse sérénissime») címet adományozza neki. Tökéletes grand seigneur. Gazdagságáról legendák járnak; műkincsei káprázatosak. Azt is tudták róla, hogy azért került el annak idején az orosz fővárosból, mert Pál cár feleségével volt viszonya; tizenhétmillió rubel évi járadékot örökölt az apjától. A cár nála tartja családi ünnepségeit, amikor a palota lovardáját táncteremmé alakítják át s délszaki virágok borítják tele a márványtermetet. Egy-

szóval: ő a központ s az ő társaságában uralkodik sógornője, Lichnowska hercegnő nagyszerű asszony, éles megfigyelő, utolérhetetlen társalgó és vitázó, de kegyetlen s ha egy ember ellen megindul, akkor — most idézem az egyik szemtanút — «egyetlen mozdulattal, egyetlen megvető mosollyal, vagy egy leki-csinylő legyintéssel kitorpte annak a nyakát» — «elle contait» — mondták akkor. A hercegnő, kinek tekintélye uralkodott az egész magas társaságon, kinek szavát leste Bécs, a kongresszus s a cár is, ha női dolgokban kellett, egy egész világnézetet testesített meg — azért nem engedett belőle; oly nevezetes a jelszava: «Nil n'aura de l'esprit hors de nous et nos amis.» (Senkinek sincs másnak szelleme, csak nekünk és barátainknak.) És ugyanez a hercegnő az, akinek a fia, Eduárd herceg, a botrány éjszakáján unokahúgát, a hercegnő fölnevelt lányát, Karolinát, megvédte Széchenyi Istvánnal szemben s attól kezdve Lichnowska hercegnő egész társadalmi hatalmával nekiindul a magyar kapitánynak, hogy kitorpje a nyakát. Ez így fog folyni a Karolina esetben, meg fog ismétlődni a Selina esetben s mert rettentő asszonyi állhatatossággal veri vissza mindig a mi hősünket, azért fokról-fokra segít belekergetni Széchenyi Istvánt a saját tragédiájába.

Mikor «Stefferb!» a nápolyi karnevál s az olasz harcok után kipiheni magát s azt hiszi bolondos, bohém fejével, hogy itthon már éppen úgy elfeledtek mindent, amint ő elfeledett, s megjelenik a társaságban, — akkor egyszerre egy áttörhetetlen hadilánccal találja magát szembe: ez a Razumowsky—Lichnowsky-ház bámulatosan szervezett s mindenütt jelenlévő hadereje.

Széchenyi István tehát hazajött, — de bárhova lép, azt érzi: Te idegen vagy. Hiszen, hogy nem túlzás, nem utólagos kitalálás, amit beszélek, arra a Selina szerelmi történetének megdönthetetlen bizonyosságán kívül ott van a naplónak egy későbbi följegyzése, mely az angol útról szóló noteszban található: ott, messze, Nagybritanniában angol ladyk egy társaságban elhúzódnak a magyar gróftól, mert egyszer Bécsből úgy

hallották, hogy a saját sógornőjével kezdett viszonyt otthon.

Annak az idegenkedő érzésnek, mely kezd a mellére szállni s melynek még neve nincsen, van egy másik oka is. A társaságnak, mely akkor Európa uralmát kezébe vette, mely világtáborát Bécsben tartotta s mely egész erkölcsi és szellemi benyomását, sőt részben a szereplőit is otthagya a császárváros főúri köreiben — tehát azokban a körökben, amelyekbe a mi kapitányunk visszajött — van egy félreérthetetlen s feledhetetlen vonása, melyet ma közülünk senki sem tud megérteni. Még feltételezni sem tudjuk mai beállításhoz, még pedig azért nem, mert azóta az egész világ megfordult elméjében éppen a napóleoni háborúk nemzetköziségének ellenhatásaként, s amely világot a maga számára is, de a mi számunkra is éppen az a Széchenyi István fordította meg, kit mi most lelki fejlődésében úgy figyelünk. Az akkori kort s az akkori Bécs szereplő embereit, ha széjjelszedjük s lehúzzuk magukraszedett sok ál-öltözetüket — sohasem tudjuk meg, hogy melyik nemzet él bennük. Akik ott s a Kazumowsky—Lichnowsky-társaságban járnak, azok mind úgy vannak összefoltozva különféle nemzetek színeiből. A híres *Prince de Ligne*, a társaság legszellemesebb tagja (akit már fentebb idéztünk) belga születésű, osztrák zászló alatt harcolt, Hollandiáért verekedett; Capo d'Istria korfui görög, később orosz külügyminiszter; Garde Ágost gróf, a mi krónikásunk, francia születésű, de lengyel költő lesz belőle. És így mind-mind. A nagy pletykaközpont ir-orsz-osztrák-lengyel-magyar szövevényről már beszámoltam. Egy szikra nemzeti érzés nincs senkiben, oly idegen tőlük, mint tőlünk a japán harikiri rejtelve. És az a gróf Széchenyi István, aki nem tud magyarul s aki naplójában még hol osztráknak, hol magyarnak írja magát, még nem indult el lelki utazásán azon a járaton, melyen legnagyobb magyarrá fog megérkezni. De mennél több országot lát ott, kint, annál inkább érzi, hogy ő ott idegen. Olaszország akkori népét — mint láttuk — már azért megutálta. Közben Parisban jár a főhadiszálláson majd szeptemberben meg-

indul első angliai útjára, egyelőre csak avval a tréfás szándékkal, hogy György régens hercegnek egy osztrák gránátost és ulánust vigyen ki bemutatásra, tehát «egyszerűen meglátogatja angol ezredtulajdonosát.» (Az angol útról majd a politikai utazások során beszélünk.) Idegen ott is. S úgy kezdi érezni, hogy «itt-hon» is — hontalan.

Az bizonyos, hogy Karolinától láthatatlan fal választja el, melyet átlépni nem tud. A Lichnowsky-tűzvarázs mindenütt fellángol vele szemben, ő azonban még mindig «Steffertl», tehát fiatal, vakmerő és csábító. A császári lovagtorna ragyogása ott ég a bőre alatt. Nem is lehet azt az ígézetet elfeledni. Karolina helyett meg kell hódítani az «ördögi szépséget», Gabriellát, ki Sarau gróf neje, Megkezdődik tehát a második «voyage sentimental», két esztendővel az első után. Mert ez a tüneményes szépség férjével Lombardiába utazott, István hirtelen abbahagyja katonai szabadságát s bevonul ezredéhez szolgálatra Milánóba s tűzzel-vassal kezd udvarolni.

Ez az «érzelmes utazás» azonban igen rövid; az egész 1817. év naplója nagyon kurta. Szerelmeslevélvázlatok azért bőven akadnak — «il n'y pas dans l'univers une autre femme de la même nature que vous» (nincsen a világon más ilyfajta nő, mint ön). — (1817 június 2.) «Ha szerencsétlenség Európa legszébb nőjét szeretni, anélkül, hogy viszont szeretnének, akkor nem lehetek igen boldog, mert ő túlságosan szép s engem egyáltalán nem szeret.» Ez a búcsú (1817 augusztus): «Isten Vele, rám ne gondoljon többet, egy borzasztó, egy hallatlan dolog uralkodik az én sorsomon ez töri össze minden reményemet, — válasszon el engem a múltamtól, — a jövőmtől, — az életemtől, ez az egyetlen, amit kívánni van jogom.»

Gabriella valóban nem szereti tüzes lovagját, de egyet mégis megtesz: segít pletykázni a csapodár kapitányról. A második «érzelmes utazás» tehát kudarcra végződik. Hősünk abban a búcsúban, melyet naplójából kiírtunk, megint azt a titkos hatalmat érzi, melyet Lichnowsky hercegek a Razumowsky-házból sugároznak ki ellene mindenfelé, hol szíve vágyra gyúl.

Most tehát visszamegy, hogy megtörje azt az átkozott varázst, És nagyobb bajba jut, mint valaha.

Evvel a fejezettel mi tulaj donkép búcsúznak nemcsak a bécsi kongresszustól, hanem a bécsi magas társaság csillogásától is, mert az, ami ezután fog lefolyni, az vagy megrázó családi dráma, vagy országok drámája: politika. Razumowsky András hercegtől, szegénytől, alig kell búcsúznunk, mert nagyszerű palotájának egyrésze még a kongresszus alatt elhamvad, egy szélhámós megfosztja vagyona legnagyobb részétől, a cár meleg kegye fagyos hidegséggé fordul, a negyven évi különbség, mely második nejétől elválasztja, nem teszi boldoggá s összetörve vonszolja életét késő aggkoráig.

Így hunyt ki a bécsi kongresszus utolsó fényesége. Európa már régóta sötétben van.

De egy csapodár fiatal magyar kapitány szívében új fény dereng: neki valahol másutt kell csillagot keresni, nem az osztrák császári armádiában.

VII.

Voyage sentimental III.

1818 kalászerlelő júniusában egy hatalmas batár — melynek mindenek csodálatára üveglakái vannak — s egy kísérő szekér gördül ki a cenki kastély kapuján, jobbra hagyva a széles hársfasort, mely ma is nagyszerű látványosság. Harminc esztendővel gróf Széchenyi Ferenc «nagy útja» után, most fia, István indul még nagyobb útjára, ő tizenegy hónapig fog távol lenni s kis híja, hogy nem marad el *rr.ég* jóval tovább, mert hiszen már arra készül, hogy Egyiptom és a Szentföld benyomásait is fölszippantsa hallatlan mohóságában. Van vele egy festőművész, Ender János, hogy a grófi utat rajzolja, egy latin-görög nyelvmester Landschulz filológus úr személyében, ki sokszor le fog törni a hihetetlen világnyelési iramban s amellet szenvedélyesen kerüli a mosdást; parókás inas ugyan már nem ül a bakon, mint úr atyja idején, de bizony ott van a «lajbdiner», a megszokott szakács s utazik velük Jancsi szolgálja is, tehát hat tagból áll a karaván, mely

a Kelet fölfedezésére indul. A kocsikon most is tömémentelen táskák s miegymás terpeszkedik, teljes konyhafelszerelés, összerakható ágyak, mindenrendű ruházat és könyv, könyv, könyv. Rengeteg könyv. Mert az üvegoldalú hintónak az az előnye, hogy útközben is folyton olvasni lehet s lélekzetvétel nélkül nyelhetjük az ókor íróit s az újak tudományát.

Így indul el — ötezer aranyat ígérő hitellel — Széchenyi István harmadik és utolsó érzelmi utazására. Mert most már más megoldás csakugyan nem volt, mint végképpen elmenekülni a szerelem és a fojtogató pletyka elől.

Vájjon most — harmadszor — mi kergette el «érzelmes utazásra»?

Ahhoz nem kell megerőltetni a fantáziánkat, hogy elképzeljük, hogy az elbájoló kapitány milánói szerelmi kirándulása, a gyönyörű Gabriella iránti lihegő történet, hogyan keverték föl megint a botrányokból élő bécsi magas köröket s különösen a pletykaközpontot, Lichnowsky hercegnő és a Thürheim grófnők társadalmi berkeit. És még kudarcot is vallott «Steffler», a séducteur, a felsült nőcsábító! Az egész finom bécsi pókháló, mely a nagy kongresszusból ittmaradt a császárvárosban, minden szálában megremegek. Szinte várja, hogy mikor fojtja meg ezt a csillogószárnyú csélcsep jövevényt, kinek úgy látszik az a különös tehetsége van, hogy mindig fölzavarja azt a világot, ahol megjelenik. Az okos hercegnő, aki nevelt leányait félti, most már még jobban tudja, mit kell tennie; kiadja a félreérthetetlen és visszavonhatatlan parancsot: legyenek résen! Legyetek résen! Nemcsak a központ, egyes szalonok és szívek értesítetnek, hanem az előőrsoket is betanítják az egész társadalmi gránicon. Legyetek résen! Stefferl érkezik!

A vészjelző őrtüzek mind kigyúlnak. 1817 végén megjött Széchenyi István Milánóból s félév múlva már menekülnie kell. Ez a különös ember a maga nagy delejes erejével, amelynek nem ura maga sem, avval a nagy kimagyarázhatatlan tekintettel, mely mindig mást lát, mint a többi emberfia, már megint itt van a bécsi arisztokrácia közepén, mely csodálatos szövevénye oszt-

ráknak, lengyelnek, magyarnak, csehnek s egyéb idegennek s mely a világtörténetre megszervezett kerekeit, — maga a kongresszus elmúlván s Napoleon Szent Ilonára vettétvén — ezeket a kereteit, szerveit, embereit, mondom, a történelem elmúlván felettük, most már nem tudja másra fölhasználni, mint mohón várt pletykák és botrányok megrendezésére. Éppen jó, hogy jön Steffert, mert már nagyon ki vagyunk éhezve s rettenetesen unatkozunk főméltóságú üres lelkeinkben. (Ah! Mily unalmas Metternich is már: mindig magáról beszél!) Tehet éppen jókor röpül bele a pókhálóba Széchenyi kapitány.

A kapitány bizonyosan valami egészen váratlan meglepetést fog végbevinni. Ezen nem is csudálkozhatik senki, aki csak egyszer is szembe került vele. ő a nagy meglepetések embere. Mindig az is marad.

Széchenyi István még fölségesen fiatal — egyike a leglassabban kinyíltott lánglelkeknek. Még nagyon fiatal, huszonhat éves, de annyit már érez, hogy a «Steffertl»-szerep kicsisége bántja s hogy a szerep azért oly kicsiny, mert az osztrák katonáskodás üres mesterség s az ő egész magasrangú környezete mögött valami rettentő sivárság tátong. Unalom van bennök, köröttük s mögöttük, valami olyan «halálos unalom», melynek ásitása már nagyon hasonlít magához a — Halálhoz. Mintha — csakugyan! — mintha ez a jól és arisztokratikusán berendezett világ a maga finom pókhálóival — mintha ez mind megdermedt volna, ő azonban — ő — gróf Széchenyi István, ő él. Él — és huszonhat éves. Hogy mihez van, vagy lesz még joga, azt ő még nem tudja. De azt igenis tudja és érzi, hogy a szerelemhez van joga, mert ahhoz joga van mindenkinek. (Nyilván ez az első demokratikus intézmény, mellyel találkozása van.) De hiszen ő szerelmes is. Legalább szentül hiszi, hogy az. ő abba az egybe szerelmes, aki egyszerre három alakban jelent meg előtte ama világhíres császári lovas-torna éjjelén. «A magyar kapitány, ki halálosan szerelmes egyszerre mind a háromba.» Karolina—Gabriella—Selina — a Szép-háromság, ő tehát Selinának, Karolina testvérhúgának fog halálra udvarolni. Az egész szerel-

met most átviszi a harmadikra, — lankadatlan hévvel — mert ez a harmadik testesíti meg most mind a hármat.

S erre megindul az új küzdés, az új dráma. Ez alkalommal nem kísérteties melodráma, mint Karolina esetén, nem is Boccaccio-sugallta bohózat, mint Nápolyban s majd Milánóban, hanem egy, a dramaturgia pontos és szigorú szabályai szerint lejátszott, úgynevezett «középfokú színmű», rendes expozícióval, az alakok s a környezet hajszára kiszámított összeütközésével, logikus és gyors fordulatokkal s az egész nézőközönséget kielégítő befejezéssel, mely természetesen a deus ex machina beavatkozással következik be kellő időben.

Lady Meade Selina nagyon szép és huszonegy éves. A varázslatos magyar kapitány ördögös fiú β amellettt egyike lesz az ország leggazdagabb főurainak. Mindjárt első találkozásunkkor elárulja a tüzeszemű dalia, hogy Selina nevét beleégette karjába.. Ennek nem lehet ellentállni. Mindketten úgy emlékeznek, hogy már többször szerelmet vallottak egymásnak. Ez nem is lehetetlen, ámbár a napló még mindig Gabrielláról sóhajtozik. Megkezdődik köztük a szerelmes levelezés, a Nouvelle Héloïse mintája alapján. Selina levelei sem lehetnek egészen ártatlanok, mert mikor majd a III. Voyage sentimental befejezése után végkép bekövetkezik a szerelmi katasztrófa, a Lichnowsky-család ugyancsak dörömböl, hogy visszakapja a leveleket, mert Selinát gróf Clamhoz fogják férjhoz adni. Stefferl is esküszik (levéltöredék az I. 11. számú jegyzetkönyvben). «Arra az egyre esküszöm önnek, hogy vagy ön lesz a feleségem, vagy senki más. El vagyok készülve boldogságomra vagy boldogtalanságomra.»

Az ilyen drámai expozíció után nem maradhat el a drámai bonyodalom. Ez az igéző, bolondos, szerelmes levante éppen annak a pókhálónak szaladt neki, amely ellene ki volt feszítve. Ha bármerre máshová repül, boldog lesz. (S talán akkor mi leszünk örökre boldogtalanok!) De nem. Öneki az a csodálatos tulajdonsága van, hogy ösztönszerűen oda kell toppannia, ahol a legkegyetlenebb ellentállás s a legmardosóbb kín várja. Nem tehet róla. Ma még csak a szerelemben van

így, de ebben a lélekvonásban már feltárul egész vulkánikus tragédiája. Mihelyst Selmának tesz udvarlást, rögtön megrándul az egész pókháló, megrendül a család egész izomzata s fölemelkedik a Nagy Galeotta, mely soha oly hatalmas nem volt, mint Bécsben, akkor, ezekben a körökben, ő volt minden: a Hír, a Becsület, a karrier, az udvari pozíció, egy szóval: Minden. Hiszen Selina annak a Karóimnak a húga, aki gróf Széchényi Pál felesége s akinek nemcsak a társadalmi helyzete, de a megtámadott szervezete is gornyadozik azóta, hogy a mi meggondolatlan kapitányunk fölverte a pletykát, a Nagy Galleottót süppedő párnáiról. Széchényi István minden találkozására Selmával egy újabb örvényt nyit a család s a «társaság» lába előtt s minden egymásra mosolygásuk, ellesett tekintetük perzseli az idegeket s rángatja testét-lelkét az egész főúri szövődéknek. A hidegszemű, mindig harcra kész Lichnowsky hercegnő nem ismer szívügyeket, hanem annál jobban tudja azt, hogy kell megvédelmezni egy igen magas, igen irigyelt s igen nehezen kiverekedett pozíciót, mely a létet jelenti, a mindent. Az apa, gróf Széchényi Ferenc, a maga megrokkant lelkével, melyet a szabadság erős levegője egyszer elszédített, egész nap imádkozik, térdelve vezekel s lelki üdvét félti minden botránytól. Ezért mindketten közbelépnek: erejük oly nagy s annyira kérlelhetetlenül folyik a drámai helyzet természetéből, hogy az ellentállás lehetetlen. A második felvonás tehát azzal végződik, hogy Széchényi Istvánnak szakítania kell O'Meade Selmával, távoznia Bécsből, mégpedig alaposan, tehát hosszú időre s a «messze» Keletre. Ez lesz a harmadik és utolsó érzélgős utazása, teljesen az akkori romantika jegyében, mert amikor majd jóval később megint voyage sentimentale tervez, hogy egyetlen nagy és igazi szerelmétől elváljon — akkor már hiába tervez s hiába naplózik s hasztalan készülődik: akkor már nem tud elmenni.

Széchényi István tehát egy évet tölt keleti úton — az akkori fogalmak szerint igen messze hatol: Kis-Ázsiáig s a Közép-Tenger festői szigeteiig. A Keletre vándorlás ösztönét majd mindkét fia öröklí tőle, mert Széchényi Béla gróf a hatvanas-hetvenes években elő-

szőr oroszlánvadászatra jár Afrikába, majd középázsiai expedíciót tervez, másik fia, Ödön, pedig Konstantinápolyban telepszik majd le török pasának s tűzoltófőparancsnoknak. Ennek a keletrevágódásnak az útját azonban a mi hősrünk «ézelgős utazása» nyitja meg most s majdan utódainak szuggerálja. Most azonban még csak 1818-ban és 19-ben vagyunk, gróf Széchenyi István huszonhétéves és igen messze vagyunk még a családalapítástól. Sőt, azt hiszem, a mély szerelemtől is, mert a keleti út naplójában nem Selinát emlegeti, hanem folyton Gabriella után sóhajtoz, annak esdekel s néha — mennél közelebb jutunk majd a visszatéréshez — Karolina lebeg előtte s ez a szellemidézés mind nagyobb és nagyobb mélységekből jön, amelyek már messze túlvannak kéjen, aszszonyon, érzéki örömmön: ott lent már egy nagy lélek nagy éjszakája lakik.

Széchenyi István keleti útra indul, ezért katonai szabadságát egy évre meghosszabbítja, ami nevezetesen mutatja, hogy mennyire nem kell neki a békebeli katonáskodás, ahol nem lehet halálosan hősi kalandokat keresni, hanem üres bábnak kell lenni egy rosszul összemadzagolt szervezet élettelen és elkopott embernyúzó rendszerében. Naplójának kritikái az osztrák császári haderő akkori állapotáról (kolduló, rongyokba öltözött katonai csapatokat lát a meghódított tartományok utain!) mutatják, hogy a lelki hiány érzete mind jobban megsűrűsödik benne: nem, nem, neki más pályát kell keresnie, hogy megteljen céllal s dologgal az a lélek, melynek szerelmei is már oly mély szakadékokat mutatnak. Keleti naplója úgy születik, hogy «úti élményeit Konstantinápolyig külön füzetbe jegyezte, azon túl pedig sokszor lovaglás közben készített vázlatos jegyzeteket, amelyeket pihenőnapokon vagy később részletesen kiegészített és kidolgozott ívlapokból készített füzetekbe. E füzeteket hazatérte után egy kötetbe foglalva egybekötötte. Egyes útja csak vázlatos jegyzetekben, vagy befejezetlenül maradt, egys való sokban (mint Konstantinápoly, Smyrna, Athén) való időzéséről pedig egyáltalán nincs vagy alig van följegyzése.»

(Maga az útleírás s ettől kezdve Széchenyi István mindegyik úti naplója annyira színes kortörténet, hogy bizonyosan feltűnést keltenének — szüleikhez írt tudósításaival egyesítve — a külföld bármelyik könyvpiacán, ha ott megjelenének, s ez a megjelentetés nem is volna igen nehéz, mert hiszen a szöveg mindig idegennyelvű: német s francia, melybe angol és olasz idézetek sűrűn nyilainak bele.)

Ne feledjük, hogy a nagy kísérettel utazó dús utazót mindenütt úgy fogadja a hír, hogy «jön a magyar herceg», ki költi a pénzt, vásárol bőven s érdeklődik, hallatlanul érdeklődik minden iránt. Hintói Triesztig, illetőleg Anconáig viszik, azután az Internuntius hadihajóján kerüli meg Görögországot Tenedosig, ahol annyi ceremóniát csinálnak az osztrák hajóval hogy kellő ünnepélyességgel ereszthessék be a Dardanellákba, hogy azt nem bírja kivárni, megszökik egy török csónakon s Trója vidékét járja. Tiszteletére felhúzzák a zászlót s elindulását pisztolylövés jelzi. Konstantinápolyban egy hónapot tölt, a követségen lakva, s azután következik a kisázsiai part regényes fölfedezése, — itt már tizenhárom lóval utazik — pomüás kirándulás Chios (Scio) szigetére, míg majd karácsonykor angol hadihajón (természetesen mind csak vitorlás) jut el Athénbe. Három hónapig kalandozik Hellas földjén, izgató kirándulások, halálos csónakveszély, kimerítő lovaglások dagadó folyón, iszamós hegyereinceken, közben görög rabok kiszabadítása, tárgyalás kegyelmes basákkal s fogad ehhez egy «tárt» (török neve a futárnak), két szolgát, egy tolmácsot és tíz lovas. Patrasban a «magyar herceg» az osztrák konzul dús asztalánál pótolja a kalandos nélkülözéseket s viharos tengeren viszi egy kétárbocos, hol a kapitány részeg, a személyzetbe nem lehet lelket verni, egy angol építész megőrül, az asszonyok sírnak s két útitársát — a festőt és nyelvészt — kiveri a halálos veríték. Malta szigetén megint nagy fogadtatás, a harmincnapos pestisvesztegzárt sikerül megkurtítani s a száz dollárért nemcsak hajót kap, de ami annál jóval többet ér, egészségi pátenst is s így török zene hangjai mellett indul

el a kikötőből. Fölséges napok Szicília pálmái, babérfái és csábos narancsligetei közt, a Naplóból mimózaillat s egy kinyíló nagy lélek még szédítőbb illata száll felénk. Mikor lejön az Etnáról s úgyszólván keleti útja végére ér, akkor kimélyülő lelkén áttör egy hatalmas, feledhetetlen válság, mely egész sokrétű életén ott-hagyja tüzes nyomait...

De hogy ezt megértsük s tudjuk követni Széchenyi Istvánt, az embert, a maga csodálatos lelki utazásainak mély rejtelseibe, ahhoz még más megfigyeléseket kell tennünk. Nyissuk nagyra a szemünk! Ne mulasszuk megügyelni benne minden kis feltörő lángot, bár azok még most oly halaványan lobognak s félénken jelentkeznek, mintha véletlen szikrák vagy jelentéktelen lidércvillanások lennének. Nem azok. Mások, egészen mások. Előjelei egy oly káprázatos szivárvány-spektrumnak, amelyhez hasonlót még kevest látott az Ember-világ ...

Első megfigyelésünk nagyon meglep. Ez a kemény katona, ez a dőzsölő cimbora, ez a szalonok arszlánja, mikor kirebben a messze világba, egyszerre beleszeret -a természetbe. A tenger fodrozó habjához, a felhőbe nyúló naphoz, a napfölkeltéhez úgy énekel, mint kiröpent madár, mely csattogó szárnyal vívja az eget. Külön kiírtam Naplójából azokat a helyeket, hol a napnyugtát vagy keltét köszönti, vagy a hegyek hajlásain ábrándozik; s platánokba és tölgyekbe szeret bele: egész gyűjtemény. Különösen a hegymagasságoknak nem tud ellentállni. «Megvan az a hibám, hogy minden nagy-hegyre fel akarok jutni.» (Napló, 1818 október 24. Principo szigetén.) «A hajnali fényben úszó hegy-csúcsok» (október 30), egy sötét és makacs hegy» (november 14), «a kék árnyékok» (november 26), «a világos sziklák, melyek a mi megfagyott kopárainkhoz hasonlítanak», s megint a «féloldalra fordult, neki-vadult szikla», «zöld folt az ezüstszürke, napsütötte sziklán», vagy «Scio ezüsttel ragyogó hegye» éppúgy zengenek előtte, mint nagy lebomlásai a tavasz rügy-fakasztó pompája előtt. (1819 február 16.) Mert éppen a görög szigeteken vagyunk, szinte úgy halljuk, mintha Homeros szélesen hullámozó magánhangzói dallanának

körül. És csakugyan. A csélcsep kapitány s a későbbi «rideg reformer», a haszonelvi Benthamnek kikiáltott politikus («Széchenyit nem szerettem meg, mert Bentham-et éreztem benne» — írja *Pulszky* Ferenc emlékeiben), belülről — költőnek mutatkozik. S itt kezdődik meg belső rejtélyének igazi kialakulása, enélkül Széchenyi Istvánnak sem lelke, sem éjszakája meg nem érthető. Míg ide be nem markolunk, addig ő mindig csak Történelem lesz és nem ember.

Lírai érzékenysége már megvan, már színeket is talál, de a lírai hangok még nem az övék. Mások után dalol s azt hiszi, sőt elhitei környezetével, s később életrajzíróival is, hogy ezek már az ő szívhangjai. Ezért van naplója tele töméntelen versidézettel. Alfieri, Tasso, Schiller és Voltaire, Shakespeare és Byron éppen úgy közbeénekelnek a szövegbe s minden alkalmat megragadnak, hogy túlharsogják saját belsejében Széchenyi Istvánt, mint ahogy fentebb már rájöttünk arra, hogy Rousseau Jean Jacques barátunk az, aki szerelmi levelezését intézi. Ezért ajánlok nagy óvatosságot itt minden lélek-barlangkutatónak, mert különben nem a Széchenyi lelkébe fog leszállani, hanem az ő szívében csak a segédszemélyzetet fogja fölfedezni. Különösen vigyázni kell azért ez utazások alatt arra, hogy ugyanakkor utazik világcsábító verseivel lord Byron, ki gróf is, sebzett szerelmes is s lenyűgözi az egész akkori szellemi világot, a divatos szalonokat éppúgy, mint nagymester Goethét s gróf Széchenyi Istvánt. Lord Byron «Childe Harold zarándoklása» és «Manfréd»-ja ott dalol ezekben a Naplókban, dalol oly erősen s oly hangosan, hogy magát a fiatal kapitány lírai megindulását is megtéveszti. Éppen azért, mert Széchenyi óriási saját lírája még nem tud feltörni, hiszen még nem értünk le oly mélységekbe, azért éneklí a mások hangjait s evvel azután megtéveszt mindenkit, kortársait, kutatót és saját magát. Merem állítani azt, hogy Childe Harold utazásai nélkül a három «voyage sentimental» érthetetlen s hogy a bécsi pletykaközpont láthatatlan állandó nyomásán kívül Byron «Manfréd»-je bűnös abban, hogy Széchenyi lelkében a Karolina-probléma oly rettentő mélységet ér el, hogy

kedélyének minden elborulásánál ijesztően száll ki a lírai hangulatok szakadékaiból. Hiszen az egész vándorút alatt Childe Harold hangját halljuk:

«Self-exiled Harold wanders forth again
The very knowledge that he lived in vain.»

(III. Ének, XVI. vers. «Önszámkiűzötten bolyong megint Harold, hordozva azt, hogy ő hiába élt.»)

Második megfigyelésünk az, hogy ez a benne lapangó lírai hangulat, melyet ő így hív: «die Harmonie in unserem Sein» («a bennünk lévő összhangzat») (Napló, 1819 április 7. Messina), — ez a lira ki akar törni belőle. Énekelni akar a lelke. Csakhogy még nem találta meg hangszerét. Tétova kézzel gitárpengetésbe kezd — nem, nem! Ez még nem a mi Széchenyink! A koboz kölcsön van kérve s ezért mindegyre el kell dobní. A hangja gyöngé, sőt néha cincogó; ami nemcsak azért van, mert a verstanban éppoly felületesekek vagyunk, mint a grammatikában; de van főként azért, mert még nem forrott ki az a lélek, mely majd igazi lírájával megráz egy nemzetet.

Széchenyi István azonban most még azt hiszi (ki ne hinné ezt, mikor oly fiatal), hogy neki költői hivatása lesz s ez tölti majd be az ásító ürességet, melyet lelkében az osztrák ármádiában való békebeli katonáskodása napról-napra kínosabbá tágít. Tehát először a lant húrjaiba kap: (1818 július, Trieszt.)

«Warum kamst Du damals
Mit allen deinen Engeln,
Mir zur Hülfe nicht,
Holdselige Einbildung!
Wo warst du damals
Treuester Begleiter,
Glücklicher Leichtsinn?
Und ihr Rachegöttinnen
Wo bleibt ihr damals?
Als ich Sie zu lieben
Dahin gezogen war?»

Vagyis a szerelmes lovag sorba megkérdezi a Képzetet, a Könnyelműséget s a Bosszú istennőit, hogy hol voltak akkor, mikor őt hölgye vonzotta? Mire Kép-

zelet, Könnyelműség és Bosszú istennők szabványosan megjelennek, mert hiszen ők ugyanazok a magasrangú műkedvelők, akik a bécsi kongresszuson Olymposzt játszottak, mikor Apollo bajusza miatt majdnem kétségbeesett a világ. Ezért az istennők úgy lépnek verslábaikra, mintha a császári lovastornán kellene szerepelniük.

De jön búsabb hang is. Szicíliában lovagunk már így énekel: (1819 április. Messzina.)

«Ich wagte einen Blick in mein Inneres,
Und erstarrte»-----
«Mein ersten Liebe Sehnsucht und Drang —
Ein und licht wie ein heiliger Gedanke
Schwebte nun hoch in den Spheren
Weit über alle andern hinweg-----»

(«Belsőmbe mertem bepillantani s megborzadék. — Első szerelmem epedő vágya — tisztán s fényesen, mint szent gondolat — lebegett fent a szférák magasságában mindenek fölött.»)

De hisz ez mind másnak az éneke! A seráffá lett szerelem ott lebeg Childe Harold IV. útjának CXXI. versében s a magába tekintő lélek megborzadása a Manfred-ből kikiáltó Lord Byron szava:

«By the strong curse which is upon my soul.»

(A szörnyű átok, mely lelkemen van.)

E költészeti összehasonlítások nemcsak arra vezettek engem, hogy Széchenyi István vándornaplójából most még nem ő maga beszél, mert mások dalolnak bele vallomásaiba, — amint szerelmes leveleiben is a francia Rousseau levelez helyette — hanem tovább is kell mennem. Itt egy oly érzékeny s ekkor még könnyen szuggerálható lélekkel van dolgunk, melynek túlfinom viaszlapján tündértáncot jár s lenyomatot hagy minden oly benyomás, melyet magunkforma közönséges ember sohasem érezne meg. Ezért mindig megvan az a veszedelem, hogy saját érzéseit nem tudja megkülönböztetni a mások által beleénekelte idegen benyomásoktól, azokért is az ő lelke szenved. S ez minden tragikus sorsnak ősi gerjedő je. Hogy egyelőre Széche-

nyi István mostani koránál maradjunk, azt látom, hogy Byron Manfréd-jából kölcsönzi azt a komor, fekete fátyolt, mellyel Karolina iránti szerelmi emlékét beteríti s ezt a fátyolt lebbenti meg majd évtizeden át valamennyiszer az öngyilkosság gondolata felvetődik benne. Byron szuggesztíója még nagyobb volt korára, mint Goethe Wertherének öngyilkosságáé (holott Széchenyi ennek a hatása alól sem tud menekülni), legerősebb volt a byronizmus a spleenes arisztokratikus ifjúságban (melyhez a mi hősrünk ekkor még tartozott) s mindezt betetőzte egy rettentő tévedés, olyan tévedés, mely csak a klasszikus szomorú játékokon szokott átnyilalni. Széchenyi magára vette sógornője miatt mindazokat a rettentő szavakat, melyekkel Lord Byron fonta önvádjainak hétágú korbácsát. «Manfréd» hősnője, Astarte valóban azt érzi, hogy:

«And loved each other as we
Should not love»...

(«Úgy szerettük egymást, amint az nem volt szabad» ...) S a búskomor Manfred (ki hol Kain, hol Childe Harold, hol Don Juan — de mindig lord Byron) így felel reá:

«She was like me — —
I loved her and destroyed her
(We are the fools of Time and Terror)
What is she now? a sufferer for my sin.»

És tovább:

«Thou lovest me ———
though it were
The deadliest sin to love as we have loved.»

(Ő olyan volt mint én... Szerettem őt s evvel elpusztítottam — bolondjai vagyunk a Kornak s Kényszernek. «Mi ő most? Bűnöm szenvedője» ... «Te szerrettél engem, bár a leghalálosabb bűn volt a mi szerelmünk.»)

Az újabb Byron-kutatás bebizonyítja, hogy az angol költő méltán jajgathatta el e szörnyű szavakat, mert a versben szereplő Astarte nem más, mint Augusta,

Byron féltestvére, kivel a költőnek bűnös viszonya volt s gyermekük született. Ez a kaini kín ordít ki a versből, ezért mondja, hogy «ő olyan mint én» — s most jön egy fiatal, lirizáló magyar kapitány s nem tudván a Byron-vers hátterét, átveszi onnét a legszörnyűbb önmardosásokat. A kis fürtből, éjjeli kalandból, pletykából lesz Kényszer és halálos bűneset s mert a beteges Karolina nemsokára meg fog halni, attól kezdve ő éneкли tovább az angol verset: «I loved her and destroyed her». (Szerettem őt s evvel elpusztítottam.) — A modern lélekanalízis itt megtalálhatja az «én» transponálásának legtipikusabb esetét, mely annyira érdekli az ideggyógyászatot.

Karolina, Selina és Gabriella hármas sorsával fogjuk befejezni e fejezetet. Előbb azonban még ki kell egészíteni megfigyelésünket.

Széchenyi István költői pályájával hamar végezhetünk. Lírai megzendülése sohasem lesz tartalomban önállóvá, sem műalakjában költészetté, hanem megmarad sejtésnek vagy annak az esztétikai rajongásnak, melyben — éppen ezen az útván — szobrok, képek annyira lebilincselik, hogy Canova szobrai előtt vagy Thorwaldsen műtermében egészen a művészi Szép varázsa alá kerül. «(Thorwaldsen) leány szobraiba belé lehet szeretni s én is szerelmes lettem volna beléjük, ha már nem lennék szerelmes egy másik márvány-nőbe.» ~f*Kki most azonban nem Selina, nem is Karolina, hanem megint Gabriella, bár ezt 1818 augusztus 7-én Rómában írja Naplójába.) Legjellemzőbb költői próbálkozására az, hogy drámai író is akar lenni, összesen öt drámai vázlat marad reánk — ezekben azonban nem Rousseau s nem lord Byron szállja meg, hanem az akkor divatos német rémdrámák törnek át lelkén s végül elhiszi, hogy e csodálatos hősök élnek, nagy sötét titkok közt, hajmeresztő helyzetekben, képtelen kicserélésekben, míg rejtett erdei lakban éjféli órán egy rejtélyes vad-disznó elharapja a bonyodalmat. Ezért jegyzeteiben felírja, hogy a holdkóros papírrémekek közül melyek a grófnők s melyik — ő maga.

Harmadik megfigyelésünk az, hogy lelkében most még megsokszorozódik az a leküzdhetetlen mohóság,

mellyel az egész világot magába akarja olvasztani, — semmi sem elég kicsiny vagy túl nagy neki, hogy rög-tön belé ne kapcsolja ezernyi csápjait. Szeme tizenkét-ezer szemből van összerakva, mint a méhnek. Politikai utazásairól szóló következő két fejezetben fogunk bővebben szólni erről. De már itt is meglep, hogy mi mindenre terjed ki éles figyelme. Lerajzolja a paloták szobabeosztását, kitanulmányozza a különféle népek nyeregépítési módját, meg kell tapasztalnia a hétlyukú török fuvola szerkezetét, a gyapotzsákok elhelyezési rendszerét a tevék hátán, fölírjuk a levantei kereskedelem sajátosságait; külön tanulmány a kis szigetjáró vízialkalmatosság, a kaika! Hogy maradhatnának el az éghajlat befolyása a szobaberendezésekre, a konyhászati fölfedezések, a narancstermelés szabályai s hogy érdeklí Szmírnában a dupla homokóra! — s így szakadatlan. A külső világ megnyílik egy nagy belső világ előtt. A török uralom, a görög szigetek, a tengerjáró hatalmak vetélkedése a kisázsiai vizeken s Ausztria befolyásának hiánya most egyszerre úgy villannak fel előtte, mint ahogy Olympos hegyét, a kikötőben a felkelő fölséges napot, vagy a kisázsiai faluk csodálatosan primitív kuckóiban a nagy csészét nézi, melyben mézet és rózsavizet kevernek egyetlen kanállal s a kanalat végignyálja az egész társaság. Ekkor még politikai megfigyelései sem mások, mint néprajzi különlegességek föl jegyzései.

A keleti út, amelynek most végére fogunk érni, rengeteg megerőltetéssel jár: fárasztó hegymászások, nehéz lovaglások, életveszélyes vitorlás s evezős kalandok, nagy úszások, kitartó vadászatok, lélekjelenlét, nélkülözés, vakmerő halálkísértés. Mindez természetes nála — oly természetes, hogy megcsúfolja mindazon életíróját, ki Széchenyi Istvánban dégenérait idegbetegget keres, hisztérikus ifjút, kivel beleszületik a búskomorság, lappang benne az élet küzdelmeitől való menekülés s előre készül valamely örület: Nem, erről szó sincs. Ha majd előbbre haladunk a lelki kutatásban, szembe fogok szállani minden ily elmélettel. Mert ezeknek a felfogásoknak csak egyetlen előnyük van: igazság helyett kényelmet nyújtanak, mert hiszen ha el-

hiszem (mint Grünwald Béla tette), hogy Széchenyi István ifjúságától kezdve az örültség szélén jár, akkor mindent meg tudok magyarázni benne, amit másként nem értek, t. i. minden szokatlan megnyilvánulásra ráfogom, hogy az már örület. De ha ily egyszerű volna a Széchenyi-probléma, akkor rettenetes unalmas is lenne s egy perzselőn égő lángész helyett kapnánk — elméletet. Képzeld el valaki magának, hogy ezeket a betegségi föltevéseket szemébe mondja Széchenyi Istvánnak, amikor az 1818 szeptemberében ott ül az Isten háta mögött, a kis Milo-sziget kopár sziklái közt — hol hajója vesztegelve várja a tramontana-szél elállását. Mint kőszáli kecske úgy mászik föl Castro fellegrárába, a legszebb görög lányokat rajzoltatja festőjével s úgy meg van elégedve a léttel, hogy öt óra hosszat folyton szőlőt eszik, mert ily édesség nincs több a világon! (Napló, 1818 szeptember 3.) A mi daliánk szemébe kacagna minden baljós Széchenyi-kutatónak.

Mert az életerő, a pajzánság s valami megnevezhetetlen bájoság csak úgy ömlik belőle — kis naplófüzetei már több mint száz évesek s tintájuk elfakult, de a lélek ámbrája ma is bódítón ömlik recésre száradt lapjaiból. Látjuk, amint a sok nagyhatalmú török pasát (kiktől útja, kísérete vagy a vesztegzár függ) mind elszédíti — mert mindegyiknek kaleidoszkópot ajándékoz s míg azok elámulva forgatják a festett üvegdarabok színjátékát — ő megkap minden fermant s a brusszai basa meg is súgja doktorának, hogy neki nagyon tetszik a magyar herceg, «mert olyan tüzes, mint egy katoná». Mendahorában, hol a bolhák száma eléri a világmaximumot, egyetlen nem-vakaródzó ház van, a borbélyé s abban egyetlen hálólhely — de ő inkább maga sem alszik, hogy kíséretével maradjon s ezeket mind magába bolondítja. A vitorlásokon elemében van pajzán kedve: elragadó útitárs. Scio szigetén Homeros kútját el nem engedi, hogy a költői nyugalomról ábrándozzék; a templomban jól körülnéz — «egyetlen szép leányt sem látok, csak egy bájos szökét, ki Kaunitz Karolinára emlékeztet», de a templomtérén már az egész helybeli lány sereg körébe gyűl, mindenki le akarja rajzoltatni magát albumába s olyan tolongás támad,

hogy az osztrák konzul kétségbeesik ez «illetlen csoportosuláson» s az eltűnt janicsárja után kiabál. Malta szigetén az egész angol társaság félreteszi a hivatalos unalmat s körötte forog, mert különös tehetsége van ahhoz, hogy megöljön minden nagyképűséget.

De mi már a keleti út végén vagyunk s be szeretnők fejezni nemcsak e harmadik — utolsó — érzelmes utazását ígéző hősünknek, hanem a bécsi császári lovastornán megkezdett hármasszerelmi drámát is: Karolina-Gabriella-Selina. Siessünk vele, mert amint a sasfiók nem katonai dicsőség felé repült, amint megzendülő lírai húrjai nem fogják költővé avatni, úgy ez a három nő sem az igazi szerelem. De amint mindig katona és mindig igazi költő marad, — csatározások s versmértékek nélkül — úgy lelki utazásán mindig kísérni fogja le a mélységekbe ennek a voyage sentimentalnak emberérlelő és álomriasztó emléke.

Az érzelmes vándor hajója befutott a messzinai kikötőbe s hősünk egyelőre a vesztegzárban unatkozik. Szerencsére egy vékonydongájú amerikai is beérkezik vitorlásával s felborít egy török kaikot. Ez rendben van. A szerencsétlen yankee azonban arra a gondolatra jut, hogy kihúzza a vízből a felborult csónak törökjeit. Erre vége van, mert megsértette a quarantaine szabályait s most már ülhet egész társaságával a szurtos barakkban időtlen időkig. Mi természetesebb, minthogy a daliás magyar kapitány hozzájuk telepszik, mert hiszen három Mamzell is van a társaságban. «Friss» egészséges kinézésük egészen meglepett — bájosak és szépek. Micsoda nemzetet fognak ezek a világra hozni!» Világos, hogy a három friss és szép leány megunta öreg útitársát (a vén kakast, mint ők nevezik) — s vihogva ragadják meg az alkalmat, hogy a friss és egészséges magyarral megtörjék a vesztegzárt, aki mindennap beleugrik a viharos tengerbe s húsz tengeri mérföldet úszik szemlátomást — egyébként pedig rengeteget olvas és még többet beszél. Az a terve, miből nem csinál titkot, hogy szétveri az öröket s berohan a városba. Úgy látszik, valami rejtett varázsszere van, mert csakugyan kinyitják előtte a vesztegzár kapuit. Mikor elindulnak a csónakkal, megint van min haho-

tázní, az angol kereskedő útitárs a csónakból rosszul lép ki s ruhástól a tengerbe pottyán. Ki húzza ki? A magyar kapitány. Az útitárs csuron víz, ezért harisnyájától s nadrágjától is megszabadítják s így járják be vele Messzinát — az utca egész népe szalad utánuk s ordítja elébük: «questi sono Inglesi». — «Ezek az angolok.» A bruhaha fölveri egész Messzinát s ezt rendezi Széchenyi István, akiben már akkori búskomorságot keresnek szigorú életíró!

Hogy a három vihogó mamzelleből azután mi lesz, azt nem tudom; az bizonyos, hogy a mi különös s szinte érthetetlen vándorunk egyszerre csak búcsuzásul a következő szavakat súgja fülükbe: «Annakidején száműzöttek, kalandorok, hajótörést szenvedett hercegek s hősök hozták át a történelmi életet Ázsiából Európába s most ugyanígy lép át az európai műveltség és tökély fokozatosan Amerikába. De a római köztársaság kicsiny, szűk keret volt az Amerikai Egyesült-Államok készülő kereteihez képest — ott hatalmas, eddig ismeretlen méretek fognak kifejlődni, önök Óriások lesznek, de ma még csak húszévesek — viruló gyermekek. Oda vágyom!» (Napló, 1819 április 9.) A három hölgy fehér fogsorai kivillannak s trillázva kacagnak, — azt hiszi mindegyik, hogy ez neki szóló szerelmi vallomás — pedig ez már Széchenyi István lát-noki szava.

Amint partra ér a társaság, a magyar utazóval nem bírnak tovább — nyakába veszi (szó szerint) a világot és huszonhárom nap alatt gyalog körüljárja Szicíliát. Legalább húsz mérföldet talpal egy nap — soha kevesebbet, de megbír 40 mérföldet is. (Napló, 1819 május 9.) Aki így jár, az bizonyosan nem Grünwald Béla terhelt idegbeteg ficsurja, hanem a földön járó ősparaszt ereje indul benne, aki századokon át gyalogolta végig a magyar Történetet.

Amint jár-jár a sárga kénbányák, a syracusai tó papyrus sása, narancserdők s folyondáros pálmaligei-k mind elmaradnak mellette, ő csak egyet lát, az óriási hegyet, az Aetna vulkánját. Valami kimagyarázhatatlan erő vonzza a tűzokádó magasságához, mely a kék tengerből kikelve, havat s jeget vesz kívül magára,

hogy a föld lég-mélyéből hozzon föl lávát, tüzet és hamut. Széchenyi elindul, hogy az Aetnával találkozzék. S most folytassuk ott, ahol előbb elhagytuk: «Mikor lejön az Aetnáról s úgy szólva keleti útja végére ér, akkor kimélyülő lelkén áttör egy hatalmas, feledhetetlen válság, mely egész sokrétű életén otthagyja tüzes nyomait» ...

Az öszvéren magas fanyereg s a nyereg kapáján oly tarka festés, mely még a görög idők pompázó maradványa. Két villogószemű, feketearcú sziciliánus áll az öszvér mellett; a nagyobbik nagyszélű kerek kalappal, egyik kezében furkósbot, másikkal az öszvért vezeti, hátán-vállán töméntelen takaró, ki úrnak, ki szolgának, ki az állatnak. A másik talján kisebb s bekötöttfejú, ezen csodálatos egyensúlyba osztva töméntelen csomag lóg, melyek az úton ritmusra csörömpölnek, ezek nyilván élelmizsákok, borostömlők, hőmérők és látcsövek, de abrakostariszmya, sőt rőzseköteg is akad köztük — hiszen odafönt jó hideg lehet. Itt lent erősen tűz a reggeli nap, pálmák hajladoznak s minden sarokban virul a «citri» — citrom és narancs. A fanyeregre magasan fölpolcolva fantasztikus utazóruhában, mely angol sportkabátnak indul s lej ebb szivárványos övvé szélesül, majd basibuzok nadrágban végződik, ül gróf Széchenyi István.

— Ai! A-i! — kiáltja a magas sziciliánus, a bunkóval nagyot üt a lábapallóra s a menet megindul az Aetna felé, Catania erkélyes házai s a zárkózó kertek kőkerítéseit mind elhagyják — mindegyik mögül mangoliák s szelíd gesztenyék integetnek. Narancsligetek jönnek. Ezután töméntelen szőlőlugas marad el jobbra és balra, amint az út fölfelé emelkedik. Homeros kútja jut eszébe. Magában rímeket mond: olasz, angol, német vers muzsikál benne a pompás kúpos hegy láttára, balzsamos levegőn, nagy fiatalságban.

Mikor a kis Nicolosi falu meglátszik, az öszvér már feketés port ver: a tűzhányó hamuja, melyet lehord a szél. Nicolisinál megitatunk a vedres ciszternából, — (hány ezer év vödre jár már le belé!) — s már egy klímával fennebb vagyunk. Eltűnt a füge s pálma, helyette töméntelen cseresznye virágozik fehérén s a

barackfák ága rózsaszín virággal lóbál tele, ha paripánkon beléütközünk. Az utas elfogja a lehulló szirmokat s mosolyogva suttog női nevet. A falu felett közvetlen megszűnik a gyümölcs. Erdei fák jönnek — mintha a cenki erdőben lennénk. Mire a kaptatás tovább tart, a magyar hárs és cser is elmarad, fenyők következnek. Sűrű fenyők, majd ritkábbak, de mindig kisebbek lesznek. Végül megszűnik a fenyő világ, maj* az egész zöldelő tenyészet s nem marad más, mint törpe boróka. Az út vörös lesz, mintha vérfoltok ütnének rajta ki; kétoldalt szétvetett feketés kövek, melyeket kénsárga vonalak éreznek be. A mi utasunkat minden úgy húzza, vonzza, mintha magába akarná olvasztani. S fent tündöklik a hegy kettévált, hatalmas kupolája, nyakát csillogón fehér hóöv pólyázza körül. Az utas most már nem szól, csak mélyről sóhajt. A levegő ritkább lett s gondolatai megsűrűsödtek.

A fél úton, a Casa del Bosconál le kell szállni a paripáról; az öszvér a kisebbik taljával lent marad s megkezdődik a felkapaszkodás a kietlenség csudálatos birodalmába. Már nincs se virág, se zöldelő fa; a szürke boróka is mind ritkább lesz s mind szürkébb. A fölborult lávasziklák repedésén még meghúzódik a zuzmó. Azután ez is megunja s otthagy bennünket egy világban, melyben nincs más, mint a szürke színek eddig sohasem látott skálája. Mintha a Végtelenség vagy az Elmúlás nagy szimfóniája kövült volna meg. Az utas lelke mindezt mohón óhatatlan beszívja magába s ő megyén, megyén előre a nagy kapaszkodón fáradhatatlanul most már hallgatag. A láva s hamu mindenséget látja kint s önmagát odabent, amint az Örökkévalóság közbe fogja. A vezető alig tud utána loholni, oly nagyszerű paraszti lépéseket lép, pedig hol a hamu szalad el lába alól, hol hegyes köveken kell által jutni. ő megy. Több mint négy órát tapos és kúszik szakadatlan. Más már ezerszer elfáradt volna. Nem. Nála nincs megállás, úgy látszik, nem tud megállani, míg magas célját el nem éri. Különös ember. Már négy órája kapaszkodik s neki ez sem elég. A vezető még ilyet nem látott s azt hiszi, mindjárt kidől mellőle. De az idegen vándor már nem lát semmit; talán már azt

gem tudja, hogy a kráter tövébe érkezett, se hamu, se repedező láva nem akasztja, ő megy fölfelé. Megy és hallgat, mintha a túlvilági hamu pernyéje mind benne égne. Az ajkai valami szókat mormolnak, mit senki meg nem ért. Magában beszél, vagy avval a kráterrel, — melyet most talált meg önmagában.

Széchenyi István ott áll az Aetna kráterénél. Amint megveti lábát két kénesszikla között, egyszerre kinyitja lezárt szemét, körülnéz s akkora kiáltás tör ki belőle, mintha a lelke szabadulna el.

— Csoda! — kiáltja valamely olyan nyelven, melyet a megijedt kísérő meg nem ért. — Csoda! — kiáltja újra. — Csoda! — kiáltja harmadszor.

Valóban az. A felséges hegy tetejéről körben látni a zöldelő Szcíliát, melyet fodrozó kék tenger nyaldor s melyet görög idők márványai hintenek be. A kráterben sárga-vörös mélységek nyiladoznak, melyeknek repedt oldaláról lappangó kénköves füstoszlopok szállnak fölfelé. De legmegdermesztőbb, ha visszafordulunk az út felé, ahonnét jöttünk, az a sok szürke domb s fekete hegycúp, melyet alulról láttunk vagy megkerültünk, most olyan a lábunk alatt, mintha a Föld maga megnyílt volna és sárga, vörös, violás óriás virágkelyhek dobott volna ki magából: mert ezek a kúpok mind kráterek voltak s most felülről beléjük tekintünk: mintha belelátnánk az ős-Teremtésbe. Lent a hamuvilág színes tölcseirei, fent a tűzhányó kúpja, mely kívül hó s belől parázsló tűz, köröskörül a tengerben fürdő sziget, mely kétezeresztendős emlékeket hordoz — s mindez beleégetve az azur égbe, hogy együtt legyen a mélység és magasság.

A mi különös utasunk nem bírja tovább s bár oly viharzón kél fel a tramontana-szél, hogy meg kell fordulni s futni lefelé: ő kiált folyton, magával nagy erővel beszél, mintha egyedül lenne a világon: vagy mintha fölfedezett volna a saját kráterében egy új világot. Amint a vezetőjével lefelé rohan s a szél verte fekete-vörös hamu omlik utána, a viharra dagadt légáram foszlányokká tépi lázongó szavát, mely úgy hull szerte, mint az égető láva-pernye ...

— Mily kevés ember merészkedett eddig saját lel-

kébe nézni! — Én mertem s megdermedtem. Engem túljazottnak s kicsit bolondnak tartanak. Nem tudják, milyen jó az. Agyamnak ez legkedvesebb hibája, mert ugyanaz az isteni erő teremtette, mely kiveti az embereket megszokott kerékvágásukból s teremt belőlük hőst, államférfit, pénzügyminisztert, költőt és művészt,

— vagy istentagadót, csábítót és utonállót. Emberből, kinek sok a képzelőtehetsége s hosszú tanulással, háborún s utazáson át megismerte az embertársait, ha tobzódó érzelmei egyszer lenyugodnak, az ilyen emberből lesz az országnak haszna. Én leszek-e az?

— Én? A szívemmel — a «jó szívemmel» — oly ostobán garázdálkodtam, hogy nem is tudom elhinni, hogy ugyanaz az ember lennék, aki akkor voltam. Igen, kiáltom: tudatlanságban éltem és renyheségben. Hogy jöttem ki ebből az állapotból? — nem tudom. Fölébredtem az álmomból, mert a lelkembe bele mertem nézni

— a lelkem kráterébe. Nyomorultnak éreztem magam; egy évig senyvedett lelkem-testem. Két hónapig mindennap avval a gondolattal ébredtem, hogy megölöm magamat. Mégse tettem. Végtelen fáradtság szállt meg, az elszórakozás s magamba szállás lassan visszadták nyugalمامat.

— Hogy legyőzzem magam, megaláztam magamat: nálamnál silányabb embernek gyóntam — minden hibám elsúgtam neki, egy hitvány olasz papnak, de így győztem le hiúságomat s magamat. Mennyit hánykolódtam magamban — mennyit! — míg rájöttem, hogy minden vallás jó, ha tudatlanságunkat elismerjük s rendületlenül megyünk az igazság útján — az én vallásomhoz ragaszkodni fogok — pedig egyetlen vallás sem egészen jó... De az enyémben vezekelni tudok. Azért gyóntam.

— A gyónásban győztem le magamat. Keservesen sírtam és nem szégyeníttem a könnyeimet a pap előtt. Elmondtam életem minden különös történéését — mert oly különösek történtek velem. Néha meg kellett állnom s elhallgatnom, mert úgy elővett a sírás. Isten látja, hogy igaz könnyei voltak a megbánásnak. A pap sokat beszélt, de én nem hallgattam. Magamra hallgattam. Az elhatározásom most már rendületlen: ne talál-

jam meg a boldogságot addig, míg be nem gyógyultak mind a sebek, melyeket én ütöttem. Igen én ütöttem, Széchenyi István ...

— Vétkeztem Karolinával szemben. Nagy a bűnöm. Lehetek-e boldog akkor, ha azt tudnám, hogy ő boldogtalan? Én miattam. Vétkeztem a fiatalsággal szemben. Lehetek-e boldog, míg ezt nem pótolom? Mert ezt pótolni lehet. Egy nemzet is pótolhat mindent, mint az ember. Igen, igen az én szegény honfitársaim az egyetlenek, akikről minden szabadságot s minden boldogságot elvettek ... Embert boldoggá lehet tenni önneveléssel, — egy nemzetet halhatatlanná lehet tenni, ha fiait kötelességteljesítésre nevelik. Ez az igazság ...

Leértünk az öszvérhez. A különös utas, mintha a szélbe s kráterekbe belezúgta volna egész tűzhányó lelkét — ettől kezdve nem tud egy szót sem szólni, míg leérnek Cataniába. Mintha vagy halálosan kifáradt volna, vagy ott bent, a saját krátere mélyén elkészült volna az ő feltörő nagy tüzeivel...

Dehogy fáradt el! A tengernek ő nem tud ellentállni. Beleveti magát. Borzongást érez, mielőtt a kómólóról elugranák. Ez férfiatlanság: Bele! Amikor felbukkanik a vízből, tarajos nagy hullám kapja el, — erősebb mint ő s odacsapja a sziklapadnak. Már akkor szolgálja s az olasz vezető is mellette állnak, de a hullám váratlan rohama ezeket is belerántja a tengerbe. Vízet nyel, nem lát, a kikötő felé tart. Nem tud a partra jutni, mert a tenger sodra mindig a lávasziklához paskolja. Még egy hullámroham s feje szét fog locsanni a parton. Előre a kinyújtott kezekkel! A hullám csakugyan felé dagad s a kőre veti oly zuhanással, hogy minden ujjáról letörik a körme. A keze csupa vér, a karja fáradt, a part körül legyőzhetetlen a sodrás. Még egy menekvés van: ki a nyílt tengerre! Minden erejét megfeszítve kiúszik: minden elpihenésre elmerülhet. Tovább! Tovább! Még bírjuk! — Ott kint csakugyan csendesebb a víz s pihegve, csapkodva meg tudja várni, míg érte evez a mentőcsónak, mely két kísérőjét már kihalásztta.

Most ott fekszik a parton gróf Széchenyi István. A lelki küzdés krátere kitört s a test harca az életért

lepergett. Ez egy másik Széchenyi István, mint aki elindult útjára. Már sokkal mélyebben lakik önmagában, sok kincsel rakodott s mennyivel szélesebb benne minden. Mennyi sejtés jár elméjében, mely azelőtt eszébe sem jutott! Lassan kinyitja szemét: Tehát megint él. S megint zengenek benne a nagy sejtések, melyek tűzhányó lelkéből kezdenek fölszállani. Szája különös szavakat mormol, melyeket majd leír naplójába. (1819 április 7.) «Otthon Magyarhonban nem lenne egyetlen nagy ember sem? El lehessen ezt hinni? Balsorsban, veszélyben, fellázadásban szoktak férfiak születni! Jön egy ügyvéd, ki mindig csak a maga igazságát ismeri s belőle fejlődik ki ily váratlan tehetség. Jön egy kiválasztott, ki most fel nem ismerve ott él a birtokán, magányosan s jobban rá lehet ismerni, mint mikor az állam kormányja az ő kezében lesz.»

Ezt látja Széchenyi István 1819 tavaszán Szicíliában: az egyik, Kossuth, még akkor csak tizenhét éves ifjonc s Zemplénben tanul, a másik Deák, csak tizenhatodik évét tölti be Zalában s még senki sem ismeri őket. — ők maguk sem érzik elhivatásukat — de a saját kráteréből kikelt Széchenyi István már látja, hogy ők eljövendők... Mert ő mindig mást fog látni, mint a többiek...

A harmadik és utolsó érzelmős utazás e megrázó erőpróbával s e még izgatóbb látománnyal véget ér. Széchenyi István Nápolyba hajózik, gyermeki rettegéssel kapja meg a szülei leveleket (hogy ujjong: még élnek! élnek!) s mert I. Ferenc császár éppen ott időzik sógoránál nagy kísérettel és Metternich-el, a mi kapitányunk mindjárt jelentkezhetik. Nevet reá a szerencse s nevet ő is a szerencséjén, mert hat ösvért kísér fényes uniformisban, melyek a császár kilencvenezer ezüst forintját szállítják.

Mikor megérkezik Bécsbe, mintha az egész utazás hasztalan lett volna. A nagy benyomások, a sok tanulás, a lélek kiszélesedése éppúgy elfeledvék, mint a mélyben megnyílt földalatti barlangok s a hatalmas krátert, melyben gyűl a forró láva. O'Meade Selmát s

Karolinát megint meglátja. Legalább Selina kell, vagy ő vagy senki. S most lejátsszódik a középfajú dráma szabványos dramaturgiai csattanója. Mindent megmozgat, hogy megkapja Selinát. Végre vezeklő, térdeplő apja, ki már közel van a halálhoz, nem tud a rohamnak ellentállni. Maga az anya meg Selina megkérésére. De Lichnowsky hercegnő tudja, hogy mit cselekszik, a pletykaközpont már bevehetetlen erősséggé változott. Mint felvonás végén szokás, az események egymásra szakadnak. A hercegnő kikoszarztatja Széchenyit s Selinát hozzá fogja adni gróf Clam Károlyhoz, kiben a mi hő-sünk mindig ellenséget lát. Karolinát egy év múlva elviszi a sorvadás (1820 augusztus 30.) s éppen “örményben hal meg, Gabriellánál. Gabriella egy év múlva követi a halálba.

A három-egy szépség drámája be van fejezve. Szerelmi tüzük kiégett helyén egy tűzhányó kráter je támad, melyet Széchenyi István lánglelkének hívnak. Már csak a nagy, az igazi rázkódás kell, hogy kitörjön hallatlan erejével.

VIII,

Politikai utazás.

A bécsi társaságban a napóleoni háborúk alatt megjelent egy nő, kiről eddig még nem szóltunk, pedig rendkívüli befolyással volt gróf Széchenyi István pályájára. Azt írják róla a memoire-ok, hogy soha az arca nem volt kellemes, mert szája nem volt szép s az orrát csúfnak mondják. De nagyszerű szemei voltak, melyekben tüzek villantak s gondolatok égtek. Varázsa ellenállhatatlanul hatott, ha szólni kezdett. Amint ott áll ünneplői közt — s néha az egész társaság ő körülötte van — zöldelő, leveles ágat forgat a kezében s levelek ritmusára ejti szavait. Ki elkezdte hallgatni, nem tudja elhagyni bűvkörét. Mindenről tud s oly könnyedén beszél, mintha az egész világ nem volna más, mint izgató beszédanyag. Mennél nehezebb a kérdés, annál jobban kigyúl a szeme. Az arca

átszellemlül s repül velünk. A varázsa annál erősebb, mennél mélyebb a kérdés s mennél nagyobb a férfigyűrű, melyet magával akar ragadni. Mert csak férfiaknak tud szólni, az asszonyok közt hallgat.

Ez a rendkívüli nő Bécsben arról beszélt, amiről a császárváros férfiserege nem tudott szólni, ő politikáról beszélt. S ezért úgy ünnepezték, mint a fejlődelmeket vagy mint Ypsilanti herceget, a félkarú hőst. A bécsi társaság még éveken át, ha valamely dátumot keresett, így írta azt körül:

— Akkor volt, mikor Madame de Staël megjelent.

Mert Madame de Staël-nak hívták, teljes nevén Anna Lujza Germaine Staël-Holstein bárónő. Ez az asszony a legérdekesebb politikai elmék egyike. Bécsben már megelőzte az a hír, hogy egyike Napoleon legnagyobb ellenségeinek. Tudniillik a császár politikai hatalma tetőpontján állott, mikor Staël bárónő elküldte neki politikai művét. Napoleon válasza fölséges volt és arcátlan egyszerre: aranygyűszűt küldött cserébe az írónőnek. Még más is történt. Mikor Madame de Staël — akkor már nagyhírű író — megjelent a császár előtt, politikai kérdéseket intézett hozzá, illetőleg csak egy kérdést, mert tovább nem jutott:

— Felséged kit tart századunk legelső asszonyának?

Mindenki biztosra vette, hogy a császár erre bókkal felel. Nem úgy történt.

— Madame, azt a nőt, ki legtöbb gyereket hoz a világra.

Erre az audenciának vége volt s Madame de Staël megkezdte irodalmi hadjáratát Bonaparte ellen. Mikor Bécsben járt, már úgy tüntettek mellette, mint aki a tollával buktatta meg Napóleont. Innét a hatás, melyet megjelenése kiváltott s mely abból állott, hogy az egész háború s a kongresszus idején a Politika tudományáról annyit tudtak a bécsiek, hogy Madame Staël tudománya s az ő könyveiben kelt életre.

Ez a varázslatos hagyomány, ezek a könyvek

kerítették hatalmukba Széchenyi Istvánt, mikor elméje először érintkezett a politikai tudománnyal s mikor lelkének mohósága leküzdhetetlen s kielégíthetetlen vágygal keresett magának tápot, hogy vele oltsa, az ő nagy-nagy szomjúságát. Amint útján tágul ki lelke, hogy magához ölelje a fényes hegycsúcsokat, a zengő homéroszi berket, festőket, szoborásatást, Lord Byront és a keleti világ népies csudáit — úgy egyszerre csak beér az országhormányszat művészetébe s ott kezd széjjel terülni — nagyszerűen. Az útvezető könyv, melyet a szerelmi levelezésre Rousseau Jean Jacques-tól, a versírásban Lord Byrontól, a régiségkutatásban angol tudósoktól kölcsönzött ki, ez a Baedekere a politikában Madame Staël gondolataiból áll. Úgy vezeteti magát vele lépésről-lépésre, mintha megint egy nagy tűzhányót akarna megmászni s ahhoz kalauz kell. Jól mondtam, hogy «útvezető» és «kalauz», mert Széchenyi István lelke mindig utazásai alatt fejlődik tovább, mindaddig, amíg nagy lírája meg nem érkezik, hogy akkor már kiforrott egyéniségét egyszerre hallatlan erővel dobja fájának szolgálatába.

Megfigyelésünk akkor lesz teljes, ha két első angliai útját összevetjük. Az egyik angol utazás még 1815-ben történik, a milánói kaland s a II. voyage sentimental után, a második londoni út már 1822-re esik, mikor az utolsó érzelmi utazás be van fejezve s a hatalmas Aetna tetején a tűzhányóba s a saját egyéniségének mély kráterébe belepillantott. E kettő között, a kettő alatt gyűl össze gróf Széchenyi Istvánban az a sokszínű, sokrétegű politikai anyag, — a nemzetlét lánvája és hamuja — mely méltó lesz ahhoz, hogy kitöltsön egy oly széles s *oly* rejtelmes területet, mint az ő lelki barlangcsarnoka, melyet Naplói tárnak fel ámuló szemünk előtt. A kalauza ez utazásokban, melyek a politikába fogják vinni, mindig Madame Staëlnak a gondolata arról, hogy a nemzetek nem bevégzett adottságok, hanem fejlődhetnek, s létük attól függ, hogy fiatalok-e, akikben még van életerő s lesz jövőjük, vagy elaggottak és közel a haláluk. Széchenyi küzködő képzelmet az a probléma markolja meg, evvel szívódik bele lelkébe a

politika vágya s ez fogja kíséni minden könyvén, minden küzdelmén és minden töprengésén. Valahány* szór politikáról fog szólni, mindig előkerül valamely függöny mögöl Madame Staël, ki zöldelő ágat forgat a kezében.

Állapítsuk csak meg pontosan.

«Széchenyi már korán — talán első költői olvasmányainak hatása alatt — megkedvelte a tájaknak s valószínűen a nemzeteknek összehasonlítását az emberi életkorokkal. Tizennyolc éves korában írja szüleinek Világosról, hogy a Kőrös vidéke tetszett neki. vEz a síkság, — úgymond — mely termékeny és gazzal el van borítva, szép látvány, az ifjúsághoz hasonlítható; az Alpeseket tiszteletreméltó vénekhez hasonlítánám.»

«1814-ben komoly figyelemmel olvasta Mme de Staël *L'Allemagne-ját*. Különösen azok a sorok keltik el érdekét, ahol a szerző a nemzeti állam s jellem jelentőségeiről beszél.» «A mi napjainkban — mondja Mme de Staël — csakis a nemzeti jellemben van az államnak igazi ereje.» Az ehhez hasonló helyeket Széchenyi naplójában is jegyzi. De bizonyára érdekelte Széchenyit a szerzőnek történet-filozófiája is. Madame de Staël az emberi szellem perfektibilitásáról — tökéletesíthetőségéről — is beszél. «Az ember történetében — úgymond — a mindig egyenlő s folytonos haladás tervét vesszük észre.» Az *Allemagne* szerzője a népek ifjúságát és érett korát is felemlíti: «A németek — úgymond — ifjúságot teremtettek magoknak, az angolok megférriasodtak.»

«Mindezek a gondolatok mélyen hatottak az ifjú Széchenyi szellemére. Midőn 1814. végén Nápolyban Fiiangieri tábornokkal, Mme de Staël ismerősével találkozott, élénken érdekelte mindaz, mit az *Allemagne* szerzőjéről hallott. Nem bántotta az, hogy Chateaubriand megbírálta a tökéletesítés tanát, a jakobinus forradalmárok e hitvallását; a gondolat egyre foglalkoztatja Széchenyit utazásai közben. A perfectio, a perfekt — (tökély, tökéletes) — szavak kedvelt szólamai lesznek. De még ingadozik lelke a haladás törvényének megállapításában. Pompejiben

bámulja az ókor «perfection-ját, gondolkozik azon, vájjon mikép következhetik ily tökély után a hanyatlás. De bármennyire tiszteli az ókort s a régi olasz művészetet, az újkor művészete inkább lelkesíti. — Korának másnemű vívmányai kötötték le figyelmét 1815-iki angliai utazásában. Az új gépek, a gyáripár lendülete nagyon foglalkoztatták, «egy ily gép — úgymond — a legnagyobb perfectiohoz tartozik.» De azt is észrevette, hogy ennek a tökéletességnek árnyéka is van, mert nagy nyomor a kísérete. A gépekkel s gyárakkal angliai útján nagyon sokat foglalkozott, de mégis a három dolog közül, melyet Angliában tanulmányozni érdemesnek tart, elsőhelyen az alkotmányt említi.»

Az utolsó érzelmi utazás végén, melyet végigjártunk Széchenyivel, Nápolyban ő maga megformulázza, hogy a nemzeti létről való gondolkodásban mennyire jutott s leírja azokat a szavakat, melyek később három korszakos könyvének alapjai lesznek. Ez a politika-filozófiai vallomása a következő:

«Egy nemzet úgy keletkezik, mint ahogy a gyermek születik, azután átéli a kamaszéveket, az ifjúságot, a férfikort és az öregkort, s végül elhal; az egyedüli különbség az, hogy az ember holtteste felszlik, ellenben a nemzetnek holtteste évek hosszú során át tengődik. A nemzetek nagyságának alapját az a nevelés teremti, melyet gyermekkorukban kaptak. A nemzeteket a kormányok nevelik. A nép ereje s egészsége s az uralkodó értelmi ereje — ezek a nemzeti nagyság fejlesztő elemei. A népek éppúgy, mint az emberek, csak ifjúságukban tanulékonyak és javíthatatlanok lesznek, ha öregednek. Ha egyszer a szokások meg vannak állapodva s a balítéletek meggyökereztek, veszélyes és hiábavaló dolog azoknak átalakítását még csak meg is próbálni. Az ily nép nem is szenved, hogy bajainak gyógyítása végett hozzá nyúljanak, éppúgy, mint a beteg, ki remegve látja a sebészt.»

«Ez elmélkedés Madame de Staël könyvének gondolatát fűzi tovább. Az *Allemagne* szerzője is azt mondja, hogy a kormányok a népeknek igazi nevelői

és hogy az emberi nem ép úgy nevelhető, mint minden egyes ember.» (Angyal Dávid megállapításai.)

Ne csodálkozzunk azon, hogy Széchenyi oly komoly jelentőséget tulajdonít Madame de Staël-nak. Gondoljuk meg, hogy Staëlt a világirodalom legnagyobb íróójének az a Lord Byron nyilvánította, akiért Széchenyi rajongott s ki — amint láttuk — végzetesen benne élt az ő lelkének lírájában.

Ezért ne csodálkozzunk azon sem, hogy Madame de Staël alakja varázslatos gondolataiba burkolva, mindegyre meg fog jelenni a Naplóban, amint az utazásokon át Széchenyi István nemcsak Angliát s a nagy Nyugatot fogja fölfedezni, hanem legelsősorban — a saját politikai hitvallását.

S most már, a kalauzt megismervén, lássuk és hasonlítsuk a két utazást.

Gróf Széchenyi István először 1815. utolsó három hónapját tölti Angliában, mikor még huszonnégy éves, mikor még nem esett át a nagy keleti úton s nem érkezett meg saját kráteréhez. Ezt az utat már ismeri az olvasó. Honnét? Az *«élő vázlat»* történetéből. Ezt a fölfedező kirándulást már gróf Széchenyi Ferenc megtette István fia helyett s most az pontosan megismétlődik a praeformatio élettani törvényei szerint. István is éppen úgy látogat, megnéz és megtapogat mindent, mint az apja s amit megnéz, az mind egyformán fontos reá nézve. Az angol úr és szolga egyforma joga és a kémények, amelyeket a szél forgathat; a füstös London megnyerő belső élete s a ki- és befelé csukódó ajtók; Shakespeare lelke t-nyügöző költészete ép úgy megfekszi lelkét, mint az új gőzgépek vagy a lovak futtatása Newmarketen. Ezekből az első angol benyomásokból azonban élete döntő korszakaira nem marad egyéb benyomás, mint az, hogy Széchenyi Ferenc angломániája lassan, észrevétlen őt is befonja hálójával (hogy tiltakozik ellene az első időn!) s hogy majd a cenki kastélyban olyan hintamérleget s nyársforgatót fogunk találni, mint aminőket akkor angol kastélyokban látott, mert ő nem feled el semmit. Legjobban azonban a lóversenyre fog emlékezni, ha majd megjön annak az ideje. Ezt az első angol utat meg

kellett jegyeznünk azért, mert néhány év múlva ugyanezt az utat egy egészen más ember teszi meg; azt is gróf Széchenyi Istvánnak hívják, de az már lelkében nem huszárkapitány, nem érdeklődő dilettáns, sőt nem is spleen-es mágnás ...

Hogy azonban 1815ben mégsem gróf Széchenyi Ferenc utazott, hanem az a Széchenyi István, kinek kapitányi uniformisa alatt egy vulkán forrongása készül, azt az út befejezése mutatja. Kitér a féktelen erő, ledobja a grand-seigneur álarcát, megcsúfol minden arisztokrata mázt s minden oly életrajzíró, ki benne elpetyhüdt, talán dégénérait ideggyöngeséget keres. A doveri kikötő fehér mészsziplái között vagyunk s egy gázgépet akarunk kicsempészni, holott Anglia annyira védi ipari fenségét s új találmányait, hogy erre halálbüntetés vár. S a fej vesztést még könnyebben elviselné, mint a botrányt, hogy az a magyar kapitány sértette meg a brit törvényeket, aki hajnalig együtt ivott és anekdotázott ezredtulajdonosával, György régens herceggel a későbbi királlyal. Ez azonban mind nem tarthatja vissza Széchenyi Istvánt, ha egyszer nekiindult. A vihar oly nagy, hogy hajó nem indul, a gázmasina gondosan el van dugva, azt Cenkre kell vinni, («ez volt akaratom»), hús angol mértföldet gyalogol a rettentő szélben, udvarol a vámfőnök leányának s végül is négy arannyal megvesztegeti a fináncot — «ennyibe került egy nemzet lelke: a gép.»

Hírek jönnek, hogy előttük egy háromárbcost a partra paskolt a vihar. Mindegy. Neki menni kell — «das war mein Wille.» Mihelyst a postahajó elindul, a vihar rettentő erővel kezd tombolni; mindenki elveszti a fejét, a halálraszánt emberek úgy rohannak fel s alá kétségbeesetten, mint az örültek. A kormányos már nem bír a kormányval. Mikor ezt jelenti, egyszerre néma csend lesz: mindenki várja az elsüllyedést. «Biztos voltam abban, hogy megfulladok, kiállottam az új próbát, úgy tudok meghalni, mint egész ember — most egy kicsit jobban szeretem magamat.» (Napló 1815 december 13.) Az új dagály mégis beveri a hajót a Calaisi kikötőbe. Most már a mi hősünk nem bír magával, nem várja meg a kikötést,

átugrik a hajó korlátján egy másik hajóba, onnét megint másba, míg a kőpartra ér. Egy finác elébe áll, hogy kérdőre vonja. Feldönti a vámost, egy sihedert lát, annak a fülébe kapaszkodik s rohamlépésben viteti magát szállodába, — hiszen még, csurom víz — tüzet rakat, ágyba fekszik s háromszor kiesik az ágyból a vacogástól s akkor mindig harsogva kacagja: «hála Istennek, most már nem vízbe esem.» — Így tombol a kapitányban a fékezhetetlen öserő, mely már jelen van, de még céltalan csapong, hogy nemsokára világra rázzon egy petyhüdt nemzetet.

— És most is az a kedves, varázsos ember, akinek megismertük s nem az a kemény, hideg számító, akinek iskolás korunk óta egymást követő nemzedékeknek bemutatták. Meg is mondja róla Lady Caroline Lamb: «önnek most nincsenek elvei, de van nagy könnyedsége, — pompás a szíve — sok a szelleme, — tűrhető sokat olvasott — nincs nagy tapasztalása. Megvan az a tehetsége, hogy mulattatja a világot és akár mit mond is, oly kellemesen fordítja. Ön nem szeret állandóan kapcsolatot — szerelme állandó lesz, csak tárgya változó.»

(— Urak! Urak! Hol van ettől az a komor, búskomorságra született Széchenyi, akit nekünk tanítottak?)

Mi pedig utazzunk tovább evvel az igazi Széchenyi Istvánnal. Több, mint hat év múlva, 1822 márciusában találkoztunk vele megint a krétafehér angol partokon, ha itt megvárjuk — munkánk terve szerint. Csakhogy akkor már az a nagyszerű tűz, mely ott lent, hol minden nagy lélek kiforr és átizzik, tombol benne, nem fog megelégedni kikötői kalandokkal — mert közben szélesre terjedt lelke elolvasztotta a belső válaszfalakat s a kráter kirobbanásra készül. A két londoni út között van a harmadik érzelmi utazás, a Kelet fölfedezése s az Aetna. A kettő között van debreceni huszárkodása, amikor először kezdi fölfedezni azt a népet, melynek az őseroje, az ősparasztja majd — öröklött vére s fogantatása szerint — ő belőle fog^ az ég felé törni, hogy elámítson és megrázzon mindeneket. És e két angol látogatás

közé esik a báró Wesselényi Miklóssal való barátsága, mert együtt fogjuk majd őket partraszállni látni a krétafehér, zöldgyepes, kedves angol sziklák között.

A katonai pályával — evvel a megutált békés katonáskodással — való elégedetlenséget már föntebb kitapogattuk Széchenyi Istvánban. Ez a kiábrándulás a velejáró hiányérzet most nő, — nő — nő, míg végre egészen el fogja lepni. Ahhoz, hogy ő maga is észrevegye belső világának ezt az átfordulását, még egy új láng is kell, mely nélkül egyetlen férfi sem menekülhet a közpályára. Neve: megsértett ambíció. Bizonytalán a világ egyik legnagyobb lélek-képző hatalma.

Mikor Széchenyi István első angol útján Párisban megáll, a francia főváros meg van szállva a győztes hatalmak seregei által. Miután ő a fővezérhez, Schwarzenberg herceghez van futártisztnek besorozva, — amint azt hadakozó évei során már hallottuk is — a herceg főhadiszállásán jelentkeznie kell. Jelentkezik is. De most már nem valami új katona* megbízatást kér, hanem utazási szabadságot. Meg is kapja. Azonban az előszobában sokáig várakoztatják. S erre egyszerre egy különös, eddig nem hallott hang szólal meg a naplóból. (1815 szeptember 22.) Két felírást is teszen. Az egyik megfigyelés, a másik már vallomás.

«Az embert lelkében legjobban az alázza meg, ha egy *nagy* úrnak az előszobájában sokáig várakoztatják, úgy találom, hogy ettől egészen eszét vesztheti. Pedig majdnem minden nagy embernek ilyen volt a pályakezdése. Hány alacsony helyen kell átcsúszni.»

«Párisi időzésem alá hosszú gondolatjelet kell húznom. Ez eldöntötte jövőm sorsomat. Azt mondhatom, hogy a hegy tetejére értem s onnét lefelé futott utam. Itt tudtam meg, hogy milyen kevéssé ismertem a világot. Itt tudtam meg, hogy mi kell ahhoz, hogy az ember a nagyvilágban előhaladni tudjon. Csodálatos, hogy milyen sokáig áltattam magamat s mindig abban reménykedtem, hogy messzire jutok. Egészségem, erkölcsöm is úgy megromlott, mindkettő úgy

meggyöngült, hogy meg kell majd elégednem második szerepkörrel.»

Micsoda váratlan, micsoda új hangok ezek! Hol van a bécsi lovagtorna arisztokratikus ulánus tisztje, ki mindig harcolni akar s ki boldog a katonai etiketben? úgylátszik eltűnt. S helyette egy goromba hang szól — mert cifra urak (egykori bálványai) megvárhoztatták az előszobában — úgy emeli öklét ellenük, mint a megsértett paraszti önérzet. És «ezután kell majd megelégednie második szerepkörrel» — hiszen eddig semmi szerepet sem kívánt magának. Oly jellemző e vallomás! Mert ő a jelenben mindig vagy a múltat, vagy a jövőt látja, mert mindig téren és időn kívül röpdös. Éppen mostantól kezdve nem fog megelégedni második szereppel, hanem mindig az elsöre fog törni. Már csak az kell, hogy először megteljék tartalommal s ha az is meglesz, akkor fölismerje önmagát. «Ez eldöntötte jövőndő sorsomat.» Valóban el. Először jelent meg egy ambíció s azért ismert magára, mert megsértették. Ember és szenvedély akkor kezd élni, mikor megüti magát a külvilágban s az első fájdalomtól magára eszmél. Ezt így tanítja a biológia s így a lélektan is. — Ezernyolcszáztizenöt szeptember 22-ike nevezetes dátum: ekkor születik meg Széchenyi ambíciója.

Mi már láttuk azt, hogy miként terül szét s rakodik meg kibontakozó lelke. Soron követtük, hogy veri szét korlátait s jut mind mélyebb barlangokba. Elkísértük addig, míg tüzes láva támadt bent a nagy mélységben S most — mint a barlangvezető kormos fáklyája ha kigyúl — szikrát vetett benne az ambíció s mennél jobban fellobban az, annál üresebbnek fogja mutatni neki azt a világot, melyet kunt megismert s ott bent kitágított. A sértett ambíció ekkor még csak kis gyufa, mely koronként vet sercegő szikrát, de tűszövétnek lesz majd belőle, mellyel meg tudja gyújtani magát és népét.

Népét? Hisz eddig erről a népről még alig tudott. A német Napló sok kötete alig-alig szól még róla. Nápolyban, a Vezúv emlékkönyvét évtizedek óta őrzik s 1815. év februárjából csakugyan van is ott

egy magyar beírás, mely betűről-betűre lemásolva szól ekképpen:

«Magyarok istene vezéreljen, hazánkban tűzhányó hegy nincs, hanem vágnak igazi tüzes kamaszok a kiktől úgy megvédné ez a hegy, hogy talán égé válna, gróf Széchenyi István.»

Ez a rettentő magyarság, ez a hajmeresztő helyesírás egy hetyke katonának a pennájából jön, kiből csak ezután lesz egy nemzet mestere és szolgálója. — A közjogban sem igen válogat, hol «osztráknak» írja magát a Naplóban, hol «hazai tájakról» szól s alig tudni, hogy az Cenk — vagy Bécs? Egykori hazafiúi lángolása a katonai pálya iránt rettentően kihűlt, inkább szabadság-meghosszabbításokból áll — hisz mikor a harmadik voyage sentimental-ról visszatér, dehogyan rohan be szolgálatra. Még egy évi meghosszabbítást kér, Cenkre vonzzák lovai s könyvei s utóbb már a szabadságkérést is feledi s 1820. júniusában parancsot kap, hogy végre vonuljon be új ezredéhez, a négyes huszárokhoz Debrecenbe. Még erre a bevonulásra is úgy kell nagybeteg s vezeklő atyjának rábeszélnie, ki azt jósolta, «hogy a világoszöld új egyenruha szerencsét s gyorsabb előrehaladást hoz számára.» Mint látható, Széchenyi István most már kielégítetlen ambíciója szerint méri a világot.

Hat éven át — 1826-ig — hurcolja magával a katonai köteléket, míg végre bilincznek érzi s szét-töri béklyóit. Hat éven át olvassuk a Naplóból, hogy tartja számon előmeneteli sorát, majd mellőzéseit — mert mind jobban, mind méltatlanabban mellőzik a lipcei leventét s a Wladimir-rendes kapitány, a víg verekedő nem tud eljutni az őrnagysáig, mikor oly silány kollégák átugorják. Hat év múlva azt is meg fogja érezni a bécsi audienciázásokon (akkor már hogy gyűlöli az előszobákat!), hogy a csúfos és méltatlan átugrásokban nemcsak a rangvásárlásoknak, nemcsak a silány protekciónak, de annak is része van, hogy ő mégis magyar. — Így készül az egykori rózsalevelekből ecetágy katonai lelkében, erről szól az egész debreceni Napló ezernyi változatban, százféle

időt-verő kóborlásban, míg végre Erdélyben megtalálja báró Wesselényi Miklóst, hogy együtt induljanak el arra a külföldi útra, melyen a perzselő, a megsértett ambíció már a politikába fog beleérkezni.

S mit énekelnek addig a Naplóban a női hangok? Méltóztatnak emlékezni arra, hogy mikor a keleti utat leírtuk (VIII. fejezet). Sció szigetén egyszerre csak azt olvastuk, hogy «egyetlen szép lányt sem látok, csak egy bájos szőkét, ki Kaunitz Karolinára emlékeztet.» A mi hősrünk tudniillik Róma mellett látogatta meg ezt a Karolinát s most őt akarná elvenni. Ám ez nem soká tart. Később Lichtenstein Henrietta hercegnő fog utána következni, ki — ha jól számoltam meg — a Naplónak 120 helyén szólal meg, most ő az «ki nélkül nem lehet élni», kihez — ha megengedik — Rousseau-leveleket készülnék írni s kinek elvételétől függ boldogságunk — bár a kis hercegnő golyvás, tizenöt évnél fiatalabb Széchenyi Istvánnál és semmi nagy lelki tulajdonságokkal nem ékeskedik. Mondanom sem kell, hogy Henriettát is más fogja majd elvenni s hogy Lichnowsky hercegnő nem ártatlan a pletykázásban most sem. — A házassági terveknek azonban van egy állandó mozgója kitűnő Libenberg János személyében, ki azelőtt nevelője volt Istvánnak, most jószágkormányzója, adósságrendezője s pénzkezelője; s kiből nemsokára Lunkányi János lesz, hű barát, ki ott marad ura mellett a megpróbáltatások nehéz idején.

A három-egy női ideálból Debrecenben már csak Karolina jár fel sírjából. Mert 1820 szeptember 6-án ezt suttogja a Napló: «Ma 28 éves és 351 napos vagyok. Karolina meghalt. Mindenható Isten a Te útjaid, melyeken át az emberiséget vezeted, irtózatosak, — ne rőjj ránk több fájdalmat s bánatot, mint mennyit elbírnak — vagy adjál keblet, mely acélból való! Könyörülj a szerencsétlen lesüllyedt ember-nemzetségen s adj örök békét és nyugalmat az elköltözött, általam őszintén szeretett drága léleknek! Amen!

A sors elválasztott minket, de nem tud elszakítani — mondja Rousseau.

Debrecentől Szoboszlóig lovagoltam 3 és fél óra alatt. A városházán ebédeltünk.»

Másnap folytatja:

«Szeptember 7-én Szoboszlóról Nádudvarra lovagoltam 3½ óra alatt. A bánat megöregíti és beteggé teszi az embert. Túlélem én Karolina elmúltát? Lesz valaha még boldog óráim? örökre elveszett-e számomra az élet öröme? Sohasem lesz nyugtom, míg lélekzem s szívem ütni tud? Vájjon el kell pusztulnom, semmivé lennem, nem-gondolkoznom, nem-éreznem, hogy nyugtom legyen? Hol találok megnyugvást, hol van a kien-gesztelődés s bűnhődés? Nem tartanak-e fölöttem ítéletet, ha elveszett egy lélek? Az Idő be fogja-e hegeszteni sebemet vagy csak a Halál? ó — végem — az imádság is megdermed bennem! Szerencsétlen, szegény, szánandó emberi nemzet! Mindenható Isten, tiporj el, semmisítsél meg haragodban» szálljon fejemre jaj és nyomor — csak hadd láthassuk egymást egykor színről-színre — így könyörülj szerencsétlen leányodon és kétségbeesett fiadon! — Szegény Atyám, lesújtott ősz anyám! Ti a sír szélén állótok! ó én családom — a Ti baljóslatú angyaltok megjelent. Soha többé nem lesz senki sem boldog, ki az én nevemet viseli. Csapás, csapásra fog indulni s megsokasodik a bánat felettünk. Jobb lett volna, ha a Világmindenség Örökre visszatart minket méhében. Hisz bűn és szerencsétlenség öröklődnek!

Cenk! Pusztulni fogsz és üres leszel — már hét-esztendő koromban ezt jövendölém! Ez volt-e a tragédia utolsó fölvonása? Vájjon valószínű-e az, hogy a halál után boldog hazában édesen virradunk, mikor maga a halál oly szörnyű, hogy ember, állat megreszket tőle? Nem lenne ez ugrás a természetben? «A lélek, mely Végzetének terhétől megfáradt, másik világba vágyik», mondja Madame Staël.»

Érzed olvasó, mit jelent e Naplóvallomás? Fent egy egészséges atléta, ki azt is számontartja, hogy hol ebédel s három és fél vagy három és negyed órát lovagol. Lent, egészen a mélyben, mély kráter, melyből — ha nyílás akad, — gőzgomolyagok szállnak föl, vagy gyermeki ima s szülei rajongás oszlopában, (mint első

levelében olvastuk) vagy a vezeklés kékköves lángjában, melyek mindig megjelennek, ha földrengés éri vulkánját. S e két réteg között a kiforró, tetterős férfi, ki Rousseaut idézi, Madame Staël után indul s kilovagolja magát, hogy a renyhe katonai életet kibírhatta. Mindez a három lélek-réteg egymásra van rakva, alatta, kielégítetlen ambíció lélekláz, de még mindig nem érkezett meg Széchenyi István nagy lírája, mely egyszerre robbantja ki a mélyből a nagy szerelmet s ősi paraszti faját.

Mert Karolina halálánál vagyunk, még egyszer nézzünk vissza a Lichnowsky-családra, a pletykaközpontokra s az éjjeli botrányra, mely hősünket elindította első érzélgős utazására s azután mindig kísérni fogja lelki barlangjainak útjain. Minden vezeklésnél hallani fogjuk a sógornő pusztulását azért, mert mikor a halál bekövetkezik, ugyanaz a Lichnowsky Ede herceg, akit a bécsi tívornya éjjelén megismertünk, levelet küldött Széchenyi Istvánnak, — oly levelet, mellyel örök tápot adott minden önkorbácsolásának valahányszor külső események meggyengítették idegzetének ellenállóképességét. Olvassuk el tehát (az eddig kiadatlan) levelet s csak azután menjünk tovább a kapitányhoz. Olvassuk, mintha ő olvasná: «Duisburg 3/VII. 12. Alig küldöttem el tegnapelőtti levelemet s máris megint tollat kell ragadnom, hogy a borzasztó és váratlan csapásról beszéljek veled. Nem mondok neked vigasztaló szavakat, mert férfi vagy. De ujjmutatást kell adnom Neked ezutáni életedet illetőleg. Az ő halála borzasztó volt: egyedül, idegen házban, fiatalon, életvidámán s amint nem ok nélkül sejtem, a vallás vigasztalása nélkül — így szállt el lelke s jelenik meg most az örök Bíró előtt, ki mindig Bíránk marad akkor is, mikor a megbocsátás legnagyobb kegyét gyakorolja. Karolina lelkének örök élete, örök sorsa földi viselkedésétől függött s neki nem volt ideje megbánni a földieket, még kevésbé azokat megváltoztatni. Gondold meg ezt! Hogy fájdalmadat, bánatodat elárulod-e az emberek előtt, vagy nem teszed: az mindegy. Én tudom, hogy mit érzel, hogy mit kell érezned-kell, hogy megszálljanak a fájdalom s a megbánás.

Gondolj arra, hogy az, amit léleknek nevezünk, bennünk az Istenség része és felséges záloga — gondold meg, hogy a jövő pillanatban már nem vagy magad ura, bármilyen gögősek vagyunk is. És ami belső lényedet illeti, köszönd meg Istennek azt, hogy így fölraz, így int arra, hogy az isteni tanítás szerint élj, mert csak így lehetsz független, szabad ember, ki nyugodtan's boldogan követi a törvények parancsát: azokkal él, azokkal hal meg s így lesz örökéletű. Magadra eszmélsz? Mert nem vagy közönséges ember, azért eszméelj arra, hogy mily intelmet kaptál. A tömeg nem érti meg az ilyen intéseket, de nekünk kötelességünk, hogy méltók legyünk az isteni szellemhez, mely áthat rajtunk s az úr illetén útmutatását az ő legmagasabb kegyének kell tekintenünk s belőle a lehető legnagyobb hasznot húznunk. Testünk széthull és elrothad — mindenek utálatára — és ez az állatóság akarna bennünket arra kényszeríteni, hogy többre becsüljük, mint lényünknek isteni felét? Ki lehetne ezt menteni? Csak szóba is szabad hozni azt, hogy a testiesség miatt elnyomjuk a lelket? Soha, soha! Némaság, megbánás, örök gyász siratnák a visszahozhatatlan időt. Érezzük, tudjuk ezt és mégis nyomorultak akarnánk maradni, hogy azáltal uralkodjék rajtunk. Soha, soha! A megbánásra soha sincsen késő, de nem lehet semmit halogatni, mert a halál angyala most, most lebeg a Te szegény fejed fölött. — Isten legyen Veled.»

A tör hatott. Ezt a kegyetlen «ujjmutatást» sohasem tudta elfeledni a kapitány s ezért Karolina mindig fel fog bukkanni a lelki süllyesztőkből, valahányszor azok megnyílnak.

De különös huszárcapitány ez! Minden unalom neki. A kapitánya «Édes Brúderkám»-mal fogadja s megcsókolja: utálja. («Nem vagyok bajadér!») Az őrnagyával gorombáskodik. Az egész katonai szervezet rongyos parádé a szemében. A föllebbvalók korlátolt-sága korlátlan. Egyik tisztársának Schiller «Don Carlos»-át olvassa föl: az nem tud vele mit elkezdni, ő maga sorstragédiákat komponál hajmeresztő végzetekkel. Egy percig sincs nyugta. Hol az országot járja keresztül-kasul, hol Bécsbe szaladgál s ha már éppen

itt kell lennie, akkor versenylovaglásokat rendez önmagának — Kisújszállástól Törökszentmiklósig majd öt órát ül a nyeregben. Az bizonyos, hogy éppen olyan lóbolond, mint a huszárjai. Egyszer látjuk széles jókedvében: a debreceni nagy erdőben mulatságot rendez a legénységnek. Kétszáz pint bort rendel, szalonna és kenyér bőségesen. Tessék, tessék! Ahogy most nézi őket az idegenből jött, magyarul nem tudó különös kapitány — nagyon nézi őket — kezd fölfedezni valamit. Most először érez közösséget földé népével. Mit lát vájjon gróf Széchenyi István kapitány, mikor nézi a verbunkost járó, rigmust éneklő paraszti huszárjait. Mintha most látná őket először: Olyan, mint a fölfedezés: talán életének legnagyobb fölfedezése. Ruhájuk, beszédjük, mozgásuk, minden feltűnik neki, mintha eddig sohase látta volna őket. És nem tudja abbahagyni a nézésüket. «A legényeken vörös nadrág volt s fehér atilla. Mozdulásuk, járásuk, fordulásuk olyan közvetlen, hogy megszépülnek tőle — én kezdem megszeretni őket. Achilles hogyan állana glédában!... Úgy elérékenyülök, ha ilyen hazai látványt látok, hogy még csak az kell, hogy hegedű és cimbalom szóljon, vagy akár duda s meghat és sírni kezdek. Ne merjen senki egy nemzet jellegén változtatni vagy azt összetörni, mert az olyan, mint a fogak zománca. Az én századom nem rúgott be, de olyan tűzbe jött, hogy a levegő is átizzott tőlük — most vihetném őket rohamra! Harmincezer ilyen katona — bele a nagy csatába, — hogy eldöntsék a nagy győzelmet, — ki tudna ezeknek ellentállni.»

S mikor a hevület elmúlik, mikor mind a környéken, minden kúrián, minden faluban rettentő hátramaradottságot s önteltséget talál Széchenyi István, akkor beírja naplójába (1820 szeptember 14.): «A jnemzet idegereje elpusztult s legmélyebbre süllyedt! Radikális gyógy mód, újjáteremtés lehetséges-?» «Nagyobb önteltséget kevesebb tudással és érdemmel még egyetlen nemzet sem egyesített soha a maga jellemében, mint a magyar.» — A kérdés most már mindig fölmerül, akárhová jár is; többé nem szabadul tőle. S egyszer csak megjön a felelet. 1821 január 10-én

ott ül az asztalánál s ezt jegyzi be a Napló-vallomásba: «Mein Vaterland ist für mich tot.» — «Az én hazám meghalt az én számomra.» Gróf Széchenyi István először érzi meg, hogy van egy halott ország körülötte, mert az ő országa ekkor kezd élni benne.

Ha feltalálták volna már a lélekhőmérőt, mely megszülető vagy lecsappanó emberi indulatok hullámzását éppúgy élezzé, mint Celsius vagy Réaumur higanyoszlopa a test hőemelkedését, akkor én most szólan maradhatnék s egy kész grafikont mutathatnék be az olvasónak, mely éppoly világosan s félreérthetetlenül beszélne helyettem, mint a láztábla. Ha pedig odáig jutna egyszer a lélekmérés, hogy ellenőrző vizsgálatot is lehetne tartani, akkor két párhuzamos hullámvonal haj szálvetítését kapnám. A lélekvizsgálat egyik esetben sem tenne mást, mint letükrozné a Széchenyi-lélek belső megmozdulásait — indulva mindig abból a csudálatos krátermélységből, melynek kápráztatón színgazdag tűzébe éppoly bepillantást nyertünk már, mint az Aetna fantasztikus tölcseibe. Mert azt ne feledjük el, hogy egész krónikánkban vulkánon járunk, — a lángész tűzhányóján.

A két vonal egyike azt árulja el, hogy mióta gróf Széchenyi István Magyarországon van, magyar katonái között, az egész hadi szervezetet, a katonai gép egész működését nem a külső rang, nem is a vitézkedő készség, hanem a típort, bántott pór, az odavirgáesolt jobbágy szenvedő szemével nézi. Itt azonban nem áll meg. Már oly kevésbé katona, hogy a polgári életet is ugyanebből a szemszögből kezdi nézni s innét száll — száll — száll mind magasabbra az indulatja. Izgatotton írja föl, mikor egy közembert kivégeztetnek s huszonháromat vesszőfutásra ítélnék. Állást foglal az ezredes ellen, ki közhuszár Lovast huszonöt botütésre ítélt, mert a lovát nem adta oda a hadnagyának. Odáig jutunk, hogy így kiált föl: «Ha egy király évekig kínozza népét, nincs-e joga az embernek ellene föllépni s így kiáltani: Uram, ne tovább!» — «Egy paraszttal szívesebben beszélgetek, mint a mi századunk valamely tudósával, mert a természetes józan ész (sens commun) kevésbé fárasztó

(fatigant) s kellemesebb, mint a szellemeskedés (belesprit)» — s mikor ezt az irodalmi nézet-fordulást híven beírja a Naplóba, akkor még egyszer megesis szíve a paraszton s eszébe jut a lova neve: «Szegény Tatár». — Már odáig jutunk, hogy így szól valomása: «Ez az ostoba tökfilkó jobban felbosszantott, mint magam is gondoltam volna s az az érzésem, hogy fellebbvalóim részéről a legkisebb megaláztatás elegendő ahhoz, hogy letépjem katonai jelvényemet.» Tudnunk kell, hogy az ostoba tökfilkó a dandárparancsnok, ki úgy mer viselkedni «mint egy római imperátor.»

Ezek a lázadó érzések azonban nemcsak az egyenruha nyomására gerjednek föl benne, hanem valamenynyszer keresztül kasul járja Magyarországot. Pedig most már folyton járja Pestig, Bécsig s megint vissza s valósággal fölfedezi a saját hazáját, mint gyermek, ki nagy nyitott, elámult szemmel ismeri föl a saját ujjait a két kezén. Mindig elnyomást lát, hiányzik tüdejének a szabadság levegője s a butaságot, az elmaradottságot, a nemesi üres dölyföt mind azért utálja meg, mert azokban mind elnyomást lát. Megérkezik Hajdúszoboszlóba — vagyis fölfedezi azt s felkiált: «Szoboszló a szabadságot Bocskaytól kapta! Szegény lesüllyedt ország! — éreztem meghatott szívvel s tönkretett gyomorral az egész úton!» (1820 június 24.) Most először magyarul szólal meg a Napló 1820 szeptember 25-én, Pécelen, imígyen: «Az Ifjú gróf Rádai a német könyveket nem szereti, hanem a magyarokat, mert azt mondgya: hogy hazudik a német, ha pénze nints, és úgy leszen belőle a könyvíró.» Ezután megint németül folytatja: «Az a fiatal bivaly, ki ezt mondta, minden oskolájában «kitűnőt» kapott — ebből megláthatjuk, hogy micsoda lábon áll a nevelés.» S ennél a grófi háznál a házigazda a könyvtárát akarja neki eladni — mázsánsként kimérve húsz forintért. Meggyülemelő dühe elsősorban a nemesi földesurak ellen fordul: «Megértem, hogy ha az ember nem az ő családjaikból származik s nem tartozik hozzájuk s nem született bele abba, hogy szeresse őket, — *amint hogy én nem születtem erre*, — akkor gyűlölni, megvetni s üldözni tudja

őket. Ennyire süllyedt a nemesi rend.» 1820 december 8.) «A nemesek avval dicsekednek, hogy olyan szabadság van Magyarországon, mint sehol másutt — sze rintük az angol szabadság is csak papíron van. Ezek az emberek alig gondolkodnak, s ha valakire gondolnak, akkor csak magukra gondolnak s egészen elfeledik a pór népet, mely semmi az ő szemükben. Én úgy érzem, hogy a durva paraszti néphez («rohes Volk») húz a szívem, mert alapjában ezt szeretem, — ezt kellene tanítani, fölemelni, emberré tenni, — majd megint nem bírom látni őket s ellököm magamtól. A tudatlanságuk meghat, véretem, életemet adnám, hogy segítsek rajtuk, szeretném sorsukat megosztani s velők viselni. Gyakran megborzadok s fölháborodom igaztalan vak-ságukon, dölyfükön s önteltségükön. Sokszor kérdezem: hol fognak hamvaim nyugodni, hazámban-e vagy messze idegenben.»

Ezernyolcszázhusz karácsony estéjén mily val-lomás! Mily léleknyitó vallomás. Széchenyi Stefferl pajzán maszkja, Széchenyi kapitány megunt formaru-hája mögül megszólal Szabó-Széchenyi őse, az őspa-raszt s megindul fölfelé útján a legnagyobb lázadó, kit eddig történetünk ismert: gróf Széchenyi István, ki most megérintette az ő magyar ugart.

Íme az egyik lázvonala a lélekhőmérőnek. A má-sik hónapról-hónapra, majd évről-évre követi: a meg-sértett ambíció fellobbanása, melyet legelőször fen-tebb Párizsban figyeltünk meg. Mindegyre mellőzik — már tizenhárom éve ittfeledett kapitány — s számon-tart mindenkit, ki megelőzi érdemetlenül, — szalad Bécsbe nem egyszer, — jelentkezik Oberkriegsratnál, kancellárnál, császárnál: mindig s mindig mélyebben csalódik. 1821 február 3-án Károly főhercegnél is, a nádornál is kilincsel, akkor instanciájával Lajos fő-herceg táborszernagyhoz, a tüzérség főfelügyelőjéhez kell mennie. És akkor kitör itt is a lázadó lelke: «Ez az utóbbi nem akart kegyes lenni, mert az előszobában is váratott félórahosszat. De én bosszúból nem engedtem magam a sodromból kihozatni, hanem a faképnél hagy-tam. Hát arra születtem én, hogy előszobázzak?»

A mi Széchenyi Istvánunk, íme, meg fog érkezni.

Nagy mélységből megyünk nagy magasságba. Hogyan, miként, mikor? még nem tudja ember, ő maga tudja legkevésbé. Azért oly rettentően nyugtalan, mint aki attól fél, hogy nem lesz ideje elvégezni azt, amire elhivatott. «Hajtanom kell magam, mert ez a boldogságom» — vallja. (1820 december 3.) S mi látjuk, amint megszállja minden próféta szent nyugtalansága. Hisz lelkének mély barlangjai már szélesre tágultak s ő egyedül érzi magát bennük — egyedül az egész világgal és saját világával szemben. Lélekrázó látvány ez az ő egyedülisége. ő már készen van a nagy munkára, de a munka nincs sehol. Mint fölvert madár repül tárgyat keresni mindenfelé — s nem tud leszállani, öt hónapra felírja programját — mily gazdagság s mily elfecsérlés! íme a Diószeg községben elvégzendő munkaterv:» 1. a görögországi út jegyzeteit rendszerbe szedni; 2. befejezni egy dolgozatot a lélek tökélyesülésének s a világbölcséségnek összefüggéséről; 3. írni a lótenyésztésről; 4. a katonai őrzékek s a csatározások szerepe; 5. gyökeres reformok Ausztriában; 6. nevelési rendszer megszerkesztése; 7. regényt írni; 8. Byron Ohilde Harold ját lefordítani. «Mellékesen Homerost olvasni s egészen nekiadni magát — *Magyarország történetének és közjogának.*» Mindebből nem lesz semmi, de az utolsó tárgyat ne feledjük el. És keres — halhatlan vágyódással — keres egy Embert, mert «mi ez a Magyarország, melyben úgyszólván nincsenek emberek». S közben, amint ott ül katonai szállásán fagyúgyertya mellett, megint megjelenik előtte Madame de Staël s beszél neki arról, hogy vannak megvénhedt népek s vannak nemzetek, melyek még fiatalok lehetnek: «Jól megértem én, hogy mit akar mondani Madame de Staël avval, hogy korunkat «a búskomorság korszakának» nevezi, mert belátom, hogy a népeknek is vannak gyermekéveik s így tovább öregségükig s át kell élniök őket, mint az egyes embereknek.»

A huszárkapitány nem bírja tovább. Elfújja a fagyúgyertyát s a husárja után kiált. Lovat rendel és elindulást. Fölnéz az égre: a földön minden sötét, ott ragyognak a csillagok. Vájjon az elhaló vének vagy a felszabaduló fiatalok között van-e ennek a magyar

ugarnak népe? Jönnek a lovak. Ló! Egyetlen közös szerelme magyar parasztnak és úrnak. És gróf Széchenyi István három hétig lovagol Keletre, Edélybe. Ott talál egy mondást, mely mellbeüti, gróf Mikes mondja neki s ezt a német naplóban magyarul kell megörökíteni: «A mi legnagyobb hibánk és szerencsétlenségünk az, hogy már nagyon vén Magyarország.» És talál egy embert Zsibón, akivel természetesen a lótudomány hozza össze, de akivel megkezdik a második angliai utat s akivel gróf Széchenyi István beérkezik a magyar politikába. Ezt a megtalált barátot és magyart báró Wesselényi Miklósnak hívják.

Wesselényi Miklós már az ötödik paripát lovagolja, egyik korlátot ugratja a másik után «a kimondhatatlan tűző lóval» — (Kazinczy szava). Mikor a vendége előtt a földre pattan, a nadrágja térdén átserkedzik a vér.

— Fellovogoltad most a térded? — kérdi Széchenyi István?

— Dehogy — feleli Wesselényi — csupa seb volt akkor is, mikor felültem.

— Te vagy az én öcsém és emberem! — kiáltja István s magához öleli oly féktelenül, mintha egymásba robban két szilaj folyó. Két öserő csapott most össze — féktelen. Széchenyi István harminc éves, báró Wesselényi Miklós még nincs huszonöt. Széchenyi most ölelt magához először magyar embert s mindkettőjüket összefonja az ország legféktelenebb vérenek, a Wesselényieknek hagyománya, mely úgy ül a zsibói várkastélyon, mint ólmos, nehéz felleg. Mert tulajdon így hajszolta lovát az atya, idősebb báró Wesselényi Miklós, mikor a kufsteini börtönből hazaérkezett, mert az ököljog világát állította vissza Szolnok megyében, mikor a szomszéd aulikus császárpárti gróft gorbói kastélyában ostrom alá fogta, kirukkolván ellene «a családgyúkkal, számos vadászaival, lovászaival, gazdasági hivatalnokaival és derék lőszerekkel ellátott hűbéréseivel.» És ugyanez az öreg várúr rátámadt egy regelen fia nevelőjére, Tökés uramra, hogy a szegeletben lévő kardját kirántja hüvelyéből s a cselédi nép előtt levágja a nevelő füle cimpáját. Maga a fiú, ki most

előttünk áll vérző sebével (melyet hónapokig kell majd gyógyítani), már tizenhárom esztendő korában, mint a középszolnok vármegyei főkelő nemesség kapitánya a nádor szemellettára tovább egy óránál vezényelte a maga századát. S most, hogy az ifjabb báró — ki már évek óta árva — felserdült vala, Kazinczy-ódával magasztalja s egész Erdélyhon benne látja hősét, «ki a bölcsőjében is már kígyókat tépő kis Herkules». (Kazinczy.)

Báró Wesselényi Miklós és gróf Széchenyi István megtalálták egymást. Féktelen erővel — mert ez más-kép nem történhetett. Mindjárt elhatározták, hogy együtt fogják Európát politikailag fölfedezni. Két vulkán így kerül egymás mellé.

Maga Széchenyi így jegyzi ezt be naplójába: «1821 augusztus 1. Drágón át (Wesselényi István) Sibóra értem. Wesselényi Miklós igen sokat nyert közelebbi megismerésem által. Érzem, hogy vele mindig szoros és fölbonthatatlan barátságban fogok élni. Több lovát megvettem.» Ez mind igaz. De az is igaz lesz, mikor majd azt írja be jegyzetkönyvébe, hogy Miklós barátja oly mázsás pofonokat ad szolgájának, hogy neki kell keze alól a szegény inast megmenteni. És később majd, mikor a nagy Széchenyi már egészen előttünk áll, közéleti hatalma tetőfokán, 1843-ban akkori lelkét vissza fogja vetíteni a zsidói találkozásra. Mert azt írja Wesselényiről, hogy «lángoló hazaszeretete, magasztos felfogása és bizonyos varázs, melyet annyiakra gyakorolt, majd elbájoló lelkemet». Széchenyi akkor már úgy emlékszik vissza 1821-re, hogy «mindketten pirultak hazánk hátramaradt, olyannyira elaljasodott léte felett» s mindketten már akkor ki-mondhatatlan vágyat éreztek magukban «habár egy mákszemnyire is járulhatni honunk, véreink ápolásához». Kétségtelen, hogy ez a vallomás lelki átvétetés, pszichológiai transponálás; mikor az út végére érnek, akkor azt hiszik, hogy már az utazás elején, az induláskor is azok voltak, akikké megérkeztek.

Mert az indulás igen különös. Bécsben, a Jaegerzeile 1518. szám alatt van Széchenyi István szobája, nála lakik Wesselényi Miklós. «Kedves lelkem jó

Anyám! — írja ez innét 1821 október 27-én — én itt meghatároztam magamba, hogy időmet tsak az utazásra való készületre szenteljem. Anglusul már elkez-
hősünk Naplójának 1821 október 10-iki jegyzetét idé-
zem — «Wesselényit (aki református) előkészítettem
arra, hogy ne botránkozzék meg, ha szokásomat meg-
tartva, a földre térdelek s úgy imádkozom. Megegyez-
tünk abban, hogy az embernek gyakran s bensősége-
sen kell imádkoznia, míg fiatal, erős és egészséges. Azt
fogadtuk, hogy így fogunk imádkozni a tengeren is,
mikor Amerikába megyünk».

(Mikor jön el az a magyar festő, ki vászonra veti
ezt a történelmi képet!)

Mint a zsidó próféták vándorlásának két króni-
kása van, az egyik, ki a «Királyok könyvét», másik,
ki a «Krónikák könyvét» jegyzi, azonképpen e politi-
kai utazásnak is két lenyomata maradt ránk, az egyik
Széchenyi Naplójában, a másik pedig azokban a leve-
lekben, melyeket Wesselényi Miklós szeretett özvegyi
anyjához, Cserey Helénához köldözget. A politikai uta-
zás, mely 1822 március 10-től szeptember 10-ének éj-
féli órájáig tart, — tehát félesztendei nagy sorozata
a benyomásoknak — hamar eléri első és legfőbb célját,
a két lélek átizzik egymás tüztől. Erről Wesselényi
Parisból március 24-én írt levele ily befejezéssel tanús-
kodik anyjának s nekünk, kik most minden igyekezettel
odafigyelünk: «Széchenyi tisztelteti édes Anyámat, ő
a legjobb uti-társ, a kit lehet kívánni. Igaz, hogy ő
mindenben szerénységgel s fáradhatatlanul munkálkodó
s *a legnyughatlanabb ember lévén, akit valaha lát-
tam*, engem sokat nógat s lassúsággal s gyakori
késedelmességgel sok baja van. De ez nekem ha
alkalmatlan is, de nagyon hasznos, mert életrevaló-

ságra s pontosságra szoktat. A késő öltözködésnek már vége van. Mindenképpen egy ilyen embernek társasága, aki e nagy világba annyit forgott, aki oly sok praediciumoktól ment s szüntelen való olvasással egész igyekezetét a maga művelésére fordítja, nagyon hasznos. Mi itten ezen lármás város varázsló gyönyörűségei között a délelőttöt itthon olvasással s tanulással töltjük. Nagyon örvendek, hogy legényt nem hoztam magammal, mert nagyon sokba kerülne s a Széchenyi Camerdinere mind a kettőnkét, mint hogy mind ketten szeretjük dolgainkat magunk igazítani, elegendőleg szolgálhat. Egyedül való óhajításom az, amiért kérem a jó Istent, hogy kedves jó Anyám napjaira áldását és kegyelmét áldozza s hogy egészségbe s örömbbe találhassa s ölelhesse híven tisztelő s holtáig szerető engedelmes fia Wesselényi s. k.»

Másik benyomásunk, mit e közös útról kapunk, az a hallatlan erőfeszülés, mely mind a két fiatal arisztokratából élénk pattan. Mily fiatalok — pedig István már harmincegyedik évében van! Mintha fiatal telivér csikókat szabadítottak volna neki a világ hímes rétének. Mindig a féktelenség szélén járnak: példátlan testi strapák, könyvfalásnak, emberismerkedésnek, kép- és szobornézésnek kápráztató mohósága — és éppen oly pazar «befektetések» is, vagyis pénzdobálás. Már akkor, mikor Széchenyi István keleti útján van, feltűnik ez a hajlama. Abban a hosszú levélben, melyet Perából atyjának írt, válaszolt a távollétében beérkező számlákra, hogy tartozik két puskáért, egy márvány mellszoborért («melyet, ha jól emlékszem, 100 aranyért rendeltem»), azonkívül Lyonból hozatott borokért, különösen pedig lovakért, («ha egy pár ló megdöglik, azért csak nem fogom kitépni a hajamat»). Mindezt akkor írja, mikor óriási pipa- és rózsaolaj bevásárlásban van. Most, hogy barátjával utaznak, Champagne-ba mennek s ott a helyszínen, a Moet-pincében (megfelelő kóstolgatás után) ötszáz üveg pezsgőt vásárol, Parisban pedig egész likórraktárt. (Naplójában azután, mint mindig, emiatt is vezekel: «Az a rossz szokásom, hogy egy kicsit sok bort iszom, szeretném tudni, hogy egészségesbe az, vagy nem.») Angliában azután mind-

kettőjükön kiüt a ló-imádat dühe, Wesselényi három telivérrel hagyja el Britanniát s így érkezik meg «egy néhány apró excursiók után, melyeket Niederlandba tettem, Lüttich, Aachen, Cöln, Coblentz s Mainzen által tegnapelőtt ide érkeztem szerentsésen a Lovastól-ebestől-kutyástól igen egészségesen».

Széchenyi pedig úgy látszik egy egész telivértenyésztés megkezdésére tesz vásárlásokat ama Master Tattersall által, kinek nevét ma már minden pesti gyegek ismeri. Mikor egyedül marad Naplójával, annak így gyón és vezekel: «Olyan pénz-kidobási düh van rajtam, hogy teljesen tönkre fogok menni. Hová less akkor függetlenségem? Általában ledér az életem.» (Paris, 1822 augusztus 18.) Pedig ez a «pénz-kidobási düh» egyik legszükségesebb kelléke lesz annak, hogy a nemzet reformátora *legyen*, mert ha hőünk a garasain ül, meg nem indíthatja egyetlen alkotásait.

Hogy a második angliai úton mennyit s mily alaposan kibeszélhette magát Wesselényivel, annak legnagyobb bizonyítéka az, hogy ő — akinek mindig kell önmagával vagy mással szólnia, aránylag igen rövid és szakgatott feljegyzéseket tesz az egész nagy utazáson. Már elmondtak egymásnak mindent, mire íráshoz jutnak. Most is megnéz mindent, mint első errejáró útján. De milyen más szemmel! Mikor onnét Keletről szüleit tudósította négy évvel ezelőtt, azt vallotta, hogy «engem igen kevés dolog érdekel, legkevésbé érdekelnek a politikai események». (Levele Perából, 1818 október 11-én.) Most pedig nemcsak minden tárgy leköti, hanem nincs oly politikai esemény, melyre rögtön föl ne figyelne. Az ultramontanizmus és karbonarizmus foglalkoztatják; folyton háborog, hogy lehetne-e Oroszországgal szövetekezni, mert hiszen nem vagyunk elég erősek ahhoz, hogy szembeálljunk vele. Lovakat válogat, mikor ezt a nagy változást észreveszi magán Newmarketben: «Hogy megváltoznak Angliáról való gondolataim! Melankolikus dolog, hogy az élet költszete akkor hal meg, mikor a szabadság kezdődik». Mily őszinte!: «úgy ingadozom, mint egy nádszál — nejn tudom, mit csináljak. — Ambitiom tesz beteggé». S ez az ambitio most fog célpontot találni, mert íme,

egyszer csak, váratlanul fölbukkanik benne, visszajövet, Parisban a nagy kérdőjel: «A katonai szolgálatot el kell hagynom, hogy nyugodtan s mindenütt, ahol akarok, megfigyeléseket tehessek. Egyáltalában nem szabad-e politikába avatkoznom?»

Hogy Wesselényi Miklós és Széchenyi István mily politikai hangulatban utaznak együtt, arra legjellemzőbb a Naplónak az a müncheni bejegyzése, hogy mikor Károly bajor királyi herceg Istvánt meglátja a színházban, magához inti s oly rettentő kedves hozzá, hogy ebédre hívja meg, így szólítja meg: «Mein lieber Stefferl» (Én kedves Pistikém.) Mi erre a felelet? «Oly enniváló volt hozzám (aimable), hogy majd letagadtam köztársasági és alkotmányos érzelmeimet.» Idáig jutottunk a lipcsei csata s a bécsi lovagtorna után! Hogy is mondja mardosó önvallomása: «Az én ereimben valami káprázatnak, valami bizarrnak kell lennie, mely arra kényszerít, hogy mindig ellenkezőjét tegyem annak, ami másokat elfoglal.»

A második angol utazás Naplójának egyetlen részletesen megírt része egy megrázó jelenet, melyet ide iktatunk, bár hősünk most bekövetkező politikai fejlődésére nincsen hatása, de oly mélyen süllyed le egyik szívbarlangjába, hogy félelmetesen fog onnét a döbblingi napokban fölmerülni.

Wesselényit ráveszi, hogy Nagypéntekre záránkoljanak el La Trappe-ba, a néma barátok önkínzó klostromába. Armentieres-től gyalog vándorolnak, zsájkuk a hátukon. Már előző este elkezdték a koplalást, «hogy lelkileg érzékenyebbek legyünk.» Estefelé érnek a zárda ajtajába. «Meghúzzuk a csengőt — kinyílik a kis rácsos ablak, hogy meglássák — amint a szabályzat kívánja — hogy ki közeledik. Kinyílik az ajtó s egy barát földre veti magát előttünk. Szűk cellába vezetnek — a folyosón a barátok facipője kopog — két barát bejön s hogy megalázkodjék, földre veti magát előttünk. Éjjel egy órakor felköltenek s a templomba vezetnek. A holdvilág besüt, nagyon hideg van. Örület vagy igazság ez, hogy ezek örökre megrabolják maguktól a szerelem álmát? Az ember megrendül. Évente hét hónapot böjtölnek, ha esznek, egyszer egy

napon s tizenegy órát térdelve imádkoznak. Sohasem kelnek fel későbben, mint másfél órával éjfél után. Télen-nyáron egyazon ruhában s deszkán alusznak. Sohasem beszélnek, atyjukat, fiúkat, testvérüket többé meg nem ismerhetik. Félhalottak. Tetszhetik-e ez Istennek — ha van Isten.»

Másnap István gyónásra jelentkezik, hogy ő is megalázza önmagát. «Gyónásom tovább tartott egy óránál. Nem mutattam magamat jobbnak, mint amilyen vagyok.» Vallomása után a pap megtagadja a feloldozást s az ostyát. «Még sokáig a templomban maradtam, s nyugodt, boldog szívvel indultam haza.» Később sokszor nem így fog erre a Nagypéntekre emlékezni...

Mikor Széchenyi István és Wesselényi Miklós hazaérnek, egész egyéniségük össze van forrva. Emberi érzés szerint, politikai lélek szerint. A két titán láncai örökre össze vannak kalapálva: e láncokat viselni s zörgetni fogják mind halálukig, mert véresre sebzik vele egymást s önmagukat. A láthatatlan kövácsnak, a Magyar Sorsnak láncai ezek.

István, a mi kapitányunk, még nyugtalanabb, mint valaha s még jobban utálja az osztrák egyenruhát. Hiszen már semmit sem érez alatta, csak a halálra sértett ambíciót. Ezért a Naplóba mindig pontosan bejegyzí, ha elébe kineveznek valakit s ez gyakran történik. «Megint mellőztek.» Ezért három év múlva megint kiszabadul külföldre szabadságra: most Dél-Franciaországot járja, a Pyraeneusokat, a Riviérát s Lombardiát. Maga a száz esztendő előtti pyraeneusi utazás leírása oly szép és megkapó, hogy bármely francia kiadó kapva kapna rajta, ha sejtelve volna bárki-nek a külföldön arról, hogy mily kincseket rejtegethet a Napló. De hogy tudják ők, mikor a magyar sem ismeri ezt a kincstárát; már hetven, éve, hogy meghalt szerzőjük s még mindig csak darabokat hoztunk napvilágra a drágaságokból, miket ránk hagyott. Mint ki távcsövön nézi az éjjeli eget s meglepetve látja, hogy a gombostűhegynek vélt Saturnusról gyűrűk s holdak válnak le, — mint ki mikroszkópban nézi a vízcseppet s milliónyi élet nyüzsgését fedezi föl benne; úgy a ma-

gyár Sors minden kutatója ezernyi csodát fog találni e rejtélyes Naplókban, mihelyt beléjük tekint s az első szédülés után hozzászokik káprázó szeme a vizsgáláshoz.

Minket e négyhónapos útból nemcsak az érdekel, hogy mily hallatlanul bővül hősünk láthatára. Hisz most már a csillagok s a földkéreg fejlődését is helyesen jósolja s politikai felfogását teljesen belémeríti a természet kérlelhetetlen — embertől nem függő — törvényszerűségeibe. Ezért van az, hogy Madame de Staël politikai elméletét, mely jegecesedési pontja lett elméjének; átviszi a világegyetemre is: «Ha a bolygók keletkeznek s meghalnak, akkor nőhetnek is δ lehetnek egészségesek vagy betegek». Ezért keresi az Erneuerungssucht-ot (a megújhodás vágyát) a csillagok közt s az államok alkotmányában. (1825 augusztus 11. Nizza.) És így tágul bele, így torlódik bele elmélyült elméjének hatalmas ereje abba a világnézetbe, mely alkalmas lesz arra, hogy nemzetteremtő nagy reformjának legyen fundamentuma. Páratlan lélek, ki a Riviera csipkés partszegélyén, játszi mulatóhelyein ily mélységeket tud lelkéből kiemelni, mint ez az alapvető gondolatsugallata: «Amint a víznek megvan a maga folyása s azt néha változtatja is, amint a viharoknak s zápornak is megvan megszabott iránya, úgy a kereskedésnek s a pénznek is megvan a maga útja, sodra». — így sütnek bele a csillagok a vulkán tűzébe. S onnét így tükröződik vissza a felelet: «Mindennap új gondolatokkal ébredek. Meggyőződésem, hogy a természet titkainak föltárásában, miután megszereztük tudásunkat, mellyel Isten fölruházott, már igen nagy lépést tettünk előre, de még kilenszázkilencvenkilencszer nagyobb haladás van hátra, míg elérendünk ahhoz a határhoz, hol elménk ereje már sötétségbe ér.»

Ez az utazása azért politikai, mert benne Széchenyi felébredt politikai ösztöne először ölt kézzelfogható nemzetgazdasági alakot. Mily szabatos és gondos megfigyelések a forgalomról, juhtenyésztésről, áralakulásról, selyemtenyésztésről, csatornaépítésről és a kamatláb alakulásáról! Mikor Parisból herceg Esterházy Pál

követtel együtt utazik, már nemcsak államalkotmányokat beszélnek meg, hanem megjelennek a «Hitel» nagy problémái. Közben dagály idején úgy beleúszik a Dordogneba, hogy majd belefut. Eaux Chaudes-ban tizennégy órát gyalogol — gyermekes naivsággal irigyeli magát: «Testalkatomhoz képest csudálatosan nagy a koponyám, mit jelentsen ez?» Végül a német Naplóból franciául felsóhajt: «A Század halad előre, de szerencsétlenségemre oly országnak vagyok lakója, mely hátramarad». (1825 augusztus 10. Toulon.)

Mikor Széchenyi István szeptemberben hazaér, már megkezdődött az 1825-iki történelmi országgyűlés. Tizenhárom évi alkotmánytalan kísérletezés után Metternich összehívatta Pozsonyba a diétát. Az egész magyar közvélemény forr, mint a katlan, s a nemzeti sérelmek lángja lobog. Mint a Széchenyi-család nagykorú tagját, vagyonánál fogva — most először — Istvánt is behívja I. Ferenc királyi levele a felső táblához.

A pozsonyi Felső tábla üléstermének karzatán ott szorong Wesselényi Miklós. Nagy a meglepetés. Kapitányi egyenruhában, Wladimir-rendjelével szólásra jelentkezik az új főrend, most már nem Stefferl, hanem sárvárfelsővidéki gróf Széchenyi István. Már első szava megütközést kelt: nem latinul, hanem magyarul beszél — ezt még egy főrend sem merte megselekedni. Az ámulás még nagyobb: ellenzéki beszédet mond s úgy támadja a kormányt, mint a többi lázadó az Alsó táblán. Báró Wesselényi Miklós ezt tüstént jelenti szerelmes anyjának, Cserey Helénának. «Mivel a Lenyalok gyűlöletes serege nem kicsiny, s a Csábítás maszлага a Papokat, a Városiaknak nagyobb részét s a Vármegyék követje közzül is némelyeket *meg* vesztegetett, — természetesen nem kicsiny reactional kellett küzdeni. Tanúja voltam a leg szemtelenebb gyávagságoknak, senki sem volt aki igazán s egyenest akart vagy mert volna szállani, tsak Széchenyi, az én kedves Széchenyim szállalt meg, — még pedig magyarul és magyar szívvel.»

... De míg idáig eljutunk, addig a mi Széchenyinket más nagy történések érik...

IX.
Crescence.

A júliusi zápor elállt s a bécsi Prater nagyszerű farsorán megindult a főúri kocsikorzó. A mutatványos bódék rikoltó kikiáltóin, a sörös kertek puffogó rezesbandáin s az útszéli léggömbárosok s kucséberék tolakodó forгатagán keresztül a himbáló batárok, lengő phaetonok s ünnepélyes «Daumont»-fogatok hármassora ömlött bele a főálléba, hogy végül a «kínai háznál» megállapodjék s kirakja a társaságot a finom fagyaltok s édes pletykák terraszára. A nap már lemenőben van: vérpiros ábrázata ott bukácsol a lehántott óriás platánok koronáin. Ah! Végre egy kis szellő! A világváros elkényeztetett népe föllélekzik s legyezők mögé bújnak a suttogók. Az a fogat, melyet mi követünk, nem állt meg a kínai terrasznál, hanem folyton csak fordul s megint visszatér pihenés nélkül. A gyönyörű lipicai lovak egyforma ütemben járdáinak tovább. A fogatot vagy szigorú parancs tiltja a megállástól, vagy a benne ülők nagyon várnak valakit. Lehet, hogy mindkét feltevésünk igaz.

A kocsiban három fiatal női fejet látunk. Az egyik gyönyörű. Olyan, mintha harmatos rózsaszín lenne. Maga a mosolygó, öntudatlan báj. Az a ritka női arc, mely mindig megtartja fiatalága rejtélyes üdeséget. Kék szemeiben mindig boldogító melegség, kicsiny, finomvágású ajkain csöndes, csábos mosoly. A gyönyörű hajlékony nyakon bólogat a rózsaszínbőrű, ovális fejecske, nyitott, szép domború homlokkal s a barna, középen választott haj gazdag fürtökkel feledhetetlen keretet ad az egésznek. Nagy festők ritkán találják így el váznaikon az örök Női vonzást. Nézz rá most, amint a nyárfák közé tekint s megpillantja a Práterbe befutó zöldes kis tavat, melybe piros aknákat vág bele a lebukó nap. Annyira kihajolt a kocsi fedele alól, hogy jól láthatod tökéletes vállait s ringó természetét. Az egész lényből, megmagyarázhatatlanul, oly varázs áramlik,

CRESCENCE

mintha a lelkében valamely rejtett csoda-kútja lenne a boldogításnak.

Miért nem áll meg a nagyúri kocsi lehúzott fedelével, miért tekintget ki a leány? De hiszen nem is leány már — csak annak látszik — öt év óta asszony, gyermekes. Gróf Zichy Károlynak, a magyar kamara alelnökének a felesége, egyébként Seilern Crescentia grófnő; ő jelenleg huszonöt éves, tehát huszonegy évvel fiatalabb a férjénél, aki a negyvenhatot tapossa. A grófnő nincs is egyedül, hiszen ő már nemcsak mama, de egyenest anyósnak készül: két felnövő mostohaleánya van mellette, balról Zichy Julia, szemben a Tíis ülésen Felicia: a férje elhunyt feleségének leányai; ő a garde-damejuk. A kis contessáknak s a bájos mostohának közös titkuk van: ők most kijátsszák az öreg úr, a félelmetes nagyapa, idősb gróf Zichy Károly úr ő excellenciájának parancsát. A hatalmas miniszter azzal adta ide a kocsiját, hogy nem szabad a «kínai háznál» megállani s Comtesse Júliának a hátsó ülésen kell bent ülnie, mert a fedél alatt nem fogja megláthatni a Hunyadi Feri gróf, ki Julia után szalad, holott az a híres Koritsanski lovagnak van szánva hitvesül. A kegyelmes úr az elinduláskor a kocsist s fullajtárát is külön kitartotta: nem megállani; a fedelet hátra nem ereszteni! Most indulás!

Meg is tartották a parancsot — már ahogy a szerelmes ember tilalmat tart. A kocsi meg nem áll, hanem Crescence «mama» koronként fölemelkedik s ki-kémlél, hogy a nyárfák közül nem bukkanik-e elő az eltiltott lovas. Nem is bocsátják hátra a kocsi fedelét, hanem egyszerre csak Crescence mama őrhelyéről így parancsol:

— Felicia, te ülsz most mellém, Julia a nyitott kis ülésre! Nagy vihogás és pirulás a kocsiban: mert ez azt jelenti, hogy Hunyady Ferenc lova megjelent a láthatáron. Három perc múlva a kocsi mellé vágat, amit a tolongásban mindenki csak véletlennek nézhet. S mert a kocsitorlódás nem akar szünni, a mi lovagunk kénytelen mindig a Zichy-kocsi mellett ügetni s senki sem tehet róla, hogy a kis ülésen nincs fedél s azon véletlenségből nem Felicia comtesse ül, hanem Julia grófnő.

Ez így megy most már nap-nap után s a kegyelmes úr örömmel hallja, hogy parancsát betartják szószerint, már amint azt a Szerelem szokta.

Az idevarázsolt Hunyady-fiú azonban most nem jött egyedül, mellette telivér paripáját táncoltatja egy barnás képű, busa szemüldökű kapitány. A kapitány-pajtás tudja, mi a kötelessége szerelmes barátjával szemben: neki a Zichy-kocsi másik oldalát kell elfoglalnia. Átvált tehát a jobb oldalra s elég bátorsága van, — vakmerőségben nála soha nincs hiány — hogy «magára vegye» a jövő anyóst, bármily félelmetes legyen is: egy Zichy-anyós! A kapitány tehát összeszedi merszét s illendően betiszteleg a lehúzott fedél alá:

— Grófnő! Kézcsókjait jelenti gróf Széchenyi István!

A kocsi belsejéből, a fedél alól fölemelkedik a rettegve várt anyós: Crescence kihajol s szemébe néz a kapitánynak. Ez nem egy Zichy-anyós! Ez nem a Präter! Ez nem Julius! Ez a harmatos rózsza! Ez az élet tavasza! Ez a szív-kikelet.

Széchenyi kapitány lova ezután éppen oly szorosan követi jobbról a Zichy-kocsit, mint balról azt gróf Hunyady Júlia grófnő kedvéért. S otthon a mogorva miniszter önelégülten járja a szobáit: sikerült a szerelmet kitiltani az egész birodalomból. Széchenyi kapitány pedig búcsúzásul engedelmet kér arra, hogy az oroszvári vadászon résztvehessen.

Ennyi az egész. Történt ez a bécsi Práterben, 1824 július 22-én. Augusztus 24-én van Oroszvárt, gróf Zichy Károly birtokán a vadászat. Naplónk ennyit tud róla: «1824 augusztus 24-ikén Carlburbán (Oroszvár). Crescence gyorskocsin megy. Crescence olyan, mint a nyíló rózsza.» A most következő sorok ki vannak törölve ----- . Megkezdődött a legmegrázóbb líra, mely valaha átvonaglott a mi világunkon, mert ennek az érzésnek a tüze felrobbantja azt a vulkánt, melynek messze mélylő lávagyülemelését oly régen lessük s oly kitörés készül, melyben a lélek mélyéről föllobban az öröklött, eltemetettnek hitt lázadó paraszti tűz, hogy megrázzon egy széthullott népet s összeforrasszon egy nemzetet.

A rejtegetett, lelakatolt Napló most szerelmes kerrté változik, tele szagos majorannával, liliummal, búsuló árvácskával, biztató nefelejccsel, de telisteli el-taposott levéllel és sebző, szakgató, véres tuskével. Közben lugasokban is jár a szívünk, mert önmagával játszik bújócskát s majd széttörik a nagy tettetésben. *r* így lesz ez tizenkét esztendeig. Először csak ritkán ' bukkan elő a név: Crescence. 1825 őszétől kezdve — mikor a második politikai utazásról visszajöttünk — már gyakrabban. Egy év múlva már ellepi az egész Naplót, mint hirtelen múlt télre a kankalin egyszerre elfoglalja az egész rétet. Aki a számoknak hisz csak, számolja utánam, hogy csak egy esztendőben — mondjuk 1826-ban — százharmincnégy naplónap van Crescencenek szentelve s később annyira bujdosik önmaga elől, hogy nem meri e nevet annyiszor leírni s Louise-ről beszél, csakhogy Louise is — Crescence, mint a trubadúrok madrigáljaiban. Történik ez mind akkor, mikor Magyarország legnagyobb politikai csatáját vívja, a nap tele van töméntelen tervvel, melynek mind ő a vivője, kiben ekkor forr ki a magyar államférfi leg-mélyebb s ezért legmagasabb típusa. Megérti ezt va-laki? Azért kérdem, mert aki ezt nem érti meg, az nem ért meg az igazi Széchenyi Istvánból semmit, ha-nem helyette mindig csak azt a holt lenyomatot látja, melyet alakja a külső Történet évkönyveiben hagyott. Egy óriási matricát lát s nem egy dobbanó és perzselő 'embernyi embert. A rejtély nyitja az, hogy akik — s ezt tették nemzedékek! — beszédeiből, könyveiből mintázták Széchenyit elénk, nem ismerték szívvergő-dését; ha hangjait hallották, leintették. Akik csak Naplójára bízták magukat, elképzelték s elhintették, hogy egy kóros búskomor széthullott idegrendszernek rezgéseiből áll Széchenyi István. Ám mind a kettő együtt: az óriási külső teremtés s a szív nagyszerű harca ad egyetlen, elkápráztató nagyságot, melyet -: egységes belső tűz éget: fölséges tűzhányó, mely mély-séges tűzrohamával belevilágít a nagy éjszakába, hogy szikrázó csillagaival telehintse a földet. Teremtő és kínlódó! Egyetlen lánglélek: gróf Széchenyi István!

A Crescence-nap feljövetelet először is az jelzi,

hogy a három-egy női ideál (Karolina-Gabriella-Selina) szerelmes képlete egészen letűnik a lelki boltozatról. (Senkit se tévesszen meg az, hogy a holt Karolina mindig fölszáll a süllyesztőből, valahányszor más okból a búskomorság zuhataga tör elő valamely rejtett barlang mélyéből. Sohasem a Karolint illető szerelmi vágy jelenik meg ilyenkor, hanem a Széchenyi Istvánt illető önvád.) Szerzteoszlanak a házasodási tervek ködfelhői is — nemcsak a Kaunitz-leány s Lichtenstein Henrietta nincsenek már sehol, hanem minden házassági tanácsadás is megtörik az egyetlen vágyon — bár Libenberg-Lunkányi barátunk gazdasági okokból ugyancsak javallja a fészekrakást. — Később a gyóntató pap, Albach Szaniszló (nagyszerű szónok s forradalmi lélek) éppen ezért ajánl Istvánnak házasságot, hogy megtörje rajongását az elérhetetlen Crescence-el szemben. Nem használ az sem, hogy a közeli rokonság köréből is epedő fiatal női lelkek tekintgetnek a hallatlanul érdekes férfi felé, ki most már nem is Stefferl, hanem valósággal István. A Crescence-nappal egyetlen égitest sugara sem fog ezután soha megbirkózni.

Senki sem fog megbirkózni vele? Várjunk, csak várjunk. Talán mégis megöli a pletyka, mely az együtt-élő s körülkerített mágnási családokban sokkal nagyobb hatalom, mint a mi polgári szétszórtságunkban s mely hogy mit mívelhet, mutatta a három voyage sentimental, mely elmúlt rólunk s a Karolina-vád, mely megmaradt. És csakugyan a pletyka mozdul. 1825 január 15-én Metternich herceg kancellárnál vagyunk ebéden s ott minden szó, néma mozdulat döntő lehet politikai jövőnket illetőleg. S vájjon mit hallunk az ebéden? Arról suttognak, hogy if j. Zichy Károly nagy jeleneteket rendez otthon feleségének, Crescentiának a mi kapitányunk miatt. A két Zichy-comtesse, kiket a práteri kocszízáson láttunk, egyébről se beszél, mint erről. A ke-rekasztal máris elnevezte — szabadon Schiller után, már amint az jó bécsi szokás — a férjet Don Carlosnak s Crescencet Elvirának. A pletyka hőszünk fülébe is eljut. A Napló erre imígyen felel: «Crescencet újra láttam a színházban. Hozzám kedves volt. (Fél sor tör-lés.) Semmi!» S öt nappal később — anyja halála nap-

ján! — felkiált a Napló, mert már nem tudja elnyomni a szíve szólalását: «ó boldogok a halottak! De az én ereimben új Élet vágya kél!»

Bálban: őt nézi. Álarcban: ötletet keresi. A kis estély nagy eseményé válik, ha Crescence elmegy mellette s nem néz reá: «Belsőm mélységesen felindul — de azt érzem, ha múltamba tekintek: most értem férfivá.» Nincs nagyobb gondja, csak az, miként írhatna Néki! Kiszámítja, mikor van otthon egyedül az asszony: akkor elküldi levelét. Mihelyt a levél elment, reszketni kezd vakmerőségén. Két nap múlva Crescence visszaküldi István levelét. A Napló megharsan az ütésre: «Isten igazságos. Tovább nem szabad mennem. Annak örvendek, hogy visszakaptam. Hosszan, nehezen telt el a nap, de azután megint láttam őt.» S a Napló erre rímelni kezd s versbe zendül:

«Und mir ward es weh und bange und ich ahndete
Dass auch ihr Herz blutete und breche,
So blieben wir wenige Stunden beysammen,
Die uns wie Augenblicke schwanden.
Sprachen uns nicht — wagten nicht uns anzusehen.
Lieben uns aber mehr, wie das eigne Leben.
Dulden und schweigen.»

(«Szenvedtem s remegtem s azt sejdítem, hogy az ő szíve is vérzik s megszakad. így voltunk együtt órák hosszát, melyek elrepültek, mint a pillanat. Nem szólunk mi, egymásra nem mertünk nézni. Am jobban szeretjük egymást, mint saját éltünket. Tűrjük s hallgassunk hozzá.» — Napló, 1825 március 14-i bejegyzése.) S megkezdődik a szív nagy egyetlen igazi szerelmi vonaglása — egy igazi nagy lovagtornán. Hol magát szidja, hogy fecsegni mert («én vagyok a világ legnagyobb fecsegője») s avval elront mindent, hol azt érzi s írja, hogy Crescence szakított vele, kerüli s mindennek vége. Majd önmagát dicséri önmegtartóztatásán: «Cr. végett legszebb győzelmemet arattam önmagam felett» — írja a Napló. Erre egy kétoldalas levélszöveg következik, mely azonban ki van törölve s csak ez a két sor maradt belőle: «Kemény lehet az Erény, de sohasem lehet kegyetlen, nem lehet embertelen. Nem sikerült nekem» ... így akart Crescencenek írni.

«Crescence közömbös hozzám.» «Crescence páholyban volt.» «Egy lépést sem haladok előre.» írja áprilisban. S szeptemberben megint az a fontos, hogy «Crescence természetesen viselkedett velem az ebédnél.» «Crescence egyedül utazott Budára, úgy szeretnék elébe menni — vágyam végtelen. Akkor egyedül beszélhetnék vele. Uram Isten látod lelkemet, nem születtem én bűnre — ennek az asszonynak boldogságát, a lelki nyugalmit nem szabad nekem elrabolnom — ez volna a legszörnyűsebb bűn — inkább belefojtom magam a Niagarába.» Másnap: «Reggel hét órakor Cr. megérkezett; egészen hideg. Vájjon megérezte-e, hogy elébe akartam utazni.» Másnap: «Este Crescence kinevetett. Mély sebet ejtett rajtam.» Decemberben ezt vallja a Napló: «Én feláldoznám véretem, a vagyonomat s ő napról-napra jobban elhidegül irántam s komédiásnak tart.» Ezek a szív rejtett, nagy eseményei akkor, mikor a pozsonyi országgyűlésen a reformok korszaka megkezdődik s mikor gróf Széchenyi István megalapítja a Magyar Tudományos Akadémiát.

A következő hónapok s évek Naplóját lefoglalja a Crescence-vergődés. Az idő múlása nem lohasztja, hanem erősebbé teszi s hallatlan delejes erővel vonzzatasítja a mi történetünk (s a magyar történet!) hő-sét. A legtöbb följegyzés Crescentiáról szól a cenki magányban, a pozsonyi országgyűlésben, a pesti tartózkodáson, a bécsi társaságban vagy a nehéz dunai úton. Ami pedig a Naplóból ki van törölve, vagy oldalanként utóbb kivágva, az mind órála szólott. A kivágott részek többnyire levélfogalmazványok, de töredékeiből látjuk, hogy most nem francia mesterkéltséggel írvák, nem is kell értük sem Jean Jacques Rousseau «Julia»-leveleit lemásolni, sem lord Byron keservét beléjelopni: Széchenyi István most a maga szívével dalolja a maga nagy líráját, Nem énekel már ebbe bele semmi idegen hang, nem is kell más szívhúrját pengetni, mint régen, az ő szíve ég s az ő vulkánja dübörög minden hördülésben. Mennek a levelek, vágyók, alázatosak, bocsánatkérők és vakmerők gróf Zichy Károlynéhoz. Mennek gondosan, vigjátéki ügyességgel küldve s csempészve. S mi lesz belőlük? A Széchenyi-múzeum; egy nagy kincset

őríz: egy nagy leforrasztott pecsétviasz alatt ott vannak Széchenyi István elégetett szerelmes leveleinek hamvai. Crescence visszaküldi vagy elégeti őket s nem enged az ostromnak, bár szívében már akkor ott ég Széchenyi képe. Ez a nő szent. S ezért lesz egyike a magyar történelem legnagyobb alakjainak — a német Seilern grófnő, ki még akkor sem tud magyarul, mikor hősünk neki írja a maga könyveit.

... gróf Széchenyi István a diéta kerületi ülésén ül, országos gravamenek röpködnek körötte; mit ír Naplójába? «Mindenkori rólam és Crescencéről beszél.» — Reggel hat óra: «Borzasztó volt az éjszaka.» Crescence ablakai alatt járunk. Fogadalmakat teszünk, hogy «végtelenül tiszták, mérsékelték leszünk, még evésben is, igen vallásosak leszünk — csak Crescence törődjék velünk.» — «Az én szerelmem Crescence iránt vagy meg fog ölni engem, vagy igazi bölcsésé teszem. (Este ő ott volt a pikniken!)» — «Én akarok egy népet újjá alkotni? Én? Ezen halálra nevezheti magát az ember — az én gyöngöseségimmel vállalkozzam erre? Milyen szemtelenség.»

Az 1826. január 30-iki egész naplójegyzetet ide-másolom, mert annál jellemzőbbet még alig vettek föl emberiélekről lélek-fényképészek. «Országos ülés mind a két teremben.» (Az országgyűlés a közjód sérelmeket tárgyalja, a rendek a törvénytelen sóadóról, a főrendek az ország integritásáról beszélnek). «A sóról va szó. Esterházy Miksa megérkezett Bécsből.» (Ez az Esterházy az, aki Széchenyi példáján indulva, mert magyarul és ellenzéki hangon beszélni a mágnások tábláján.) «Esterházy elmondta nekem, hogy sok ellenségem van s köztük a leggonoszabb Selina.» (A Lichnowsky pletyka-központ tehát ott működik a háttérben.) «Metternich nagyon haragszik reánk.» (Az olvasót itt XII. fedezetünkre kell utalnunk, mely Metternichről szól.) «Egyetlen országban sincs oly kevés forradalmi anyag, mint Magyarországon.» («Wie in Ungarn» — írja ő, kiben már forr a nagy lázadás.) «Crescencet egész nap nem láttam. Azt hiszem Selina Clam belekevert valami pletykába.» (Egykori szerelmünk Selina, most gróf Clamnő, már nem ideál, hanem veszélyes pletyka

igazi szerelmünkkel szemben.) «Crescence lehet eredő oka annak, hogy egész nép megújhodik, ő az Amphitrite, ki megitatja a sasmadarat.»

Most már mindent tudunk. Feltárta magát a vulkán legnagyobb mélysége. A Napló, a lelekatolt, rejtegetett lélek-fölvétel úgy lángol föl, mint a Szentírásban Mózes csipkebokra. Minden igaz és minden ámen. Megérkezett az óriási líra, hogy hatalmával újjászüljön egy félholt népet. Minden látománya oly pontos, mint ahogy Dante látta a poklot, a purgatóriumot s paradicsomot, oly kézzelfoghatóan, hogy számtani hajszálpontossággal mér ki minden fordulót és minden bugyrot. Mert ez a Széchenyi Tstván, ki ebben a szerelmi lázban teljesedik, ez fogja újraszülni nemzetét, s mikor az Akadémiát megalapítja a magyar nyelv megmentésére, akkor jelképekül csakugyan Amphitritet, Poseidon görög isten feleségét festeti meg, de az istennő Crescence arcvonásait viseli s a sas, a kiterjedt szárnyú sas, ugyanaz, mely a Széchenyi-fészekből a szemünk láttára ívelt föl a magasságba. (Mikor Metternichéknek a jelképet megmutatja, azok azt hiszik, hogy az osztrák császári sast akarja ábrázolni, midőn tokaji bort iszik!)

A szív-vulkán perzselő lángban ég. Ki kell ömlenie lávájának. De hiszen van egy társa, melyhez a Magyar Sors odaláncolta, s akit már fölfedeztünk, báró Wesselényi Miklósnak hívják. Vele közli titkát. Az ő kezébe teszi le a döntést. S a döntés megtörténik s ezután mindvégig fellebbezhetetlen marad. A Napló pontosan meg is örökíti, hogy ne legyen semmi kétségünk.

— István, esküdj meg atyád sírjára, hogy Crescencet mindig tisztán és erénnyel fogod szeretni. A pokol minden átkát hívd föl fejedre, ha meg mernéd szegni eskü vesédet.

Ezt mondja a barát, ki dönt. S mit felel a Napló visszhangja?

— «Talán Wesselényi is oly mélyen érez s szenved, mint én magam. Most már én is kezdem hinni, hogy hatni tudok a hazámra s a jövőben még nagyobb lesz a befolyásom. Boldogságot jelent-e az ily fölismérés? Mindenható Isten, Te látod széttépett kedélyemet s az én vérző szívemet.»

1826 február 7-ikén mi is könnyezni tudnánk, mikor ezt olvassuk. A nagy fájdalomtól, a tiszta rajongás reménytelenségéből kitör a mélységes líra, hogy égő lelkét fölrepítse a Történelem mennyboltozatára most már igazi pályáján, — olyan látvány, mint mikor a «paradicsomban» Dante Beatricevel a Jupiter-csillagra száll s a légben zengő tűzszikrákat látnak, melyek mind égő s égberepülő emberi lelkek.

A Napló lapjain sokasodnak a fogadkozások: érényes leszek. «Meg fogom én mutatni a világnak, hogy egy férfi lelkében semmi sem hat le oly mélyen, mint a nő tiszta érénye.» Sokasodnak a nagy lázongások s kétségbeesések: pisztoly vagy kivándorlás Amerikába! De ugyanígy szaporodnak a nagyszerű politikai meglátások — ő, ki mindig mást lát, mint a többiek, most⁺ a nemzet sorsát látja, mert a láng, mely föltör belőle, egyszerre Szerelem és Prófécia. «Érzem a szerencsétlen szerelem egész fájdmát.» «Oly szerencsétlen vagyok, mint csak ember lehet.» «Crescence érényre van teremtve, ezt ma jobban látom, mint valaha.» «Állandó agóniában élek. A tegnapi ülésen a legtöbb mágnást ellenségeimmé tettem, mert ez a nemzedék elhull; de a következőből lehet valami. Szép lesz a jövő.» «Nem illek én be kortársaim közé, ha majd meghalok, akkor fogják megtudni, ki voltam.» «Crescence ezt mondta nékem: Sokat gondolkoztam önön. Ön vagy a legrosszabb, vagy a legtökéletesebb ember lehet.» «Mennyire igaza van. Válaszúton vagyok.» «Crescence öt hibát vet szememre: Ön egy kicsit hiú, egy kicsit sok az ambíciója, egy kissé perfid, egy kissé gúnyos és egy kevésbé hamis. Ki nem állhatja, ha nevetek. Otthon nem akar fogadni.» «Halálfélelmet érzek: lehet-e így tovább élni?»

S most jön a nagyszerű fölemelkedés: egyszerre mélység és magasság.

Crescentia beteg. Hősünk biztosra veszi, hogy eszménye meghal. «Hogy regeneráljak egy ily elzüllött országot?» (Et régénére un pays aussi avili) — kiáltja Naplójába. Crescence elutazik. A lélek szól; «Ma, június hatodikán kezdődik kolostori életem.» (Négy s^or kivágva a Naplóból.) Mióta gondolkodom?

érzek, nem volt egyetlen napja életemnek, hogy ne éreztem volna szerencsétlen szenvedélyt a szívemben. Nem játszottam én komédiát, hiszen mindent tiszszere- sen végigéreztem. Szeretek egy angyaltiszta nőt s minden erőmet megfeszítem, hogy lelkemet fölemeljem a szép, a nemes és az erény magasságába. Fölköszöm mindenem, magam, vagyonom, álmatlan virrasztásaim a hazám közjavanak. Senki sem ért meg engem, senki, egy egész nemzetből! Akár voltam hallgatag — akár tettem jót — akár voltam igaz — akár nyertem nép- szerűséget — minden hiába. Luiza (Crescence) elment. Ha múltamra visszatekintek, olyannak látom cseleke- deteimet, mintha vakon s esztelen cselekedtem volna. Igaz, most és a jövőben a Szerelem fogja — talán aka- ratom nélkül — vezetni az én tetteimet. Sokan bolond- nak fognak tartani, vagy talán butának, a legtöbben rossz embernek — de lesznek néhányan, akik becsülni fognak. Szívem egyetlen vágya, hogy Crescence boldog legyen, — tegnap még azt mondta ő nekem: «igaz, Ön- nek sok az ellensége, de néhányan szívből kedvelik.» Erre oly boldogság öntötte el ereimet, amit azelőtt nem éreztem én soha. Életemben ily igazán, ily szenvedélye- sen én nem szerettem.» «Ha az ő bezárt ablakára né- zek, mely soha kinyílni nem fog, akkor a halál kínja fog el, mintha már nem is élnék.»

«Keményen elhatároztam, hogy Crescentiát a leg- tisztább szerelemmel fogom szeretni s ezért kerülni. Egészen hazámnak szentelem magam. Mennél többet gondolkodom a szerepen, melyet vállalok, annál nehe- zebbnek, annál kivihetlenebbnek, annál hálátlanabb- nak látszik az. ó, vén, elkorcsosult hazám!»

A nagy líra egész orgonája bűg, már csak formát keres, hogy tetté váljék: népet teremtsen ée korszakot.

Mennyi kis gondja van egy nagy embernek, ha halálosan szerelmes! — Szólt-e Crescence róla? az estélyen vagy Gödöllőn, vagy mikor páholyában látta? — Sápadt-e? — Igazán oly hideg-e, vagy titokban mégis szereti? — Most nem fogadja! — Éjjel három- kor világosság gyúl Crescence-Luiza ablakában: akkor beteg! Meg fog halni? Öt óra hosszat virrasztunk miatta szívdobogva! — Az anyja kedves hozzánk: ő

jó asszony! — «Meg fogom tenni kötelességemet s méltó leszek szerelmemhez. Egyszer majd Övé lesz a haza hálája.» «Pestből virágzó kereskedelmi gócpot válhatik.» «Te angyalom, ki oly nemes, oly tiszta szerelmet gyújtottál szívemben — fogad köszönetem. Ha Te, szent, valaha szerettél engem s ha még szeretsz.. úgy tudd meg azt, hogy csak Rád gondolok, szerelmem betölti egész lelkemet s minden, mit jót kezdek, Neked van szentelve, Neked, minden pillanatban! Szerepem napról-napra nehezebb, gyanús vagyok honfitársaimnak, mert neki kell mennem önámításuknak — s ezt egy nemzet soha nem bocsátja meg.» (Napló, 1826 november 16.) «Bensőm nyugodt és csöndes, mint az üdvözítő sírban! A vad szenvedély, mely azelőtt bennem tombolt, most kiégett. Szeretem őtet, mint egy szentet! ó, csak tudná, hogy Ő az én angyalom — s ő visz engem az Erény felé.» (1826 november 17.) Végül a rajongás imádkozássá tornyosul s a lelki orgona végigjátssza hatalmas skáláját a legmagasabb Crescendoig: «Mindenható Isten! Hallgasd meg minden órának imáját! Töltsd meg szívemet angyaltiszta szeretettel felebarátaimért, az én Hazámért, az én honfitársaimért. Világosíts meg engem a Cherubok elméjével — add, hogy meglássam a Jövőt s a jó magot megkülönböztessenem a pelyvától és ocsútól! Utasíts, hogy mii kezdjek én! Hogy egykor beszámolhassak Színed előtt a nekem adott talentumokkal! Éjjel és nappal, egész életemen át én dolgozni akarok. Ami jó bennem, azt ápold, taposd el csírájában, mi gonosz gyümölcsöket hozna. Segíts, Uram, hogy szenvedélyeimet leküzdhessem! Engedd, Uram, hogy mindent lelkem igaz alázatán át lássak s ugyanúgy kezdjek! És add Isten, hogy az az Angyal, ki így megvilágosított engemet, lelki békében s csöndes boldogságban éljen! Ez az én imáságom, melyet az Égbe küldök, ne legyen pusztá szó. hanem tett, mely el nem múlik!»

Így zeng a világ egyik legteljesebb emberi orgonája: Széchenyi István szíve, a legmélyebb regiszterektől a legmagasabb hangzatokig. így lobban föl a vulkán mélyéről a lángész tűzcsóvjája, hogy csillagokat gyújtson ki a magyar éjszakában! — Mindaz, amit kér,

meg fog hallgattatni. Mindaz, amit kap, tragikus végbe hajtja láng-természetét.

Crescencért! Crescencért! Crescencért mindent: ő az elérhetetlen, ő az örök vágy, s ezért ő az, ki átforrasztja azt a lelket, melyet a három-egy nő csak Stefferl alakjában ismert. Crescence az óriási lírai lendület, mely a sást igazi pályaívére dobja s kibontja halhatatlan szárnyait. Mert Crescence az örök gyöngédség Széchenyi szívében, mert csak Beethoven zengő zsolozsmái mögött rejtőzik annyi gyöngéd, annyi angyalsimogatta pihés szeretet, mint ebben az őseréjű lázadó reformátorban, kit egész hazája számító észembernek és utilitáriusnak tart, — kit kérlelhetetlen logikája, módszere és gúnyja miatt félnek — ki ugyanakkor térdre hull s remegve várja a híreket Crescence egészségéről, majd esztét vesztí eszményképe vajúdásai alatt. Mert Crescence hű férjéhez és hét gyermeket hoz neki egymásután a világra.

Hősünk lelkében hallatlan erővel hánykódik a láva-folyam. Csapongó, fényes szellem-szikrák, fekete, leszakadt sziklatömbök nagy gondolatokból, éig csapó tűzoszlopok, kénköves, pokoli lángok, hamuval fedett parázsok s fortyogó érc és geizirek törnek egymásra ama mély földalatti barlangokban. Templomi lemondás megfagyott csöndje, az öngyilkosság folyton megújuló sodra, a fölemelkedés biztos érzete s irtóztató kétségek váltakoznak. Hogy méltó legyen a nagy Eszményhez, erény-táblát rajzol magának s minden hónapban belerajzolja önbírálatát s vezeklését: Hozzá kell méltónak lenni!

A helyzet azonban külsőleg tarthatatlanná válik. Valahogy rendezni kell. újra meg újra küldöz hozzá, hogy a döntést kierőszakolja. A levelek visszaküldetnek. Egy 1827 februárjában elküldött levél töredéke megmaradt a Naplóban. Oly félreérthetetlen s oly megrázó, mint a pacsirta hajnali dala. (Az egész napi följegyzést adom, nem merem keretéből kiszakítani.)

«Február 26-ikán láttam L-t. (Luizát vagyis Crescenciát.) (Másfél sor törölve.) Károlynak (férjének) halakat küldtem, Crescence angyal. (3—4 sor törlés.) (Következik minden átmenet nélkül a levéltöredék.)

«Arra kérem, ha csak kicsit is érdeklí az én életem, ne haragudjék azért, hogy írok önnek; ha nem bocsátja meg nekem, akkor egy percig sem élem ezt túl. öntől függ egyedül, hogy néhány pillanatnyi nyugalmat adjon nekem, avagy a kétségbeesésbe kergessen. Érzem, hogy boldog többé soha nem lehetek, ennyit már nem is kérek, de ebben az állapotban, melyben már oly soká vagyok, ebben az állapotban nem bírok tovább megmaradni. Bár agyonlőttem volna már magam — nem hiszem, hogy önt megijesztette volna. Legyen az én Angyalom, ki kezénél fogva vezet az Életben! Úgy-e tudja, hogy ha rám gondol, akkor a nemes és szép felé emel engemet — hogy mióta fogva szeretem, azóta van már értékem is, s nappal és éjjel egy a gondom: hogy méltóvá legyek érdeklődésére — de legalábbis a részvételére.

Az a hűséges szolga, aki egész életét szakadatlan munkában az ő urának szenteli, végül annyit csak megérdemel, hogy az ura ezt elismerje. Csak önnek élek, önért lélegzem. Tudom, hogy nem vagyok arra méltó, hogy saruinak porát csókoljam — ám én önt jobban szeretem, mint valaha szerelmes férfi asszonyt szeretett. Angyali tisztasága a lelke minden gondolatomnak s tetteimnek. Semmit sem reménylek — de boldogság tölt el, ha Önt látom s ugyanazt a levegőt szívhatom. Hátralévő napjaim felét képes lennék a börtönben végigkinlódni, ha azért éveim megmaradt felével önt szolgálhatnám Crescence! A kegy elemosztó úristen tudja, hogy épp oly forrón és épp oly hűségesen lángolok Önért ma is, mint esztendőkkkel ezelőtt, amiként ezt annyiszor bevallám. És Ön kételkedik bennem — még mindig! még mindig nincs bizalma hozzám? Az Isten szerelmére, micsoda próbát akar még? Hosszú évek hűsége, minden nélkülözésem még nem tudták bizalomra indítani szívét? Akarja az életemet? Akarja? Hisz nincsen másom, amit adhassak. Tudja, hogy nem vagyok léha hencegő: mondja ki egy szóval — s én eltűntem a földről. De ha elhiszi oly szentül, mint ahogy Istenben hisz, hogy önt az életemnél is jobban szeretem, hogy én csak» ...

(A levéltöredék megakad. A Napló folytatódik.)
«Gyulainál (elnöke volt az Országos Fundusok députa-

tiójának, mely a Széchenyi Ferenc által alapított Nemzeti Múzeumot össze akarta olvasztani a Széchenyi István által alapított Akadémiával) voltam küldöttségben, sokat beszéltek az Akadémia ellen, melyet mi akarunk alapítani — és felszólaltam. — ó mily nehéz jót és hasznosat teremteni! A pikniken sokat beszéltem Crescence nővérével. Belsőm egészen sebes. Véget kell vetnem ennek a helyzetnek!»

Eszterházy Miska azt mondta el nekem, hogy Zichy Károly így beszélt neki rólam: «ő szakasztott olyan, mint az apja volt» (egy sor kitörölve).

Egy év múlik, a levélküldés megismétlődik. 1828 február 25-én így szólal meg a Naplóvallomás: «Budán vagyok. Luiza (Crescence) víg és szép; kedves velem. Beszélt levelemről. Ezt mondotta: «Ce n'est pas la manière de me donner la tranquillité.» (Ez nem a módja annak, hogy nekem nyugalmat adjon.) Mindenből azt látom, hogy mident megkísérel, hogy engem felejtson. Sokfelé szórakozik, tehát sikerülni fog neki. Milyen ostoba szerepet játszom. Eli est moins sensible que moi — ou au moins plus forte.» (Nem oly érzékeny, mint én vagyok, vagy legalább erősebb.)

Tíz hónap múlik: Crescence beteg s István biztosra veszi, hogy meg fog halni: «Rettenetes álomból ébredtem. Láttam Crescence haldoklását s ezért levelet írtam neki.» (1826 november 27.) Ez a levél nehéz szenvedés gyöngyöző verejtékből született; töredéke ott maradt a Napló mellett, csonkán. «Elváltoztatott írással írom levelem címzését, mert attól félek, hogy ön olvasatlanul visszaküldené vagy megsemmisítené, haraggal és megsértve. Magamról (pedig) nem akarok beszélni, de az én boldogságom úgy össze van szöve az ön jólétével, hogy egyiket a másik nélkül el nem képzelhetem. Ha valamire e világon jó lehetek, ha van bennem egyáltalán érték, azt önnek köszönhetem.»

Már 1829-ben vagyunk. Február 13-ikán találjuk meg a «nagy levelet», melyből két változat maradt, nincs meg a harmadik — mely elküldetett. Mindkettő rendkívüli terjedelmű — gyónás. «A drága testvértől» — így szólítja őt — kér határtalan bizalmat s tökéle-

tes nyíltságot. Oka van hozzá, hogy ezt kérje: «Éjszakákon át térdeltem a földön vagy állottam ablaka alatt s Istent hívtam föl egyedül tanújául szenvedéseimnek, csak önért, csak az ön jó voltáért imádkoztam, s ha másnap az Ön tekintetéből lenézést vagy éppen megvetést olvastam ki, akkor egyetlen hajszálon függött életem s ma sem tudom, honnét vettem az erőt, hogy nyomorult létemet elviseljem. Ám mégis élek — boldogtalanul s Öntől függ, hogy lelkem nyugalma visszaadja.» «Kössünk, drága lény, tehát szövetséget s ami megtört sziveinkből felebarátaink s a hazánk szerencséje s áldása támadjon elő.» «Ha megszűnnék szeretni engem, a halálom lenne, de önnek sem fog sikerülni kitépni szívéből az emlékemet. Szeressen engem, lássa bennem e hátramaradott országnak génuszát s én önben védőangyalomat imádom.» «Mert nekem ez ország jótevőjévé kell lennem, művészetet, tudományt kell támogatnom, a szegények kunyhójába boldogságot kell vinnem s erényt a nagyok palotáiba. Méltónak keli lennem az ön szívére. Mertem önt szeretni s így nem maradhatok közönséges ember. Leszek lovagja én az elnyomottaknak, a gyöngéknek, az üldözötteknek.»

Íme lássátok! Szerelme tüzén át megérkezett Széchenyi Istvánban a legnagyobb magyar s — a legnagyobb lázadó. Hol van már a pajkos, csábos Stefferl? Hol a kalandos katona? Hol maradt a próbálgató költő vagy a spleenes utazó, kit éppen csak a maga népe nem érdekel s oly fura írást ír a tűzhányó könyvébe? Pedig egyikök sem tűnt el e sokszerű «én»-ekből, mind ott vannak lelkének mély, rejtélyes barlangjaiban s koronként mindegyik föl-föl lobban azon az óriási láthatáron, melyet sem mi, sem tudós életírói sohasem fogunk átfogni tekintetünkkel, mert egy lángszív végtelen óceánja hullámozik ott s verdeső hullámai messze túljárnak a mi polgári lelkünk határain. Most ám sejtenünk kell azt, mert hisz körülöttünk zsong, tombol, esdekel és terem, hogy Széchenyi István óriási lírája megérkezett: legtisztább, legmagasabb szerem s az elfeledett ősparaszt feltámadása a legmélyebbről — a magyar ugarból, melyen «elnyomott, gyöngé és üldözött» jobbagy ősei verejtékeztek századokon át, — míg ideér-

tünk. Igen, ideértünk: megérkeztünk gróf Széchenyi Istvánhoz.

Ez a fölmagasztosult viszony az, melyet Crescence elfogad s megpecsétel. Medaillont küld Istvánnak végtelen gyöngédséggel «megtekintésre» s avval az üzenettel, hogy ha meghal, azt tőle jutalmul István Örökli. A médaillon fölírása e német szavakból áll: «Nur Veredlung und Hungarns Wohl, Sey der Zweck, der uns verbindet. — Wenn alles wankt, bleibt Glauben.» (Nem más cél köt össze kettőnket, csak megnemesedés és Magyarország java. Mikor minden inog, szilárdan áll a hit.)

Ki nem hallja a Naplóba írt levelek kérdése s a medaillonba vésett felelet mögött egy megrázó dráma hatalmasan föltörő zenéjét? Nagyszerű szólamok szállnak oly csodálatos zengzetek szárnyalásán, mint mikor Beethoven IX. szimfóniájának eliziumi magaslataira érünk, vagy a Nibelung-gyűrűben halljuk a Walhalla-motívumot s behunyt szemünk égbe emelkedő oszlopok márvány csarnokát látja. Nem a szerelem, hanem a szerelmi eszményért való nyolcévés, önmagát emésztő, önmagát tisztító lángolás az, mely a Széchenyi István vulkán-lelkében forrongó lávát földalatti rétegeiből — hol oly soká gyülemlott — abba a nagyszerű aknába tereli, melynek legmélyén a magyar faj ősi földvívó lelke tanyáz s melynek legmagasabb tárnája az ő tüzével összeforrasztott magyarság nemzetté való megteremtését jelenti.

Aki figyelmes szemmel nézte írásunkat, könnyen észrevehette, hogy vékonyka kivonata az csak ama töméntelen lélek-eseménynek, melyek Széchenyi Napló-életét s külső munkásságát egyszerre teszik. Megtört és halvány színfoltok az ő pompázó és ijesztő szivárványából. De még a mi töredékes bemutatásunkból is kieri az olvasó a lélek-háttérbe vetített s a mi polgári látkörünk szemléleti képén túl világló sugárkévetet. Egyrészt élete minden nagy változásában — így *SL* nagy szerelmi fordulatban is megszólal a hang: «atyja is ilyen volt» — «az élő vázlat» fölmered előttünk s — előtte. Más oldalt ott van Wesselényi Miklós alakja, kiben a lázadó magyar törekvést először ismerte meg

s ez úgy magához láncolta, hogy Crescence előtt is, nagy elhatározásán, Wesselényi döntésére hivatkozik s viszont, hogy ideáljának hű lovagja lehessen, Wesselényivel is «erényszövetséget» szervez, fogadalmi alapon. Megügyelhetjük, hogy mindig külső ok kergeti búskomor gondolatokra, a pisztolyt emlegetésére — mi sokszor történik — s ilyenkor az önvád, a vezeklés s Carolina egyszerre bukkannak föl a rejtegetett szakadékokból. Ha pedig azon gondolkozunk, hogy mi lett volna Széchenyi Istvántól, ha nem ismeri meg Crescencet, vagy Crescence úgy viselkedik e csábos varázslóval szemben, mint a magas társaság más tagjai — ez olyan esetlen kérdés, mint az az ész-bukfenc, hogy mi lett volna Rafaelból, ha kéz nélkül születik meg, vagy mi letfr volna Európából, ha II. Vilmos császár lelkében nem francia poseur s Clemenceau és Poincaré nem makacs germánok. A történelem szempontjából minden csak úgy történhetett, mint ahogy történt. A történettel velejáró emberi érzéskíséret lekottázása pedig már akkor megkezdődött, mikor Stefferl első kalandja alkalmával az hallottuk, hogy «ő az az oroszlán, akit selyemszálon lehet vezetni.» Az ő selyemszála az a végtelen, szavakba nem fogható női gyöngédség, mely a bozontos szemöldökű lángésszel szemben Crescence lényéből kiárad. Az önmaga mélységeiből kiemelkedő óriásra szívharomat permetez.

Ezért a történelem, vagy annak kísérő gitárzenéje mind nem dönthetnek a Crescence-kérdésben. Dönt maga Széchenyi, ki sokkal nagyobbnak, látja magára s pályájára felhőkbe emelt eszményének hatását, mint bármelyikünk tenné az ő helyében. Ezért változik át a tintacsöpp is tollán imádattá, mert naplójában «L»-nek írja be őt, ami a francia lugasok szerelmi játékaiban «Elle seule-t (L-betű = egyedül — ő egyedül) jelent. Ezért tartja minden visszautasítás után buzdító diadálnak, mikor Crescence megígéri neki, hogy kedvéért egy év alatt meg fog magyarul tanulni. Innét van, hogy mikor lelki összeroppanása után Döblingben először ül le, hogy megint vallani kezdjen jajongó levelében (1849 március 21-én), még azt a nagy tényét is, mellyel először ragadja magával a nemzetet, a Magyar

Tudó» Társaság megalapítását is Crescence iránti szerelmi felajánlásának akarja bemutatni, mondván: «Nem szerettem én őt. Én csak magamat szerettem, s nem járt más az eszemben, csak az, hogy elcsábítsam. Azért állottam ki a hazafiság mezejére, hogy őt végkép megnyerjem. Magyarul vagy huszonnégy szót tudtam rosszul s ostobán elmondani, mikor ellenzéki szerepben léptem föl a Főrendi házban s hatvanezer forintot ajánlottam föl, tulajdonképpen nem is tudtam, hogy mire, amiből aztán magyar-nyelvészeti Akadémia nőtt ki s ez lett a Pandora-szelence, melyből a mostani nemzeti meghasonlás kelt ki. S nyolc napig akkor én voltam a *legnagyobb magyar*. Mindenki hódolt nekem, feleségem imádott s én önmagamot Isten küldöttének tartottam.»

A hatalmas lélekhárfa meglazult húrjain itt a nagy lírai motívum éppen úgy átmegegy a disszonanciába s a felsíró fájdalom torzításába, mint mikor a Nibelung-trilógia végén a Walhalla-motívum a hegedűkről átvonul a dobokra, a rézüstökre, hogy égbetörő emelkedés helyett jajgatva szólaltassa meg az istenek alkonyát. Mi igaz az önvádban? Széchenyi István abban különbözik a magyar történet minden politikusától, hogy amivel először magára irányítja népe figyelmét, az nem lángoló beszéd, nem megragadó írás, hanem tett, több annál: áldozat. A pozsonyi diéta alsó táblájának (tehát nem a főrendiháznak, melynek születési jogon tagja volt) kerületi, azaz előkészítő ülésén, 1825 november 2-án, megjelent gróf Széchenyi István, akkor még kapitány. A táblabírák az ifjúság nevelésével foglalkoztak, hogy a magyar nyelv elterjedését eszközöljék. Harminchat követ beszélt. Másnap reggel folytatták. Vagy húszan beszélnek, köztük Felsőfaúki Nagy Pál, Sopron követe, ki harmadszor kelve szólásra, ezt mondja: «Mindenhez pénz kell, enélkül még nemzeti nyelvünket sem virágoztathatjuk fel. A mi nagyjaink semmit sem tesznek, fel kell tehát világosítanunk őket, hogy a nemzeti nyelv felvirágoztatására adakozzanak.»

Most jelentkezik szólásra egy főrend, gróf Széchenyi István kapitány:

— «Szemrehányásokat hallok itt nagyjainkra —

én nem számítom magamat ezek számába, csak a vagyonosabbak közé; hogy hazám iránti ragaszkodásomat bizonyítsam, felajánlom itt nyilvánosan egész vagyonom egy évi jövedelmét a nemzeti szellem felvirágoztatására.» (A főkommisszárius jelentése.)

A lelkesedés óriási. Másokat is elragad az adakozási hév. A Magyar Akadémia alapja meg van vetve. A nemzet megmozdul és Széchenyre néz.

Mi ebben Crescence? A kerületi ülésen nincs ott, tehát hősünk nem közvetlen elragadtatásból beszél. Vagy tán Széchenyi István szerelmesen oly lírai hangulatban van, hogy Felsőbüki Nagy Pál lelkes szónoklata meggondolatlanul magával ragadja? Mert később Nagy Pál is azt hirdeti, hogy az ő beszédéből lett az Akadémia. Széchenyi 1830 január 30-án hozzá írt levelében mesterien leinti ezt a legendát, írván: «Eltöké! lett szándékom volt, még minek előtte az Országgyűlésre mennék — egy magyar tudós Társasága „projectumba hozni s ahhoz tetemesen áldozni. S a kedves Barátom, akár az országgyűlésen lettél volna, akár nem, hidd el, minden esetre mozgásba indítottam volna. Meglehet, hogy nem a circulusban történt volna ajánlásom, s tán nem is oly korán. Ha azt gondolod felőlem, Barátom, hogy én 35 esztendőskoromban — oly számos háborúim, utazásom s annyi tapasztalásaim után egy ékes beszéd által úgy ragadtathattam volna ei, hogy 60.000 pengő frtot, mely szinte három esztendői tiszta jövedelmem, minden meggondolás nélkül odavessek — valóban gyermeki agyvelőt proponálsz bennem.» — Vagy «az évi jövedelem» áldozata új gondolat nála? Hisz a Napló szerint már debrecen—bécsi katonai nyargalásaiban egyszer azon jár az esze, hogy Pest és Buda között állandó hidat épít s arra veti oda egyévi bevételét. Abban, hogy most nem másra, hanem Tudós Társaságra gondol, megint a benne rejtőző «élő vázlatra» bukkanunk, atyjára, gróf Széchenyi Ferencre, ki szintén ilyen tervezett s azért a felajánlás nagy pillanatában helyesen mondja még ott az ülésen Ragályi Tamás, Borsod követe: «E nemes hazafiság annál is inkább vétessék fel a királyi felterjesztésbe, mert a Széchenyi-család már a második nemes áldozata-

tot hozza a hazának, mivel a Nemzeti Múzeum is Széchenyinek köszönheti létét.»

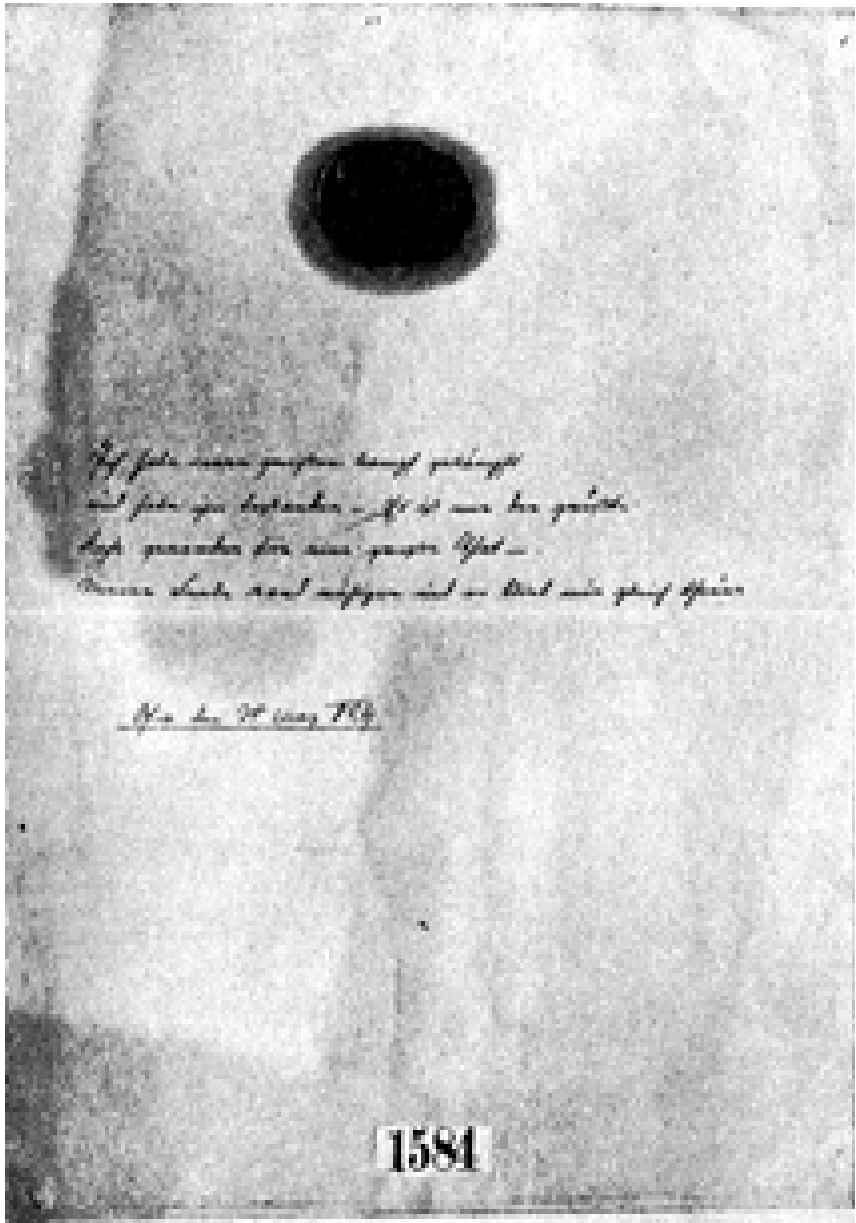
Hol van tehát Crescence? Abban van hatása, hogy azt a Széchenyi Istvánt, ki természettől kezdve könnyen dobja a pénzt, arra lendítse, hogy nála még a pénzdobálás is közáldozattá tudjon nemesedni. És evvel érkezik meg a legnagyobb magyar a történelembe. — És mit érez Crescence ezalatt? Mikor elégeti az ostromló szerelmi leveleket, ezt írja hamujuk alá (1829 május 3-án): «Nagy küzdelmen mentem át s győztem. A legnagyobb jutalom jutott osztályrészemül nékem e nagy tettért. Lelkem nyugodtabb lett s ő változatlanul drága maradt nékem.» Csakhogy erről gróf Széchenyi István nem tud semmit s azért küzdi tovább nagyszerű küzdését.

Ha könyvünk e két utolsó (VIII. és IX.) fejezeteinek végét az olvasó egybeveti, mindenütt megtalálja Széchenyi Istvánnak a magyar politikába való belépését s egyben ideérkezésének két külön-külön magyarázatát. De még mindig hiányzik egy harmadik dimenziója a kép plasztikájának. Ezt sem Wesselényi Miklós, a lázadó barát, sem Zichyné Crescence grófnő, a női eszmény, meg nem adhatják. Arra kell rájönnünk, hogy Széchenyi István a politikai szereplésnek miért éppen azt a szokatlan alakját választotta, melyhez sem császári kormány, sem rebellis magyar ellenzék eddig nem voltak szokva s mely elkápráztatta mind a kettőt. Hogy ezt a rejtélyt megoldhassuk, különösképpen vissza kell mennünk ahhoz az egyetlen földi teremtményhez, mely magyar mágnásnak s magyar parasztnak közös és örök bálványá: a lóhoz.

X.

«Lovakrul.» — Vaskapu.

A tordai sóbányában végérhetetlennek látszó földalatti síkátoron kell áthaladni, míg az ember nagyboltozatú barlangba ér s a messzi mélységből hallja a

láthatatlan bányászok kopácsolását. Az aknaszlatinai sótárnában még megdöbbentőbb a kép: fehér sófalak között tóra bukkanunk s mikor a tutaj azon siklani kezd, a föllobbanó fáklya fénye fantasztikus fénycsóvákat s rejtelmes árnyékalakokat vetít a fehér-rózsaszínen tündöklő sókupolára. Aki a berchtesgadeni bányába ereszkedik le, az már egész kis barlangutazást teszen guruló vasúton s egyik meseüregből a másikba bukkan csodálkozó útján, rejtelmes fényhatások s kísérteties visszhangok között. A postumiai cseppkőbarlangban eléri tökélyét a föld mélyébe hatolt műszaki készség: villany erőhajtotta kör vasúton száguldunk fantasztikus dómok, csillogó kőzuhatagok, megfagyott orgonák fuvolasípjai között. Látunk tavat, mélységet, végtelenbevesző kéménymagasságot s a sok merész fordulón már nem tudjuk, mikor vagyunk alsó aknán s felső karzaton, visszatértünk-e megint egy álomcsoporthoz vagy csak most indulunk felé. A mélység káprázata van velünk. Ugyanez a különös s leírhatatlan érzése lesz mindenkinek, aki végigjárja Széchenyi István lelkének óriási elrejtett barlanghálózatát. Meredeken emelkedünk, mély csúzdán siklunk le, szűk sikátor s ragyogó dóm váltják egymást, fantasztikus meseképződések döbbsentenek, majd áttörhetetlen sziklafal fogad: gránit; koronként váratlan forrásra bukkanunk, vagy denevért ver föl léptünk az üreg mélyén. Minden változik, minden forduló új s mégis azt hiszszük: itt már mi voltunk, de vagy a helyre, vagy magunkra (csoda-e?) nem tudunk ráismerni. A mélység káprázata van velünk.

Az egész, hallatlanul messzi körúton (melyen Naplója s bizalmas levelei árulják el, hogy ő 'merre járt) minden forog, minden elváltozik s visszaalakúí, minden fénylően fölágaskodik és megint dermesztő sötétben visszajára fordul — mert szeretetből lesz patakozó gyűlölet, életkedvből halálvágy, ragyogó bizalomból mardosó gúny s demokráciából arisztokrácia. Csak két oszlop tér mindig vissza elénk ugyanabban a félreismerhetetlen azonosságban, annyira, hogy sokszor úgy érezzük, mintha nem is utaztunk volna oly csudálatos lélektájakon át, hanem mintha mindig egyhelyben fo-

rogtunk volna; Ezt a két pillért sem a pályán (és sajátmagában) való fölemelkedés, sem az évek múlása, sem a külső munkásság páratlan szétterülése ki nem kezdik, de még akkor is rendületlenek, mikor a túlcspazó sportteljesítményeket fájdalmas betegség váltja fel. Nyilván ezek a barlangtartó oszlopzatok a legelső, legősibb földtani kialakulásokat jelentik abban a rendkívüli méretű s hihetetlenül sokrétegű földalatti világban, melynek kikutatására indult meg szerény zarándokiásunk. Az egyik oszlop az a rajongó, vallási áhítatba érő gyermeki alázatosság a szülők iránt, melyet az első, búcsúzóievében bemutattunk s melynek imádságos hangja mindegyre visszatér akkor is, mikor Széchenyi Ferenc és Festetich Juliánna már a cenki sírboltban pihennek. A másik megrendíthetetlen kőpillér egészen más alakzat, a faj ősfoglalkozásából került ide: ez a lóimádás. Ki ehhez a geológiai tünethez röstelli hozzászoktatni a szemléletét, az sohasem fog rájönni arra az egészen különös, senkihez és semmihez nem hasonlítható történelmi kijegecesüléshez, melyet gróf Széchenyi István és egyedül csak ez a Széchenyi István képeznek a magyarság tízszázados európai életében.

Már láttuk, hogyan lovagol be hősünk először a háborús eseményekbe, huszárosán, lován. Megtapasztaltuk, hogy útjai elsősorban, lovászat i utazások, kivált mióta első angliai utazásán Newmarketbe is elkerül s nevezetes, hogy akkor (1815 október 19.) még bolondságnak mondja az addig előtte is ismeretlen «horse race»-t — lóversenyt, éppen azt a lóversenyt, amellyel egészen sajtáságos nemzetszervező munkája meg fog indulni. Figyeltük, hogy hogyan figyel, járjon bár Keleten vagy Nyugaton, mindenre, ami ló, lótartás vagy akár nyeregillesztés. «Politikai utazása»-ban a paripa hozza össze báró Wesselényi Miklóssal, annyira nekilendülnek, hogy Széchenyi Angliában húsz kancát és hat mént szerez be. Egész életük végéig, valahányszor a két egymáshoz láncolt magyar levelezése politikai okokból megszakad, megint újra kezdődik, mihelyst a lókérdés azt úgy kívánja, mert a ló — az ősi ló — erősebb mindkettőjüknél. Ezért az, amit a magyar történelemben

széchenyizmusnak neveznék, kell, hogy a ló dolgával kezdődjék. Első irodalmi munkája Széchenyi Istvának: ló, első társadalmi szervezkedése: ló, naplójának minden hangulatában — írja bár szerelmesen vagy búskomoran, a Vaskapunál, Cenken vagy Döblingben — az az egy, ami mindig érdekli, a ló. Negyvennyolc legizgalmasabb napjaiban sem mulasztja el sem a lóvásárlásokat, sem a versenyeket. A paripa patáit halljuk dobanni minden gondolata mögött, a magyar puszták száguldó lova adja írásainak lázas iramát s mikor öreg, betegen Döblingben fiától, Bálától mély filozófiával búcsúzik, talán legmeghatóbb, de mindenesetre legkiegyenlítettőbb munkájában (az egyetlen, melyben nincsenek közbevetett mondatok), minden szeretete mellett nem bírja megállni, hogy szerelmes fiát le ne teremtse, mert rossz cikket írt — a Lovászati Lapokba. A milliószor nagyított magyar paraszt is így búcsúzik mindig az élettől.

Széchenyi kapitány csak naplót ír vagy szerelmesleveleket, vagy magának dalolja a mások líráját, de eszébe sem jut, hogy valamely írásával nyilvánosság elé vágyakozzék. Gondosan elzárta magát magános ábrándjaiba s azokba a humanisztikus eszmeömlengésekbe, melyeket annyira élvezett kora s melyeket a mi siető, megtépett és mechanikusan átvilágított korszakunk sohasem fog megérteni. De a zárka ablakán bedugja fejét a paripa s a kapitányt kicsalja a nyilvánosságra. A mai kutatás előtt fel van derítve, hogy gróf Széchenyi István első cikke az «Erneuerte vaterländische Blaetter für den österreichischen Kaiserstaat» 1818 november 21-i számában jelent meg németül «a lovak tenyésztéséről és neveléséről, állandó vonatkozással a magyar lótenyésztésre, a ménesekre s lóversenyekre stb.»; első irodalmi műve egy sokáig névtelenül lappangott «*Projektuma a Magyar Országban felállítandó Lovas-Pályázás Törvényeinek*» (1821) s első könyve, amellyel magyarul előlép, a «*Lovakrul*» szól 1828-ban. Ebbe azután annyira belészeret, hogy tíz esztendő múlva megfejeji, mert «*Néhány szó a lóverseny körül*» címmel utóbeszédet tart hozzá, annyira, hogy a «néhány szó» kétszáznegyven oldalra terjed

nyilván nem tudja abbahagyni a ló dolgát, ha egyszer elkezdette...

Széchenyi István lótanulmányai gazdag tapasztalatokból világos okfejtéssel felépített, bátor és csudálatosan elfogulatlan szókimondások és következetes, jövőbe építő tervek. Elismertetésük oly nagy volt, hogy németre és dánra fordítottak s külföldi akadémiák tiszteleti tagul választották szerzőjüket. Mindazok, kik így elismerték, nem vették észre, hogy a befejezett könyv s az egymásba rótt terv mögött valami más van. A ló, mihelyst hátára kapott, nyargalni fog vele, de sokkal messzebb, mint bárki várta, amin ne gáncoskodjunk, ne csodálkozzunk most utólag, mert akkor még gróf Széchenyi István sem tudta, hogy kit ültetett ő a maga nyergébe. A főúri huszár falkavadászataiból lettek cikkek. E cikkekből, könyvekből lett előbb a simeringi, majd a pesti lóverseny, a magyar ménesek modernizálása, rendszeres «Gyepkönyv» lett a magyar lótenyésztés újjászületése; a lóversenyből lett a lóvásár, a lóvásárból az Állattenyésztő társaság; az Állattenyésztő társaságból az Országos Magyar Gazdasági Egyesület s a Köztelek. A lóversenyek közönségéből lett a pesti Casino, a pesti Casinóból száz vidéki casino, — a casinóból a borkereskedés szervezése és a részvényjegyzések összegyűjtése hajózásra és gőzmalomra. A lovaglásból lett Lovarda, a lovardából lett sport, a lovarda megkívánta a csónakdát, megszülte az atletikát, ezért le kellett evezni a Dunán — a Vaskapun át — a Fekete-tengerig ...

Álljunk meg, megálljunk! Belejutottunk a Széchenyi István iramlásába. Most már minket is úgy ragad a paripája, mint őt. De jó, hogy belejutottunk az iramába! Most már meg fogjuk érteni azt is, hogy honnét indult, azt is, hogy hová megy s mi az a különös tünete megjelenésének, mely sem bécsi kormány, sem gravamen es vályogsáncot védő vármegye, hanem valami harmadik, valami egészen más, melyet se akkor, se később egyikük sem fog megérteni: valami — Széchenyi István.

A mi hősrünk könyveit nem írásművész veti papírra. Széchenyi írás-stílus sohasem fog kialakulni, ha

csak annyiban nem, hogy lótanulmányait s a nagyszerű Stádiumot kivéve, mindegyik könyve úgy hat ránk, mint Beethoven ama végső kompozíciói, melyekben szétveti a szimfónia, a szonáta vagy a vonósnégyes formáit s egy belülről támadó fugában kitombolja magát. Mégis, már a lókönyvekkel is úgy járunk, mint aki palimpses-tus-kódexet tanulmányoz: a látható, frissen fölken-tetűk alatt van egy másik mélyebb s még színesebb szöveg is s ezek az átütő miniatűrök sokszor belekeve-rednek a friss sorokba. Hosszadalmas körmondatai vagy teljesen széttépett közbevetett mondatainak ösz-szegubancolódása egyaránt úgy hat ránk, mintha a be-tűk s szavak azért gördülnének széjjel, mert le akarnak gyúrni, gyömöszölni valamit, ami alattuk rejtőzködik. Most például úgy-e lovakról értekezünk, de egyszerre csak ezt olvassuk: «Távul legyen azt gondolnom, hogy a Magyar már egy megvénült Tudós, aki a Tudományok minden ágozatján tul esett volna. A magyar még egy ifjú Legény, akinek bizony még sokat kell tanulni, de akiből még valaha sok is válhat». Ki bukkanik itt fel a ménesek mögül — (Széchenyi «magsereg»-nek nevezi)? Nem más, mint Madame de Staël á maga leveles ágával s avval a szuggesztíójáival, hogy vannak fiatal s elag-gott nemzetek s «a szűz földben, a fiatal emberben, a serdülő nemzetben minden megfogamzik». A lovakkal vaió összehasonlításban a hosszúsörű birkákról van szó s azt halljuk, hogy az ily tenyésztő «a Hazának több kárt tett volna, mint annak minden zsványai s bojnékai Szent István idejétül fogva a mai napig cso-portosan véve» — mert hiszen már az első olaszországi út alatt megtanultuk, hogy a mi emberünk le akarja taposni a multat s oly kevés történelmi kegyelete van, mint az ősparasztnak. Arról van szó, hogy lóversenyre kített díjakkal lehet legjobban elérni azt, hogy a nye-reség lehetősége nemesebb anyag tenyésztésére vigye az országot s akkor egyszerre csak sóhajtás fakad fel a betűk közül, vágy az emberiség tökéletesedése felé s ez a hit a tökéletesíthetésben minden forradalmi lélek alapjelleme. «Bámulásra méltó az a kis emberi Velő! És ki bizhatik oly nevetséges felfuvalkodással maga el-mélkedése erejébe, hogy azt merné állítani: „Emberi

Lélek! te ezen a határon, melyet Én jelelek ki neked; — túl nem emelheted magad“». — így indult el a világon minden harc a maradiság és a reakció ellen — ez él mind erősebben a nagy lázadóban. Pedig még csak a mén-békekről beszél.

A Lovakról szóló hippologiai értekezés egy felmagasztosult vallomásban csendül ki, melynek vajmi kevés köze van az arab és angol lófajták összeméréséhez, vagy a bookmakerek fogadási rendszeréhez s amelyek magukban mind igen érdekesek lehetnek. De annál több köze van mindazon meglepő és váratlan dolgokhoz, melyek ezután fognak történni Széchenyi István által. Hangzik ekképpen: «Tán egy magyar se akarná tagadni azon Talpigazságot, hogy kiki annál több fáradozással, jó s hiv szolgálattal s pénzzel tartozik Hazájának, a mennyivel több Időt, Észet és Javát adott neki a Sors! Fogjunk tehát a magunk dolgaihoz, segítsünk magunk magunkon! Úr Isten, kire várunk? Más mozdítsa-e elő önhasznunkat s más iparkodjék hevesen érettünk, míg mi hidegen nézzük hátramaradásukat? Csak a rossz Kertész vár mindenkor essőre; öntözzük magunk gyenge palántáinkat. Megáld még egykor Gyermeünk háládatos szíve; s az, ki életében sok gyümölcsfát nevelt, a föld alatt is gazdagabban nyugszik. Sok nehéz, sok éppen ki nem vihető Egynek; Többeknek, csak egymást értsék, szinte semmisse lehetetlen. Amely nehéz követ egy ember talán csak meg se mozdíthat, sokan, ha azt jó helyt fogják, az égbe hajtathatják.» «Semmi nem emeli fel egy Nemzet Lelkét, semmi nem szolgál annak Gyarapodására, kiműveltségére, belső Erejére s Dicsőségére annyit, mint sok Emberek Egyesülése és egy célnak Elérésére való Törekedése.»

Az első, amit Széchenyi István első munkájában megfigyelhetünk, az, hogy ő nem könyvet ír, sem irodalmi babérra nem vágyik, sem a mondatkotésekben nem gyönyörködik, ő nem azért ír, hogy írjon s nem azért beszél, hogy szónokoljon, hanem valamit cselekszik és ahhoz beszél, mint a kovács a tüzes kalapács leütéséhez. Ezért könyve nem írásmű, hanem maga a lóverseny, a lónemesítés, a társaság összegyűjtése Pes-

ten s a főváros megteremtése, mert mindez hiányzott s úgy látszik, hogy csak ő látja (mert mindig mást lát, mint a többiek), hogy hiányzik. Bámulatosan elárulja est a második lótanulmányban — a «Néhány szó»-ban az az ennivaló jelenet, mikor az első pesti lóverseny (1827.) után Széchenyi meglát s hall valakit, nagy urat, ki négylovas kocsiból nagy pát hosszal peroralja a körébe gyűlt tarka sokadalomnak, hogy a gróf ló-rendszere hibás, «azon angol lovak semmit sem érnek, elrontanák a magyar vért». A mi hősrünk felhördül: «Szegény magyar! még lovaiddban is mily keveréket állítanak véredül», — odarohan a kocsihoz, felugrik lépcsőjére s ezer aranyat ajánl föl fogadásul, hogy az ő könyvének van igaza. «Szegény, jóllehet igen pénzes hazámfia» ki akar térni a válaszút elől. De a mi emberünk nem hagyja szóhoz s folyton kiáltja: «Mit ér mind a hiábavaló szó; ha bízik lovában, fogadjon s vigye el pénzemet, ha bírja». Ez így ment egy darabig, miközben a hallgatók részint kacagtak, részint bosszankodtak, «míg egyszerre a Nagysás, ki igen furcsa zavarban volt, elveszte türelmét és nem fogadott, hanem olly szaporán hajtattott odébb, mint csak teheté szerét».

Azután kihallatszik a könyvből, hogy akkor sziszzen fel, mikor «arisztokratizmussal» vádolják a lóverseny címén, holott ő a «feudalizmus» ellen akar küzdeni Egyetlen helyen fölcsillan már hatalmas képzelőtehe; ségének az a villanása, mellyel majd Keletnek Népét akarja büvkörébe vonni. A száraz hipponológiai összehasonlítások közt oly jellemző a hely. Azt kell a magyaroknak bebizonyítani, hogy sem a nehéz «kiadós» ló, sem a súlyos lovas ne legyen eszménye, hanem a kitenyészett karcsú telivér, melyet könnyű lovas alá idomítanak. Mít hallunk tehát? «Valahol, bizonyos városában Franciaországnak sok évvel ezelőtt — tömérdek nép gyülekezett egybe, árja nagy ingerültséggel a városbul mezőre tolongván: mi lehetne ez? Lázadás kezdete, vagy valamely szerencsétlennek végórája-e?» Egyik sem: lóverseny készül. Egy óriási s ünnepélyesen fölfegyverkezett francia vasas hetvenkedve ül hatalmas, normán paripán, lobogó sisakkal. Versenytársa egy vékony, felette éhesnek látszó angol ló, melyet valami angol ho-

zott oda s melyen egy gyerkőcz fog ülni, ki oly buta tekintettel bír, mintha hármat sem tudna számlálni», óriási az izgalom. «Sok lárma, zsidaj, tolongás után egymás mellé áll a két pályázó s alig van a sokaságban valaki, ki a halovány s félni látszó Dávidon sajnálkozni, a bizonyosan győzni hitt s ekkép kérkedő Góliátra pedig neheztelni ne kezdene. Egyszerre megindul e versenyző pár — a gallus, sarkantyúját mélyen eresztvén lova hasába, mint puskacsóbül úgy indul el s úgy hásítja a leget lobogó sisakával keresztül mint tengeri gály a sós vizek árjait, az angol ellenben mozdulatlanul, kitömött embervázként ül lován s messze marad hátra. A sokaság, melyben e látásnál kétszeresen kezd formni a hazai disz és katonai becsület érzete, már bravót harsog jól vívó földiének, a britt hátul-mászót ellenben teli torokkal kezdi kacagni. Ám lassan-lassan felrugaszkodik ez. Egy darabig egész nyugodtsággal rettenetes versenytársa mellett lovagol, ki kézzel-lábbal kalapál, normán paripája jobbról balra hányja lábait. A nyerő pontnál — egy lóhosszal győz az angol gyerek — néma csend — csak a vasasnak hallhatók szitkolódzásai.» Ama «bizonyos francia város» nincs sehol, a fura verseny soha sem történt meg, csak Széchenyi István ült fel népe kedvéért a magyar fantázia paripájára, hogy mesét mondjon Toldi Miklós s a nehéz cseh Holubár lovagtornájáról.

A rejtett színfoltok között, melyek átütnek a ló-tudomány szövegén, ott van ám már az önkicsinylés vezeklése is: „«nagy» hazafinak kereszteltek s tudja Isten, tőlem mily időfolyam elleni, óriási csuda-tetteket vártak, ho'ott ébresztő dilettáns könyveim hóméri celebritást csakugyan nem érdemlettek, gyarló személyem pedig felhőkbe s torony-csúcsára éppen nem való, mert ott magát fentartani nem képes és sem a «kis», sem a «nagy» nevezet nem illik rám, hanem tán a «középszerű», rám, ki tán jobb, mint sok más, hazai fáradozásaimban már jóval ezelőtt lassú ügetésnek eredtem, midőn legtöbb még mélyen aludt — s tán rosszabb, mint ezek, kik viszont nagy lelkesedéssel sebes vágatva most megint engem hagynak magok mögött.“ (így lesz a lóversenyből nála lelkek lovaglása!) Ám ez még mind

nem az igazi mélység. Széchenyi István sok «én»-jének az az új «én»-je, mely még szükséges volt ahhoz, hogy földalatti mélységekben hánykódó lírája ember-rendítő s nemzet-rázó erejével kitörhessen, most találta meg azt a tárnát, azt a kibuggyanási nyílást, mely egészen új s eddig ismeretlen megjelenési módot teremt számára (teremti önmagának) politikánkban s történetünkben. Ez pedig nem más, mint a ménesiszállók s poros lóversenypályák közül is feltörő ama felmagasztosult vallomása, melyet fentebb az olvasónak nagy emlékeztetőül kiírtunk: «Ur Isten, kire várunk? — mint a rossz kertész — kiki annál több hév fáradozással tartozik Hazájának, mennyivel több Javat adott neki a Sors! — Semmi sem emeli fel annyira egy Nemzet lelkét, mint sok Emberek Egyesülése és egy célnak elérésére való törekedése.» Ezekben a szavakban Széchenyi lelkéből lelkezik meg a magyar nemzet lelke. Ez, amit a magyar politikában Széchenyinek hívunk. S mert itt találja meg feltörő szakadékát az a régen forró, sokrétegű látatömeg, melynek lélektani lerakódását s megtüzesedését, szikráit és hamuját eddig gondosan figyeltük, ezért innét, ebben a kráterben fogjuk felfedezni azt a tragédiát is, mely felé Széchenyi István s vele mi sietünk. Nyilván már elemi erők kérlelhetetlen hatalma alá jutottunk.

Mikor «politikai utazása» után hirtelen a pozsonyi felső tábla karzatáról a lelkiileg hozzáláncolt báró Wesselényi Miklóssal együtt megpillantottuk a magyarul szóló, ellenzéki Széchenyi kapitányt, megvallottuk, hogy «míg idáig eljutunk, addig a mi Széchenyinket más nagy történések érik». Azután Crescence tiszta s magasztos alakjában megérkezett az első nagy Történés: a vágyó, kielégítetlen, eget ostromló lihegő szerelem s vele a nagy, áldozatos líra. A grófi paraszt ezredéves lóimádata meghozta a másik Történést: vágatásában, hátán szédületesen vakmerő lovasával megállott testi s lelki táltosa, megtorpan, prüszköl, habzó zabiáját rágva lábaival dobbantja, kapálja, töri az ősi rögöt, mert arra a helyre ért, hol a táltosnak az ugar földalatti erői fognak felelni. így száll föl szívdobbanva a líra a legnagyobb mélységből, hogy mindent magával ragadva,

a legmagasabbra törjön. Így dobban meg a föld, mert annyi száz év után most érkezik legendás paripáján az ős-lovas, ki nem kormányt keres és nem Bécset, — nem ódon latin vármegyét, sérelmes, szűk nemességet, hanem nélkülök — talán ellenük — akarja — (egyedül ő akarja!) — a magyarság széthullott, elmállott porát vulkáni tűzön összeforrasztani, abba lelket lehelni s beállítani a nemzetek sorába. S mindezt ő cselekszi: az őslázadó.

Mikor e földalatti előkészület után, mely a szív-barlangok mélyén forrt ki, megnyílik Széchenyi lelkének csodálatos láng-aknája, mikor e rejtélyes s döbbenetes kürtön egy óriási lélek-lendület lobban föl, hogy hallatlan lírai erejével egyszerre dobja fel a világba az áldozatos szerelem égi vágyát s az ősparaszt óhatatlan földfelszabadító gerjedelmét: akkor születik meg a magyar Történelem legnagyobb belső eseménye s legmegrázóbb forradalma: a Hitel négyes könyve.

A lelki Történeseknek ilyen beállítását, gróf Széchenyi István regényének és éjszakájának ezt a megoldását igen egyszerű módszerrel tudjuk igazolni. Még az sem szükséges hozzá, hogy arra utaljunk: ez az egyetlen megfejtése a Széchenyi-rejtélynek, melyhez nem kell külső hatóerőt tényezőül hívnunk; nem kell hozzá sem Metternich, sem Kossuth, sőt forradalmi évszámok sem kellenek, — minden magából fakad, az emberből, az ő tűzével. Külső események, évszámok tehát legfellebb keretet adhatnak hozzá. De rögtön és közvetlenül bizonyíthatunk, ha úgy járunk el, mint azok a geofizikus kísérletezők, kik a Csendes-óceán vulkános tengermélyiségeit azért méregetik, hogy megállapítsák, vajjon onnét szakadt-e ki a Hold égiteste, mely azóta a földtekéhez láncolva forog az űrben. Széchenyi kedélymélyiségeit kell lemérnünk közvetlen azután, hogy a Hitel kiszakadt belőle s nevéhez láncolva forog ezután Történelmünkben, mindörökre, míg ember lesz, ki könyvekben s szívekben olvasni tud.

Ha eddigi szeretetteljes munkánk nem volt egészen hiábavaló, akkor ide kell érnie annak az óriási mohóságnak, mellyel a mi hősrünk minden korában s mindennütt megrohanja a világot, valahányszor szembekerül

vele. A három érzelgős utazás, a felfedező politikai utak, a benne megszólaló katona, költő, könyvfaló, politikai kutató, vagy közgazda mind, de mind ezt hirdeti. Lelke hihetetlenül széles felületet fog be a külvilágból, mert hiszen páratlanul széles maga is és szívbarlangjaiban folyton szélesül. De nemcsak nagy s kiterjedt ez a világ neki, mert maga is nagy, hanem rögtön összeforr is vele, mihelyst ő megrohanja. Legyen az könyv, kép, politikai elmélet, naptól tündöklő görög hegyorom vagy angol méntelep: rögtön delejes érintkezésbe jut Széchenyivel. Még pontosabban mérjünk a fizikai módszerrel? Hatása a külvilágra olyan, mint a túlhűtött folyadékba beledobott kőé, melytől összeáll egyszerre az egész anyagtömeg. Vagy hogy delejes természeténél maradjunk, a szétszórt szögek mindenfelől egyszerre reászaladnak mágneses patkójára, mihelyst érintkezik velük. Óriási, szinte emberfeletti kísérlete ennek a Hitel négyes könyvének megjelenése. De kicsinyben ez mindig megismétlődik, bárhova fordul, mert hiszen az lelkének lelke. Hatása, történelme, alkotásának titka kunt s szíve tragikus regénye bent.

Mikor Széchenyi bevégezte nagy négyes művének első részét, a Hitelt, aldunai útra indult, mi is vele megyünk. Míg ő országokat s jövő feladatokat kutat, mi az ő lelki lemezét vizsgáljuk, hogy meglássuk a nagy reform kiszakadásának visszahatását az ő belső világára. Mikroszkópunkat az előbbi sorokban állítottuk be: minden lélekhullámozás mögött azt az öntudatlan szervezési elemet — lényének delejes áramát kell kiismernünk, mely az ő lényege. Mert külső hatásában, a világra s történelmünkre való lenyomatában ő a legnagyobb szervező. Ugyanekkor belülről a legérzékenyebb s talán legöntudatlanabb szenvedő. Hogy tapogató kezünk jó helyen kutat s az igazi góc körül járhat, mutatja az, hogy már akkor, mikor még nincs szó a Hitel páratlan forradalmáról, míg csak politikai utazásáról s Crescencehöz való szerelméről hallunk, már akkor is ebben gyanús ő, mert már az 1825-iki országgyűlés kezdetétől fogva a titkos rendőrség folyton jelenti Bécsbe, hogy Széchenyi István Pozsonyban, az Erdődy grófi palotában, a Sétatéren, tágas helyisége-

ket bérelt, ami igen gyanús, mert «e reunióban sem kártyázás, sem evés-ivás soha nem folyik. Az egyetlen dolog, amiben a megjelenők részesültek, a pipa volt. Széchenyi vagy száz töltött pipát helyeztetett el a helyiségekben. Vájjon mi célja lehet evvel?» Ferstl titkos rendőr jelentése még veszélyesebb machinatioknak jut nyomára: «A reunióba minden francia újság jár s minden feltalálható ott, ami az udvarnak kellemetlen.» Fölöttébb gyanús, hogy «a tagok lovakról, kocsikról és vadászebekről beszélgetnek». A politikai pálya tehát nála avval kezdődik, hogy szervez emberösszejövetelt, s azt majd áthelyezi Pestre Casinonak, hogy fővárost adjon az országnak. Ugyanakkor azonban Crescence iránti szerelme fogadalma alapján Weselényivel «erény-frigyet» szervez, az erkölcsi megújulás társaságát, mert nála még a szerelem is arra való, hogy — szervezzen.

A Hitel tehát belédobott az ember-világba. Annyi földalatti morajlás után a tűzhányó hatalmas kitörése megtörtént. A hatás rendkívüli lesz kívül. De belől is az. S ez, ami most minket mindenkifölött érdekel. A visszahatás döbbenése oly erős, hogy maga a Napló is elnémul belé: elakad a szó. Majd félévig tart a némaság: 1829 december 31-től 1930 június 19-ig. E csönd lélektanilag jellemző kísérője a hatalmas eseménynek. Először egy bécsi konferencián szólal meg újra. Ámit hallunk: mély sóhajtás. «... én pedig gyászt éreztem elmaradt hazámért, mely nagyobbára ily nyomorúságos kezekben van.» Nyomban ezután megkezdődik a menekülés a természetbe, el a Fekete-tengerig! Mindjárt az első nap három órát evez. Tudniillik Pesten hajót tákoltatott össze. «Olyan volt az, mint lehetett az első embereké, akik vízre mentek. Lakunk rajta tizenegyen. Én, gróf Waldstein János, Beszédes (az esetlen kormányos, kit ki nem állhat), a földmérő, egy szakács, három inas, négy hajóslegény. A hajó egy kis csónakkal együtt 500 pengő forintba került. 100 forint ára élelmiszert vittünk. Készpénzem volt 100 arany s utalványaim 10.000 forintra. Az idő pompás, teljes szélcsend uralkodik, másképp a mi járművünk alig is volna használható. A vízállás igen kedvező, mindenütt elég

mély. Szeptember 2-án ismét Pesten akarok lenni; megtörténhetik-e? Az a hatalmas istenektől függ. Nagyön decrepit vagyok.»

Erről a robinsoni utazásról a Magyar Sport Története azt tartja, hogy: «Az aldunai út sportteljesítmény, az erre vonatkozó rész sportnapló, amely annál becsesebb, mert nemcsak minden részletre kiterjedő, hanem minden dicsekvéstől mentes, sőt a közbenső elcsüggedéseket is őszintén bevalló.» (Siklóssy László.) Bizonyára így van s sportférfiaink most már velünk együtt szembefordulhatnak azokkal a lélekbúvárokkal, kik megállapították Széchenyiről, hogy «egész életét megmérgező súlyos idegbajban szenved. E betegséget gondosan titkolta mindenki előtt. De Naplóiból biztosan meg lehet állapítani a betegség természetét s folytonos fejlődését». (Grünwald Béla.) Evvel szemben a sporttörténet nem tud eldicsekedni éppen e Naplók alapján avval, hogy hősünkben mily túláradó az egészség, mi csoda kitarató evezős, mesterúszó, hatalmas gyalogló, hogy vív s korcsolyázik, sőt a Széchenyi Múzeumban ott látható tulajdonául az első tennisz labdaverő is. Ellenben minket a természetbe menekülés s az a «decrepit állapot» érdekel, mely megint egészen más, mint «az egész életet megmérgező súlyos idegbaj», melyet «biztosan meg lehet állapítani». Ami rajta van most, az az óriási lélek-teremtés után előálló az a kimerültség, mely éppen azt mutatja, hogy mennyire saját magát, legmélyebb «én»-jét adta a világnak. Ezért ez a dunai Napló (mely október 26-án Pozsonyban végződik), kivéve a közvetlenül Döbling előtt s megint a közvetlenül halála előtt kelt föl jegyzéseket, a legérzékenyebb fölvétele lelke bámulatos hullámzásainak; csodálatosan finom húron szólal meg Természet, Szerelem, Halál és Hitel. S ezt a tüneményt, melyhez századokban egyszer jut az emberi fajzat, dobjuk oda avval a «biztos megállapítással», hogy — emésztő idegbaj volt? Hogy fogjuk akkor nevezni a Teremtést, urak?

Az aldunai Napló hullámaiban természetesen a Crescence-csillag sugara tükröződik mindvégig — Galacig le a Dunán, onnét tengeren Konstantinápolyig s lovon vissza Belgrádig. Hiszen a Naplókötet jeligéjét is

Crescence adta: «Ily n'y a plus de bonheur sans vertu.» (Boldogság nincsen erény nélkül.) Amire szerelmes szívünk így felel: «Il n'y a pas de bonheur sans vous.» (Nincsen boldogság ön nélkül.) Az érzékenységet a csobbanó hullámok s a Vaskapu sziklaszakadécai gyakran betérítik a búsongás párázatával, de emögött is, mint a Babagáj sziklája a fenékről, kimered a két ösványódás: Crescence és Hitel. Július 7.: «Az egész fölséges éjszakán felváltva evezünk, a hold napkeleti bájával világított reánk.» Július 14.: «Életunt vagyok annyira, hogy alig mondhatom. Ha nem hinném, hogy Magyarországnak még használhatok és ha Crescence nem élne, valószínűleg pisztolyhoz nyúlnék.» Idegbaj ez? Nem, hanem Szerelem és Hitel. A betegség csakugyan nemsokára következni fog, csakhogy egészen más természetű.

Addig látjuk a nagy, gyakorlati érzést: a sportoló és pihenő úton az egész Duna szinte önmagától problémává, mégpedig szerves magyar gazdasági problémává alakul át. Ki hitte volna, hogy ebből az útból lesz Vaskapuszabályozás, abból Dunagőzhajózás, de ahhoz kikötő is kell, tehát lesz belőle Pest, de kell hajójavító műhely is s abból hajógyárnak kell kinőnie, s mert a Dunán kereskedni is kell valamivel, ezért lesz gőzmalom, s mert a gőzmalom gépei romolhatnak, ezért be kell majd hozni külföldről Ganz Ábrahámot, a magyar gépipar megteremtőjét. — Álljunk meg, megálljunk! Mert megint belejutunk az ő iramlásába! — Tehát: már az út elején a Naplóban egész tanulmányra bukkanunk a Dunaszabályozás hasznáról és kivihetőségének lehetőségeiről. S mert a tanulmányban arról is szó van, hogy mi történék itt háború esetén, a politikai kombinálások sem maradhatnak el, s azért Galacon új tanulmányt kapunk: a Duna torkolatát kellene megtisztítani a mocsaraktól és — az oroszoktól. Az ár annyira viszi magával s fejleszti benne a tervet, hogy Konstantinápolyba érve, ott már árumintagyűjteményeket vásárol, hogy majd tudja, mit szállítson az a dunai kereskedelem, mely akkor fog szervezkedni, ha a gőzhajózás megteremtett, amire akkor kerül a sor, ha a parti hatalmak kegyét megnyerte ahhoz, hogy a

Déldunát szabályozni lehessen azon a helyen, ahol most ő köt ki, mint — vadevezős. Mindez nemcsak nem mutat emésztő idegbetegséget s veleszületett degenerációt, hanem fékezhetetlen szervező energiát, mely ön-maga tágítja folyton láthatárát egy lángész félre- ismerhetetlen észereével. Még csak annyit teszek hozzá, hogy ahol lovat talál, azt pontosan leírja a leg- apróbb tényésztesi megfigyelésig, amit annnyival is in- kább megtehet, mert hiszen pénzdobó szenvedélye nem enyhül: húsz lovat bérel a hazautazásra. Mind e sok- szerű benyomás mögött azonban ott sajog folyton a nagy magyar reform kérdése. Törökországba érünk? «Jobb lenne, ha megújodási tervemmel törökké len- nék, mert itt nagyobb sikerem lenne, mint ízetlen ha- zámban.» Konstantinápolyban katonai parádén va- gyunk a szultán sátorában. «Hogy fel tudnám emelni ezt az országot, ha török lennék.» Megpillantja & Márvány-tengert s felkiált: «Magyar pátria, milyen csúf vagy te ehhez képest!» Közben — mintha csak a Hitelt olvasnók — a robotban hajtó kocsis mellé ül a kocsi bakjára s ezt írja hozzá (Újfuttakon, Szlavóniá- ban) a parasztyárol: «Tiszta, egészséges természetű, jól esett, hogy egy meg nem vesztegetett, meg nem romlott, el nem nevelt emberrel beszélhettem.» Mikor pedig útján megéri nagy közlekedési reformja, ez az első szava: «A gőzhajók nem bírják el a feudalizmus illatát.»

Mielőtt az Aldunán szerzett betegségére — mely szerintem igen fontos — rátérnék, nem szabad említés nélkül hagynom, hogy az a csudálatos, kápráztató szín- kép, mely Széchenyi István lelkében szivárványt mu- tat, ezen az úton egy új színnel gyarapodik, mellyel páratlan fénytörőképessége magát gazdagítja. A szele- burdi kapitány s a bájos lovag lélekfoltjai mögül elő- tűnik az embereket mesterien kezelő diplomata. Talán éppen ezek a keleti benyomások kellettnek ehhez a gyarapodáshoz, inerte első felvillanása az új elemnek ugyan- csak levantei módon történik. Mikor beteg Galacba érkezik, csónakját ajándékuul ajánlja fel annak, ki neki drága kincset: féregmentes lakást szerez. Ez megtör- ténik: jobban lesz s tovább utazik — a csónakkal

Hosszas és tekervényes habozás után közvetítő patrónusának erősen kicirkalmazott levelet ír, melyben kifejti, hogy ő ugyan felajánlotta csónakját, de miután a levantei patrónus őtet arra sem méltatta, hogy betegsége alatt neki ajándékkal kedveskedett volna, ezért a csónakját magával viszi.

Az úton a nagy szemlélődésen kívül egy *nagy* esemény történik: Széchenyi István megbetegszik. Malariás láz szállja meg a mocsaras úton, melyet maga is szúnyogpokolnak nevez. A strapák és lázak mindnyájukat erősen előveszik, később, a pestis viszi el olasz szolgájának megviselt szervezetét s Filippopolban kell eltemetnie. Az ő lázrohamai is igen súlyosak s hosszantartók. A kórság megrendíti testi egyensúlyát s visszahat lelkiállapotára. így támad s száll föl a mélységekből Naplójának talán legérdekesebb vallomása lázas gyónás alakjában. Közölnöm kell azért is, mert mutatja, hogy a Voyage sentimental-ok csapongó pillangóröpüléseivel szemben most már mily mélyen járunk a kráter fenekén, honnét a lázadó Hitel kiszakadt.

Galac, 1831 július 26.: «Betegségem egész menete éltemnek nevezetes eseményévé lett, mert vagy meghalok, vagy egész életmódomat gyökeresen meg kell változtatnom, ó, olyan tisztán, oly világosan jelent meg előttem egész multam: minden bűnöm, vétkem, ostobaságaim. Mindezt föl jegyzem s amit betegségemben megmutatott az eszem, becsületes emberként fogom végbevinni. (Karolina halálát én siettettem!) Ami hibáimat, vagy jobban szólva szerencsétlenségemet illeti, azokról igen keveset, majdnem semmit sem tehetek — szinte öntudatlanul cselekedtem. Ezeken a sziklákon tört meg létem. Ebben találom meg lelkem és testem korhadtságát. Gyöngének és betegnek születtem.»

Világos, hogy ezt a láz diktálja benne. Ezért látja magát születésétől oly gyöngének, holott még Döblingben is lesznek oly hangulatai, hogy «meg fogja érni üknagybátyjának, Széchenyi György érseknek 103 éves korát.» Láz a szaggatott vezeklés is: hengegés a lipcsei csatában, Karolinával való eldicsekvés, rosszul vezé nyelt század, gondosan hozzátéve: «etc. etc.», hogy még később felbukkanó vezeklő vádaknak is helyet hagyjon.

Maga mondja, hogy mindez a láz hevületének (Fieber Hitze) az eredménye s ha koronként megnyugszik remegő tolla, csak azt tudja ismételni, hogy visszatérte után (ha vissza tudok térni!) változásnak kell történnie. «Nem jól van ez így s nem is mehet tovább» ... Mindezt lázban, a hajó fülledt kabinjában, szűnyograjok közt vallotta gróf Waldstein Jánosnak s most vezeklésében papírra veti.

Íme, a láz hatása alatt megint meghallottuk az ő egész széles skáláját tremolóra áttéve. A búskomorságot, mely sötét fátyolként borul húrjaira, a fizikai rosszullét okozza. Nem hiszem, hogy megcsaljon sejtésem, mikor azt állítom, hogy az a malária, mely itt lelki megrendülésnek látszik, az eredete az ő később fellépő súlyos epe- és májbajának. S mikor ez a májbaj fogja kínozni, akkor velejáró hangulatait épp oly kevéssé lehet szervi idegbajnak tulajdonítani, amint nem lehet majd azok előidézéséért «a történelem ítélőszéke elé idézni» — Kossuth Lajost.

Mihelyst a láz elmúlik, megint itt van a nagy meglátó s a nagy szervező. Az útnak utolsó nagy látománya Szerbiában — Milos fejedelemmel köt messze kiható barátságot — mered föl lelke előtt. úgy hat rá s ránk, mint valamely mágusi varázslat — feledhetetlen!

Széchenyi István ó-Szerbia határára ér Nisben. Ott szörnyű, amit lát. Átfut valóján a rettenet. Nagy torony van felrakva emberi koponyákból. Törökök állították szerb szabadsághősök levágott fejeiből. S erre egyszerre kitör a Hitel nagy lázadója. (1831 szeptember 27.) «Ebből a keserű vérfolyamból, mely a függetlenségért öntetett ki, fog, mert kell, előbb utóbb kicsordulni Szerbia szabadságának és boldogságának. Mi pedig Magyarországon úgy élünk egymással mint a kutya s macska és kicsinyes gyűlölködéseink s perpatvaraink közepette megfélelkezünk arról, hogy a közjót szolgáljuk, pedig annak föl virágzásában rejtőzik becsületünk s hasznunk. A boldogtalanság iskoláját mi is végigjártuk, de kevés hasznát vettük — a rohanó idő el is felejtette velünk s hosszú évek biztonság-érzete petyhüdté tett bennünket. Az a vér, melyet mi magyarok öntöttünk szabadságunkért és függetlenségünkért,

nem volt eléggé tiszta, vér, mert egyetlen privilegizált «osztály kiváltságaiért folyt s nem az egész nemzet felszabadításáért. Ezért bosszúért kiált s nem tud áldást hozni! Ez a torony micsoda tárgya lehetne egy költeménynek — megszólalnának a jajok és hörgések.»

Elhagyja Szerbiát. A Napló megint szól: «Félek, úgy félek, hogy nekünk nincsen nisi koponyatornyunk.»

Pozsonyba ér. Metternich kancellárnak jelentést tesz dunai tapasztalatairól. És szól a Napló: «A Hitel szurtos honfitársaim előtt egészen elhomályosította hírnevemet. Abaujmegyében nemzeti sérelmet akartak belőle csinálni.»

Megérkeztünk.

XI.

A nagy líra.

— Mi ma Magyarország? Kérditek? Megmondom én.

«Szinte minden megye évrájzaiban fénylik a feudális szenny.» Nézzétek: «egy atyai hatalom alul kiszabadult hiábavaló nemtelen nemes ember vagy még sokkal szemtelenebb s hasztalanabb mágnás úgy szólván büntetlen bánthatja meg az értelmes, ügyes, becsületes polgárt». «Nem azok a csekély becsülésre vagy szinte megvetésre méltók, kik munka s fáradás közt férfiasan éreznek, hanem inkább azok, kik — mint számos példa van — felette henye s hasztalan léteken némi születési elsőségüknél fogva minden egyéb osztályt ki akarnak rekeszteni az emberiség jusaiból.» «Elaludt, kötelesség-felejtett, állati Mágnások!» Kiváltságos hazafiak, «kik közül néhány — pirulással mondom — nemcsak szavokat törték, de török önkényükkel külkereskedőket örökre visszajesztének e hazátul s ekép ezt egyenesen meglopák; mások sokszori állati viseletök által a gyengébb szebb nemet a köz-vigasztalás helyeiből úgy szólván kirekesztek, mások végre jobbágyaikat tönkre tették, s mindezt büntetlenül, amit akármikor száz példával bebizonyítani kész vagyok.» «Hasznát a

nemesi privilégiumoknak sem én, sem a velem egyrendűek nagyobb része, mely sem csalni, sem betyárkodni, sem felebarátját sanyargatni szívösztone s esze tanácsa szerint nem akarja, soha nem veszi s nem veheti — de viszont az aránylag felette kis száma a csalárdoknak, fékteleneknek s embernyúzóknak annál bátrabban és szemtelenebbül foroghat, midőn maga körül mindent tapos s gázol, a nyomorult egyoldalú törvények körei közt.» «Ez a privilegizált nagyobb részre s a közönségre azon átkot hozza, hogy köztünk a legbecsületesebb ember sem kap könnyen pénzt; hogy közörömlünk, nemzeti ünnepünk alig vannak, vagy azokat csak félve üljük; hogy nincs kereskedésünk — s ez egyik legfőbb oka, hogy csinos, hogy valódi jó sikerű egyesületekről álmodni sem szabad stb.....S ez természetes, mert olly törvények, melylyek féktelenek s a felette kis számnak kedveznek, midőn más részről a becsületeseket s a nagyobb részt eléggé nem oltalmazzák, mikép is szülhetnek egyebet, mint természetes ellenes ségeket, melylyeknél fogva Hunnia alig ismeretes s ha ismerve is, alig nevezve áll az alacsony s szegény nemzetek sorában.» «Nemesi privilégiumaimat mint kisebb jót, szívesen feláldozom a nagyobb jóért, a valódi szabadságért.» Mert «lehetetlen oly országba menni, hol úgy szólván senki sem fizet, s mindenki üt.» A nemes «adós tökéit s kamatait nem fizeti, vagy fizeti, mikor akarja; s: éljen a szabadság!», de azt a parasztot, azt a kereskedőt, «ki csak úgy szólván félig van a törvények oltalma alatt, mert privilégiuma nincs, úri hatalmába! veréssel fenyegeti, vagy meg is vereti.» — (Ha külföldit hozok ide) «ugyan hol leli fel a Nemzetet?»

«Mit tegyetek, hogy Nemzet legyetek?» «A szántóvetőnek józan törvények által szabad birtokot kell adni.» «Majd minden monopólium egy pár évre hasznos s egygyel mással provideálja a sokaságot, de hosszabb időre minden hathatós közelömenetelnek legmagasb s tetemesb gátja; úgy van a privilégiummal is. Bizonyos időre, mind arra, ki bírja, mind az egészre felette hasznos, örökre pedig nemcsak a közönségnek, de végre sokszor még annak is káros, ki vele fel van ruházva.» — Robot van nálunk s a földi munka vagy henyélve s idő-

pazarolva vitetik, vagy «a parasztságnak, melyly a haza legszámoss s így legfőbb tekintetre méltó része, véres verítéke által.» «Emeljük minden embertársunkat önméltóságára lelki kifejlése által s engedjük, hogy az emberiség javaiban kiki osztozzék.» Ti a régi gazdaságilag lezüllött aristokrata családok konzerválását akarjátok, én pedig azt kérdezem: «a közjóra nézve illy famíliák conservatioja szükséges-e, hasznos-e? Én azt hiszem, lételek se nem szükséges, se nem hasznos s egész becsek csak ama képzeletben áll, melyly a régi nemzetségeket a korona drágakövévé varázsolja. Azonban hol csak a régi név maradt meg, a régi becsület s tehetség pedig eltűnt, ott a gyémánt kitört s csak üveg tölti be helyét.» — «Egy csöbör nem fér egy pintes palaczkba s éppen így némelyly kiterjedt tudomány nem fér soknak igen szűk s keskeny értelme körébe.» Tanuljátok meg végre, hogy «mert egy pár rendetlen nem pártolatik s néhány úgynevezett „nagy familia“ nem tartatik fenn, midőn azonban a rend s nemzeti értelmesség nőttön nő, nem bomlik el azért a haza.» (Mily) «szomorú némelyly alkalomnál számos hazafit egybegyűlve látni, kik egymást viszontagolva felhőkig emelik s oily kicsapongó dicséretekkel s émelygetős hizelkedésekkel tömjénezik, hogy a józan gondolkozó így szól magában: Hazám illy aljasodásra, illy rothadásra jutottál immár!» Az igazság az, hogy *«hazánk előmenetele s magasb felemelkedése legfőbb gátjai mi tehetős birtokosak vagyunk.»*

Látom a ti «szép és nemes elintézészeket». «A legel-tetést, hol a földesúr lassan-lassan minden legelőbül kiszorítja jobbágját, az útcsinálást, hol 14 napra idegen tájakra hajtják el a szegény parasztot s ott bitangként jobbára esztelenül s így híjába pazérlott munka közt marháját legelő hija miatt romlani s veszni látja, midőn azonban maga sínylődik vagy pénzét a csapszékben költeni kénytelen — ő készítette az utat s csak szinte megint egyedül ő maga fizet vámat tőle.» Látom a «forspon-tozást, midőn a jobb lovas jobbágy földesurának vagy tiszteinek ingyen szolgáló kocsisa.» Látom, hogy mi az, mikor vármegyeházát építetek «hol közönségesen egy pár szabad oblátum után a munka s költség legnagyobb

terhét azon osztály viszi, melynek a vármegyeház nem egyéb kínzó helynél s (látom) az országgyűlési költségek vitelét, melyen az, ki a költségeket viszi, reprezentálva nincs.» Mindezt látom, szemetekbe mondom, grófok és nemesek. És azt kiáltom: «Lehet-e ezeket rendnek és igazságnak hívni?» És ezt felelem: «ó Szégyen! hol marad elpirulásod?»

«Valódi Tételre s eleven életre juthatna hazánk», de ehhez kell: «minden honbelink felszabadítása s polgári jusokban részesülése!» Mi pedig «mintha valami kutjfenekén ülnénk. Sok hazánkfia émelygető hízelkedési s határ nélküli harsány magasztalási által nekünk, minden jó szándékok mellett is, több kárt okozott, mint legdühösebb ellenségünk minden ügyességével tehetett volna.» — Amire igazán szükségünk volna, az nem más, mint «nemességünk nemesítése». — Hiszen ma «feudális szennyeinket hathatósabban terjesztő példákat hozhatni elő inkább, mint olyanokat, melylyek szelídebb, józanabb s igazságosabb szellemű időnkhez illenek, mert hol az elv, a sarkalat természet-elleni, ott minden rárakott építmény is gyenge s nem példának való». — «Ezen elbonczolás teszi hazánkat egy beteg, egy hal-? dokló testhez hasonlóvá, amelylyben a vér nem kereng.» — «Nagyobb kin alig van, mint: hideg visszavonulással s zárt kebellet találkozni a hazaszeretettől lángoló tárt szívnek. Marathon mezein Phile hasadásai közt én is legédesbeket álmodtam s milly kicsinynek, milly szűknek lelem hazámat. A rothadás szaga ébreszt fel s öszszezsugorodott mellemben temetem el szívem kínjait. Lelkem olly bágyadt volt!» «Mert a velem egyenrendűek nagyobb száma hosszas semmirevalósága által mind a nemzetet, mind a kormányt megvetésünkre kényszeríté vagy szoktatá.» — «Akaratom ellen is napestig feudális alkotmányunk jutott eszembe.»

«Magyarországban a Nemzet még semmi és szolgál, a Nemesség ellenben szinte minden és Úr, s így a personalis insurrectio mindaddig, míg a Nemzet nem lesz *Valami* s a Nemesség nem szűnik lenni szinte *Minden*, egy oly anomália, mellybül hideg vérű, sőt matheziai számítás szerint semmi egyéb nem következhetik: mint ha az ország minden más felekezetei közt is az úr szol-

gává s a szolga úrrá válna.» «Jobbágyinknak ránk semmi befolyások nincs aminek következtében a poena talionis (szemet szemért, fogat fogért) kárában bűnhődünk és ami egyes embereket, valamint egész nemzeteket bizonyosan utói ér.» — «A Magyarot végre a Nemzetek sorába kell iktatni.» «S dobáljon bár sárral, sőt méreggel a szívtelen tudatlanság holtunkig, ne fakadjon bár virág, hol munkálunk soha, legyen bár kitörülve nevünk hazánkfiái emlékezetébül előbb, hogy sem a hideg föld borít, ne gyengüljünk el azért Barátom!» — «A Nemzetet hazámban sehol sem lelem fel s ez a nevezet számunkra nem egyéb, mint cifra szőj arás, mellynek tulajdonkép igaz értelme nincs.» De «hála az egeknek, az idők szelleme lassanként mindenünnen számkiveteti az irányhaladó egyenetlenség s feudális systemák szégyeneit». Tehát kérdem: «Mi régibb, a természet törvényei-e — mellyek szerint egy ember sincs kirekesztve némi jussokból — vagy a belföldi usus és praxis s a Corpus Juris?»

«Lesz egy bizonyos valami legbensőmben, a mi tul fogja élni az előítéletek s balvélemények múlandóságát.» «Magamat hazám igen kis szolgájának tartom, de azt hiszem, hogy a legkisebbnek is vannak nagy és számos kötelességei.» «Gyermekek boldogságáért fáradozni s éltek tavaszában tőlök megfosztatni — olyat imádni, ki gyűlöl — hívnek tartott baráttal megcsalatni: szivrepesztő kinok; de tűrhetőbbek, mint minden hazánkfiaitul kárhoztatni, elhagyatni s még illy áldozatra is késznek kell lenni az igazán lelkes hazafinak.» «Most van idő, csudákat mívelni, most vagy tán soha», s a «Népből végre Nemzet lesz». «Nem nézek én, megvallom, annyit hátra, mint sok hazámfia, hanem inkább előre; nincs annyi gondom tudni, valaha mik voltunk, de inkább átnézni, idővel mit tehetünk s mik leendünk.» «A Múlt elesett hatalmunkból, a Jövendőnek urai vagyunk. Ne bajlódjunk azért hijábavaló reminiscentiákkal, de birjuk inkább elszánt hazafiságunk s hiv egyesülésünk által drága anyaföldünket szebb virradásra. Sokan azt gondolják: Magyarország *volt*; én azt szerettem hinni: *lesz*.»

«Magyarország képviselőihez fordulok tehát, hogy:

ha kell, sajátunk vesztével, sőt szív-vérünkkel is vívjuk ki minden honfitársainknak az emberiség jusait, hogy az ember, mint ember érhesse el a dísz legmagasb fokát — karunk soha ne legyen felfegyverkezve alacsonyabb helyen álló hontársaink elnyomatása végett, — nem, nem, mert ő is hazánkfia.» «El akarjuk-e magunkat végkép töröltetni a nemzetek sorából a nélkül, hogy a világ évrázjaiban a Magyar legalább elhunytá után egy fényes lapot foglaljon?» — Ha nem, akkor «gyökeres s a célnak megfelelő reformációk által 800 ezernyi suiyu (nemesség) talpkő helyett lassanként 10 millió »sulyu (népet) rakni, latin theoriák helyett velünk élő, de régibb s több tapasztalású alkotmányos nemzetek praxisával élni s idegen grátia, gyámol és segítség-koldulás helyett saját nemzetiségükben, önkeblökben, karjaikban s az ország minden lakosi felszabadulásában bizni». Mert az ország talpköve «a felszabadított Nép».

«Szándékom ez: füleimet behunyva,, fogaimat összeszeszorítva, derekamat megfeszítve, minden láрма, sárral-dobás, kövekkel-hajigálás s vágás ellenére is rettenetlenül s egyenest menni célomhoz, melly — az élő Isten látja — semmi egyéb, mint lelkemből kivonni végre azon fájdalmas tövist, melyet honom nyomorult álláspontja döfe oda s melly mindaddig — s érzem még síromon túl is — fogja keserű kínnal epeszteni, míg a Magyar nem emeli Királyát s magát hozzá illő dicsőségre.» «Honunk minden lakosinak a nemzet sorába iktatása bizonyos (biztos) életet terjesztend; 9 milliónak ezentúl is abbuli kirekesztése ellenben elkerülhetetlen halált hozand anyaföldünkre. Ez lelkiismereti vallomásom.» Ezért XII. törvényt indítványozok:

I. A hitel haszna és kára mindenkit egyenlőn ér. A szerződők között bármily rendűek t. i. akár nemesek, akár nemtelenek legyenek is azok, hitel dolgában legkisebb különbség sincs.

II. Az ősiségi jog örökre el van törölve.

III. A magszakadásból származó fiscalítások örökre megszűnnek.

IV. Magyarországon mindenki bírhat ingó és ingatlan jószágot, mint sajátot (tulajdonjogon).

V. Mindenki egyenlően áll a törvény ótalma és súlya alatt.

VI. A nemtelenek is választanak magoknak megyei pártvédet (ügyészt).

VII. A házi pénztár s országgyűlési költségekhez idom szerint mindenki fizet.

VIII. A vizek, utak s belvám elrendelése mindenkít egyenlően ér s országgyűlési tárgyak (s nem vármegyéké). Ezek annyira kötelezők, hogy az, ki azoknak bármelyi ürügy alatt ellentáll, hazasértő s hazasértési birságba esik.

IX. Monopóliumok, czéhek, limitációk (ármaximálások és minimálások) s egyéb illy, a köz szorgalmát s szabad versenyt akadályozó intézmények örökre eltöröltetnek.

X. Magyarorszában csak magyar nyelven szóló törvény, parancs, Ítélet kötelez.

XI. Minden törvényhatóság csak a Helytartó Tanács közbenjárása által hallja a fejedelmi szót. (A bécsi kormány közvetlenül nem parancsolhat.)

XII. ítéletek mint tanácskozások csak nyilvánosan tartatnak.»

Itt «9 milliórul forog kérdés, ki hü jobbágy s milly hü! jó katona s milly jó! szóval: ki minden terhek türedelmes viselője s mellynek olly nagy része a magyarság utolsó záloga, reménye, fentartója!» «Most a nemtelen (nem· nemes) sokszor minden törvény ellenére, egyedül a nemesnek önkénye alatt izzad és szenved s testébül a kintul majd-majd kiszakadó szavát, hacsak Isten s minden szentjei nem, más ugyan nem igen hallja; a nemes ellenben nem ritkán akármilly excessusokat kövessen is el, még is minden törvény mellett büntetlen és épen buj ki.» «Ha azt gondoljuk, hogy annyi századok abusasai után, a jobbágyságnak sok helyen szinte kétségbeesésig torlott bajait ezentúl is egy leplező szerrel fogjuk orvosolhatni, sőt vak kábultságunkban azt merjük hinni: ezentúl is minden megmarad csend- és rendben, mert hiu elbizottságban néha egy rozsdás «*Maradjon*»-t kongatunk: akkor valóban minden haszon nélkül folyt le ránk nézve a nemzetek évrájza, mert abbul semmit sem tanultunk s ekép

ezen elkerülhetetlen tapasztalást tán sajátunkkal, tán létünkkel fizetendjük ...»

... «Milly mosolygó színekkel mutatkozik ellenben jövőnk, ha magunktól ellökvén az enség (önzés) s elfogultság nyomorult béklyóit, szívünk sugalmának engedünk, eszünk józan tanácsit fogadjuk s *Hunnia szolgákosit az emberiség örök jusaiba iktatjuk.*»

A tűzhányó kitört. Földobta a mélyén forrongó sokszínű látát. A forradalom megérkezett. A magyarság egyetlen nagy igazi belső forradalma. Nem külső,, erővel külső jogokért vívott szabadságharc, hanem a bent égő válság. Többé ezt senki meg nem akasztja, el nem oltja. Az ég felé dobott lángoló írásokból Rousseau Jean Jacques emberszabadító gondolatai zizegnek, »Mirabeau gróf forradalmi tüze lobog s felrobban bennünk onnét a mélyről az elnyomott ősparaszt: Szabó Széchenyi Márton, családalapító, évszázados nehéz robotban járt, tapodott paraszti jobbágy. A vulkán kitörése történik egy arisztokrata országban egy arisztokrata által, a feudalizmusra egy feudális család sarja támad, ki kívül hatalmas gróf s belül nagyszerű paraszt. Mert fajunk — valószínűleg török származása révén — «úr nép», ezért nála csak az arisztokratikus reformok hatnak, amit megpecsételt a mi időnk, mert ha nem egy elfajzott hitbizományos mágnás áll nálunk a kommunista csöcselék élére, soha a bolsevizmus a kormányhatalomhoz nem jut. Ha nem *gróf* Széchenyi István lelke tör föl a népből, Magyarországon a jobbágyok fel nem szabadulnak, az előjogok le nem hullanak, hacsak nem egy idegen hatalom beavatkozása által.

Ezért a magyar történelem legnagyobb könyve nem a Corpus Juris tripartituma, hanem a Hitel négyes könyve, mert a négy munka egy teremtés ténye: Hitel, Világ, Stádium és Hunnia — az utóbbi nem más, / mint a Stádiumnak X. fejezete (tehát a 10. törvény 1 magyarázata) — s csak 1858-ban jelenhetett meg, mikor szerzőjük már Döblingben volt. A két utolsó fejezetet soha nem tudta megírni.

A lángszív hatalmas lírai ereje — mely oly soká szunnyadt, készült s kavargva forrongott ott a mélyen

— kitört, hogy magával ragadjon mindent: kormányt, népet és — Széchenyi Istvánt. Lírát mondtam? Lírát: mert tegye valaki e négy-egy (avagy: három-egy) könyvekre szívét s ki fogja érezni elavult lapjaikból, szaggatott, rossz körmondataikból, túláradó csapongásaikból az egész Széchenyit, az embert: a költőt, a katonát, az ősparasztot, a vele harcban álló arisztokratát s Crescence szerelmesét, mert az ő megostromlása, áldozatos szerelme úgy kiüt a pénzügyi és közgazdasági elmélkedések szürke színei alatt, mint Rubens hatalmas vásznain a női testek ábrázolásán a piros cinóber ragyogása, mellyel szemünk elkápráztatására aláfestette őket, hogy a festményen megéledjenek. Az “...óriási dal nőnek van dalolva s ez a nő az el nem érhető: Crescence.

A Hitelt Széchenyi «Honnunk szebblelkű Asszonyinak» ajánlja — egy pénzügyi munkát, asszonyoknak — amiért külön megrója egy kritikusa — igen, mert Hozzád énekel, Crescence! A politikai mű második fejezetében a szebblelkű asszony megnyerésének módszerét kell kifejteni, mert «csak férfiúi báj, melly lelki s testi erőn alapul — dobogtatja sebesebben az el nem romlott asszonyi lényt s az olvasztja a kő szívet végre nyájas visszánézésre». (A kőszív Crescence birtokában van.) Hogy viselkedjünk — kérdi a közgazda, mikor arról van szó, hogy Magyarországnak nincs kereskedelme — sa lírikus így felel: «Ha szépek szive látásunkra villámként nem gyulla is szerelemre, nyerjük hajlandóságokat állhatatosság s férfiúi elszánt akaratunk által, s ha szerelemre nem bírhatjuk is, kényszerítsük becsülésünkre, tiszteletre.»

Ki kell képezni a magyar agyvelőt, mert ettől függ a felszabadulás: «mint a szív csak kölcsönös szívbeli gerjedelem a vonzódás által tárul ki a szerelem menyei érzetére.» A Hitel jellege: hinni és hihetni egymásnak s vájjon ki személyesítheti meg azt, mint Crescence, kinek egész személy leírását kapjuk ezen a címen: «a Hitel tágasb értelemben.» «Gondoljuk-e, hogy mind azon szép diadalnak, melylyeket sokszor négy fal közt az erény a legbájolóbb csábokon nyer, mind azon néma aggodalmak, melylyek vajmi sok tiszta lényt, kik egy

gyülölt férj karjai közt az élet ki nem mondható kínjait elszánással híven tűrik, midőn szívük egy másért remeg — idő előtt sírba terítenek, örökkön örökké, minden jel s jutalom nélkül felejtésbe fognak merülni? S hány tiszta kebel imádja az éjféli csendben térdre borulva irgalmas Istenét, hogy a bűnös szerelem súlya gyenge szívét ne repossze el? Azonban amit éjjeli setétség fed, nem hozza világra napsugár mindenkor azonnal.» (Hallod, Crescence?)

És dalol Hozzád — Madame de Staël nemzet-if jító elmélete, Bentham utilitárius, kézzelfogható haszonra néző filozófiája és Smith Ádám szabadkereskedelmi elvei mögött elrejtve, — dalol Hozzád, Crescence, a nagy lázadó lírája, mikor szíve remegve sóhajt: «Mi szép nyári reggel, mi remek egy virágzó asszonyi lény — s az agyagban (anyagban) melyly olly kevés idejű, mi tökéletes már az irány s idomzat? Mi nagynak s milly felette tökéletesnek kell a harmóniának még a lelkekben lenni? Midőn egy szép hajnal bíbora, egy ártatlan hölgy képe olly tiszta és igaz, hogy képzelhetünk a lelkivilág egybehangzásában hazugságot, mystificatiot?»

A költő énekli a hajnalt — nemzete bíboros hajnalát.

A nagy lázadó forradalmi könyve forradalmilag hatott. A kortársak tekintetét perzselték a lángoló színek, melyek a nagy triptichon (Hitel, Világ és Stádium, melybe a késői «Hunniát» belevonhatjuk) falán oly váratlan s oly vakmerő erővel jelentek meg, mintha ismét a bibliai kéz nyúlna be, hogy rettentő jóslásokat vetítsen. Csak későbbi korok tudták elhomályosítani a fakóvá tenni a festményt, mert mindegyik a maga szürke színeit, legtöbbször a maga konzervatív vakoletát húzta a Széchenyi-falra — lelke szerint, hódolat gyanánt. Mint románkorbéli műemlékeinknél, úgy kell először levérni a falról a későbbi meszeléseket, hogy az ős-művész merész fantáziájával, prae-rafaelista hitével, áldozatos áhítatával csodálatos színekben (bár sokszor hiányos festék-technikával) megteremtett triptichonnak ábrázolása élénkbe tűnjön: Pokol, Purgato-

rium, Paradicsom. És mind a háromban ő maga: az Ember.

Hogy nem «konzervatív politikus» könyvével van dolgunk a három-egy műben, azt mutatja, hogy a harc Széchenyi ellen a legkonzervatívabb oldalról, saját mágnástársai köréből indul meg. Ez történik gróf Dessewffy József viharzó ellenirata: «A *Hitel című munka taglalatja*» címmel, melynek fővádja az, hogy Széchenyi «mindig úgy nézi a taksás jobbágyot, mint vagy makacsot, vagy földes-urától elnyomottat; a földes-urat pedig, mint elnyomásra törekedőt.» (Taglatat 109.) Míg azonban magának a grófnak írásán (ki néhány év előtt ódát írt Széchenyihez!) még önmegtartóztatás látszik, a konzervatív közírók s megfizetett firkászok epébe és méregbe mártják tollúkat a *Hitel* szerzője ellen. Ponorí Thewrewk József két sületlen satírájában: «Beretválkozó Tükör az új magyarok számára» s megint: «Velencei szappanpor az új magyarok számára» nemcsak Pázmány Péter korának vaskos iratcímeit utánozza, hanem «hazafiúi elmékedéseit» abban fogja össze, hogy Széchenyi reformjai ha teljesülnek, akkor a «parasztnak asztalán mindennap sült fácán fogna az égből lerepülni s az Urak üres tányérjait paprikapor ellepni». Egy *Hitel*-ellenes kézirat egyenest ezt a címet hordja: «Szállj le nemes, ülj fel paraszt!» Ha pedig a Nemzeti Múzeum kéziratárában megőrzött egyik föl jegyzést olvassuk, fogalmat alkothatunk arról a gyűlöletről, mely a *Hitelt* fogadta. A legjellemzőbb mindjárt az a meghatározás, mellyel ez a kézirat a *Hitelt* definiálja, mondván: «Ezen munka, melylynek nagyobb a füstje, mint a lángja, nem egyéb, mint némelyly Magyarországi főbb Birtokosok s kivált Mágnások ellen intézett Satyra a közjó előmozdítására, a Magyar Nemzet felemeltetésére, virágzóbb állapotban hozására törekvő Jósándék palástja alá bujtatva». Ám ennek a kéziratnak szerzője még mérsékelt álláspontot foglal el, Széchenyit amiatt korholja, mert ő «némely Szerzőnek hihetőleg ösméretes Főbb-Birtokosok s kivált Mágnások ellen — akármí okbul felindulva, a Munka folytatásában hevétől elragadtatván... egy egész Nemes Nemzetet a Gúny tárgyává tenni nem szégyenlet».

Erteletés

Sándor
beléndes
hóhély

Világ
Vagy is inkább Jelenlegi Főrendek

vala

Világ
vagy is inkább

Világ

vagy is
Jelenlegi Főrendek
Dr. Dezsőffy Sándor Fapalotya
q. Péterffy Sándor

Világ

vagy is
Dr. Dezsőffy Sándor Fapalotya
Jelenlegi Főrendek
vala
q. Péterffy Sándor

18

Sándor
Könyvnyomtatás, melyet Dr. Dezsőffy
Sándor és mások által készítették
Könyvnyomtatás, melyet Dr. Dezsőffy
Sándor és mások által készítették

Világ

Dr. Dezsőffy Sándor Fapalotya
Jelenlegi Főrendek

De a kézirat végén még többet tudunk, megtudjuk az egész feudális közhangulatot, mikor ezt olvassuk: «Ha talán a Hitel ezen megbírálása a szerzőnek kedvetlenségére vagy, vegye gondolóra, hogy mások meg alább' való módon ítélnék felőle.»

És a Nép, a felszabadító Nép, vájjon mit érez? Ő is szinte rejtélyes módon megrázkódik a nagy kitörés villany-ütésétől. Berzsényi Dániel, ki a helyzet magaslatán áll, s kit Széchenyi annyira megszeret, maga írja Széchenyihez küldött levelében: «A Hitel nálunk egész kurutz világot támaszta a lelki világban.» (1830 augusztus 15.) Kazinczy levelezésében találunk egy ugyanekkor Pannonhalmán kelt levelet, ezzel a tudósítással: «Széchenyi Hitele felett mindenütt pálcát törnek. Ez egekig magasztalja a, az pokolilag legyalázza.» ... De itt nem állott meg. A vallásújítás iratai óta az első magyar munka, mely leért ahhoz a földalatti réteghez, melyről nagy Madách így énekelt: «mély tenger a nép: bármilyen napfény sem hatja át tömét.» Hősünk Naplójából már fentebb kiolvastuk azt, hogy mikor az Aldunáról hazatér, hírt hall arról, hogy az abaúji nemesség nemzeti sérelmet lát az ő támadásában, mely (a múzeumi röpirat szerint) «a Nép sepreinél kedvet keresvén — irigységre gerjeszti és a neki szükséges zabolából való kibontakozásra bizgattya.» Maga a Széchenyi-alapította Akadémia elnöke, gróf Teleki József így sóhajtott fel mágnási keservében: «Mennyi jót tehetett volna az a Széchenyi, csak azt a Hitelt ne írta volna.» A Napló tele grófi barátok s mágnásasszonyok kijelentéseivel a «rettenetes könyv» ellen, melyet elégetnek s a «végtel enüi veszélyes» szerzőt okozzák. (Napló 1830 november 26, december 1, 1831 október 5.) Felsőbb helyről jő a tudósítás, hogy Tolna vármegyében elégették a bűnös könyvet. S legmélyebből jő híradás, mikor 1831-ben a kolera kiüt, parasztlázadások mutatkoznak. A felzavart tótok kifosztják a Klobusiczky-házat, vezetőjük egy zugfiskális, ki azzal lázítja a parasztságot, hogy, az urak ellen a Hitelből olvas fel nekik, tótul. A hatóság felakasztatja. Mikor pedig a kolera vész eléri Sopront, s a Széchenyi-család legtöbb tagja külföldre menekül, István ott küzd a halálveszéllyel — bár egész-

gége igen gyöngye — szervez akkor is, mint mindig, s akkor látja, hogy saját jobbágyai a neki járó tized ellen a Hitelt ütik fel. Később a Világot felolvastatják maguknak. Bécsben forradalmárnak kiáltják ki, mit így fog fel egy angol lap is, a «Galingani's Messenger». Mikor a készülő Stádium első fejezetei felolvassa Andrassy György jó barátjának, az rémülve látja, hogy «tűzcsóva az, melyet többé sem eloltani, sem irányítani nem lehet.» S a Napló folytatja nagy vallomását: (1831 február 10.) «A parasztok a Világból olvastatnak fel maguknak. Még legjobb barátaim is elhagytak, elhagyott Crescence is. Meg kell próbálkoznom, hogy egyedül állni. Erőm nagy: Egész ember vagyok. Isten segítsen engem. Tiszta a szándékom.» — Ez a forradalmár valomása.

Még egyetlen adat kell a Hitel hatásához, de ez azután be is tetőz mindent. Arany Jánostól származik, ki tizennégy éves volt, mikor a mű megjelent; a forradalmi hatás végigcikázott rajta, minek bizonyossága «*Az elveszett alkotmány*» című gúnyos eposz, melyben a maradi Rák Bende úgy mondja el életrajzát, hogy mikor apja elolvosta Széchenyi «Hitel»-ét, rögtön belehalt, íme: (a «*Második Ének*»-ből)

Történt e közben *valamely* Széchenyi nevű gróf
 Írt *valamely* könyvet (kár volt nem alunnia inkább!)
 E könyvnek neve volt... *Hitel* — ... úgy tetszik Hitel, úgy van;
 Zajt üte akkor e könyv; olvasta paraszt, nemes egyre,
 Aki csak egy fél napra belé pillanthata; *sőt volt*
 Olyan is, a ki saját pénzén megvette magának
 E könyvet, miután megkapni hiába törekvék
 Kedves apám, megvenni pedig — könyvet! magyar ember!
 Végre Doronghy komám okosan kicsené casinónkból:
 Macska, gyümölcs és könyv, úgy mond, nem orozva nem is jó.
 Hajh! de mit tud a föld nyomorú fia, mit tud előre?
 Tudja-e, hány évig nem adóz a magyar nemes ember?
 Tudja-e, mennyi ezerbe kerül majd a megye tisztség?
 Tudja-e, kit fog a főispán kijelölni? Kit üt meg
 A' többség? Hosszú pöre még hány évig élhet?
 Ellenben pedig abból hány ügyvéde kihalhat?
 Jobb lett volna, bizony, soha el nem lopni e könyvet,
 Ellopván pedig azt egyenest tűzlángba röpíteni
 Inkább, mint az apám olvasni leüljön *elastisch*
 Székébe s olvasson, gyakran kialudt pipa mellett.

Ó deli hölgy, sohasem kelt fel többé ez ülésből!
 Megborzadva veté lábához a könyvet, agyára
 Szökkent vére, rövid pihegéssel hátra hanyatlott,
 És — damoclesi kard leszakadt, a szörnyű halálcsőpp:
 Árva levek!»

A magyar Történelemnek nincs izgatóbb rejtelve annál, hogyan lett Széchenyi István «Hitel—Világ—Stádium—Hunia» forradalmi munkájából konzervatív politika s hogyan telepszik meg immár teljes száz esztendő óta minden visszatartó, sőt néha reakciós politikus és gondolkozó annak a tűzhányónak kihűlt lábáján, amely a legmélyebb magyar szív forrongásából tört elő. Lehetővé tette ezt a fantasztikus geológiai átalakulást mindenesetre az a körülmény, hogy nem vagyunk könyvolvasó nemzet s szívesen elhisszük valamely klaszszikusról mindazt, amit más olvasott benne. Rendkívül kicsinynek becülöm azt a kört, mely például a mai nemzedékben tényleg elolvasta hősünk műveit, mit legjobban az bizonyít, — s azt hiszem, ezzel az olvasó fel is ment a további idézések alól — hogy még a «*Magyarország nem volt, hanem lesz!*» mondása, mellyel szónokaink ünnepi beszéde egy század óta végződni szokott, nem ebben az alakban hangzott el Széchenyi száján, hanem csak abban a patetikus enyhe sóhajtás formájában, melyet a Hitel befejező soraiból ebből a célból fentebb idéztünk. Viszont, ha valaki csak az egyik vagy másik Széchenyi-munkán dolgozza át magát, könnyen megtéveszti az a hallatlan ideges szaggatottság, amelynek folytán úgy tetszik, mintha nem lennének egy rendszernek egymást kiegészítő részei. Holott Széchenyi irodalmi legfőbb munkája teljesen egységes és összefüggő: ez a *Stádium* a maga kilenc fejezetével s a tizedikkel, mely «Hunia» címet kapott. A két lótenyésztési szakmunkán kívül több ilyen kiépített munkája nincsen. Ennek a *Stádiumnak* lírai előkészítése a *Hitel* és személyes védelme — az arisztokrata részről jövő támadásokkal szemben — a *Világ*, amely szertelenségében, szétszaladó kirohanásaival teljesen magán viseli egy megbántott szív nem-csillapítható érzékenységét — tehát megint lírát. Beethoven zenei kutatói ugyanerre az eredményre jutottak, mikor rájöttek, hogy legtöbb

szonátáinak improvizált első ütemeiben már ott rejtőzködik a később előtörő főtéma. S a mi hősrünk beethoveni lélek. Hogy mily kevésbé értették azt meg, hogy itt szólalt meg Széchenyi lelke, azt legjobban egyik konzervatív életrajzírójának következő szavai mutatják: Szomorú benyomások «s a Hittel írása, mely egyéb dolgai mellett egy évig tartja lekötve figyelmét, veszélyes nyomást gyakorolnak agyára...» (Zichy Antal.)

A könyveket megtépázta a cenzor is, bár Széchenyi megvesztegette s a kihagyások éppen a jobbágyszű részeket érték. Maga a főmunka, a Stádium, a maga nagyszerűen fölépített tizenkét reformjával Széchenyi életében sohasem jelenhetett meg Magyarországon, hanem Lipcsében adatott ki Wigandnál s onnét csempészték be. Amint ugyanekkor a másik jobbágy szabadító mágnás, Wesselényi Miklós Bukarestben nyomatja ki «*Balítéletekről*» szóló könyvét, mely egyszerre (1830) jelenik meg a Hitellel s jórészt egy is vele: mert korszakos munkákat mindig maga az Idő szül, rendszer egymástól függetlenül több alakban. Az egyszerre való kivirágzás a kikeletnek s minden emberi renaissance-nak csodálatos titka.

Wesselényi könyvét pedig nemcsak azért idéztem, mert bizonyosága annak, hogyan összeláncolta a Magyar Sors a két egetostromló titánt, hanem azért is, mert a «Balítéletek» által kezdünk rájönni arra, hogy az egymásra tololó nemzedékek előtt lassanként hogyan tűnt el Széchenyi mondatai alatt Széchenyi őstüze. Wesselényi Miklóst tudniillik legkonzervatívabb történetíróink is a lázadók sorába állítják, hiszen ezért záratta el a bécsi kormány s féktelen temperamentuma még a mi hősrünket is nemsokára elidegenítette. Pedig ennek a Wesselényinek a «Balítéletében» a szöveg legnagyobb része ilyen mondatokkal ékes: «Tűnnek a tárgyak tündérképei, elhalványul ama rózsaszín, melyet kedv s öröm s az egészség s ifjúság ezer bájos leányai mindenre leheltek.» Vagy: «Nehéz a gyarlóságunk szötte leplet elvonni az igaznak mennyei szobráról.» S az egész jobbágy szabadító könyv gondosan ki van mérve és be van osztva a különféle kategóriákba sorozott «Születés s polgári helyzet körüli előítéletek» szerint. A köz-

irodalom ama kezdő korában tudniillik, mikor még az állandó újságírás nem szoktatta az írókat a közönséget ahhoz, hogy mindig, de mindig a külső tárgynál maradjon s ne pólyázza be azt a biedermeier-korszak érzélgős moralizálásába: még a legforradalmibb könyvek is mozaikszerűek s e mozaikokat valamely általános emberi filozofálgatás cementjével öntik ki. Ezek az összekötő töltelékek a koré, arra jellemzők, de nem a szerzőkre. S mert a korszak, mint minden háború utáni idő, nagy vérvesztésege folytán maradi, ezért aki bármely akkori munka általános keretét tartja fontosnak, mindig konzervatív eredményre fog jutni. Ez történt Széchenyi István munkáival is. Lassanként fontosnak s jellemzőnek azokat a részeit tartották, melyekkel, mint összekötő törmelékekkel ő le akarta gyúrni, gyömöszölni az alattuk parázsló forradalmi feltöréseket. A tűzhányó forró lávájára, mikor az lassan kihűlt, — mert hiszen Új-Magyarország alaprétege lett belőle — így rakódott le lassan a moha, nőtt meg a pázsit s virágzott ki a konzervativizmus kerti virágzata.

A Széchenyi-munkák így magyarázzák a rejtvényt; ez azonban csak fél magyarázat. Az igazság másik felét nem Széchenyiből, hanem az utána következő korszakok egymásra rakódó rétegezésében kell kibányásznunk.

Az arisztokrata forradalmár, a «veszélyes revolucionárius» öserejű lázadására akkor kezd először a konzervativizmus fátyola ráborulni már kortársai előtt, mikor új forradalmár jelenik meg mellette: *Kossuth*. Könyvünk XIV. fejezete «A két Gigász harca» címén ezt fogja bemutatni. Később azonban az történik, hogy minden magyar nemzedék a maga harcaiban s a saját kora problémáinak megoldásában, mikor tántorgó lábai alá biztos talajt keres, mindegyik Széchenyire akar támaszkodni. Következés: mindegyik magát vetíti rá Széchenyire s elsősorban az ő munkáiból magyaráz, éppen úgy, amint Észak-Amerika minden külpolitikusa Monroe-tól és Webster Dánieltől kezdve a mai napig Washington híres farewell address-éből (búcsúzó elnöki üzenetéből) akarja kimagyarázni azt is, hogy Amerikának nem szabad európai ügyekbe beléavatkoz-

nia, de megint azt is, hogy be kell avatkoznia. Ezen a módon azután minden korszak agyag, vagy lősz-rétege ott hagyja lenyomatát a Széchenyi vulkánikus lágóján.

Először jöttek a szabad kereskedelem közgazdái, akik azt látták benne, hogy «törekvéseinkben és alkotásainkban határozó irányt a kor szellemének és szükségseinek megfelelő *szabadelműség* kell, hogy képezzen — (Kantz Gyula) — így hívták akkor még a szabadelvűséget. Ez a méltánylás azonban sokszor annyira ment, hogy Széchenyiben egészen új nemzetgazdasági rendszerek feltalálóját keresték s végződött visszahatásképpen abban, hogy *Pulszky* Ferencznek nem tetszett a «Hitel», mert annak minden sorából «Bentham kandikál ki». Holott az igazság az, hogy korabeli külföldi ember semmi új igazságot nem talált volna Széchenyi könyvében, hanem hogy azt, hogy egy arisztokrata, ki Madame Staël politikai elméletével, Bentham bölcsészeiével s Smith Ádám közgazdasági eszméivel megismerkedett, meglepő erővel világítja meg ezek fényénél hazájának feudális elmaradottságát. Teszi ezt lüktetőn, rohamszerűen, hallatlan szuggesztíóval és művészi rendszertelenséggel. Ezért, ha ma is azt halljuk, hogy a «Hitel hatalmas rendszert tár az olvasó elé», ez éppoly lehetetlenség, mint a nagy lázadóra ráfogni azt, hogy «Széchenyi a rend-Magyarországot akarta megmenteni», (ifj. Iványi-Grünwald Béla, 1930.)

Jött azonban új kor, s megint új Széchenyit teremtett magának — saját igazolására. Megérkezett a XIX., század második felében a technikai haladás diadala s a természettudományoknak addig nem is sejtett betörése az emberi tudás új tájaira. Megérkeztek Darwin és Herbert Spencer. Mi természetesebb, mint hogy Széchenyi megint átalakul ennek a nemzedéknek képeére és hasonlatosságára. Háromkötetes munkából olvassuk 1902-ben, hogy a mi hősrünk már előre is az evolúció eszméit hordozta magában. (*Gaál Jenő*: «gróf Széchenyi István Nemzeti politikája» harmadik kötetében.)

Jött a világháború. Az emberiség e legszörnyűbb szerencsétlensége országokat tarolt le, nemzedékek pusztultak el s oly vérvesztést okozott öldöklésé-

vel s a velejáró forradalmakkal, hogy utána más, mint politikai reakció nem következhetett, hosszú konzervatív korszak szállt Európára s törvényszerűleg beállott a technikai haladás ellenképe gyanánt az emberi lelkekben a vallási érzésekbe való bemenekedés. A Hitel 1930-ban újra megjelenik (a Magyar Történelmi Társulat kiadásában), de most már erkölcsvallási műnek tartják, mely «a rendiség védelmére Íratott». «Soraiból a keresztény perfekcionizmus eszméi áradnak. Politikai rendszerében a keresztény az igazságosság eszméjét akarja megvalósítani s a földi élet megnyilatkozásait az erények segítségével bámulatos rendszerében földöntúli célokkal kapcsolja egybe. Értékrendszere a transzcendensbe nyúlik» — «a felvilágosodás ellenhatásaként.»

— A sor azonban nincsen lezárva. Jönni fognak új korok, új politikai áramlatok s új írástudók s mindegyik fog magának új Széchenyit alkotni saját képére és hasonlatosságára. Mindegyik fog találni benne olyan réteget, mely az övével rokon s egyetlen kort sem lehet másra kötelezni, mint hogy a vele rokon eszméket ismerje föl. Az óriási vulkán oly hatalmas, hogy — mint mindenki tapasztalhatta, ki lenézett valaha az Aetna vagy Vezúv kráterébe — az egymásra hajló, különféle rétegek mind ott vannak. De egyetlen kornak sem szabadna elfelednie, mert mind tartoznak gróf Széchenyi Istvánnak avval, hogy ez a csodálatos természeti tünemény csak úgy lehetséges, hogy ott a mélyen, nagyon-nagyon mélyen elolthatatlan tűz lobogott: a legnagyobb magyar halhatatlan lírája.

Ezért a Hitel-Világ-Stádium egy-három könyv semmi más emberi írásműhöz nem hasonlítható. Ezért igazi lényüket senki más nem fedezhette fel, csak egy istenadta nagy költő, Arany János. Arany már 1860-ban, Széchenyi halála évében tudta, mert érezte, mit elfeledni nem lehet:

Hitel, Világ és Stádium! ti, három —
Nem kézzel irt könyv, mely bölcsei, tanít,
De a lét és nemlét közti határon
Egekbe nyúló hármass pyramid!

Ám, hadd üvöltsön a Számum viharja,
 Dőljön nyugatról a sivár homok:
 A bujdosók előtt el nem takarja,
 Melyet ti megjelöltök, a nyomot.

A «bujdosók» mi vagyunk: Széchenyi nemzete. Az ő tragédiája pedig már a három-egy könyvben meg van írva. Mert valahányszor az ember-történetben Tiberius és Cajus Gracchus ideje óta egy arisztokrata akarta a nép jogokat megteremteni s a népet földhöz juttatni, vagy saját rendje verte agyon, vagy saját népe. Széchenyi István azonban a nagy meglepetések embere — nála egy harmadik megoldás feg bekövetkezni.

XII.

Metternich.

A nagy fő- és udvari kancellárt, Metternich Kelemen Lothar herceget, a «gondviselészerű férfiút», kin «Európa békéje nyugszik» s kinek «politikai rendszere egy a világrenddel» már a bécsi kongresszus óta ismerjük. Immáron tizenhat év óta teljhatalmú kormányzója a monarkiának s csak huszonkét év múlva fogja kidobni hivatali palotájából a forradalom. A palotát is ismerjük, a császárok labdázóterén — azaz a bécsi Ballplatzon — ott emelkedik szürke márványhomlokzatával s kidülledt vasrácsaival. Kandallói oly gyönyörűk, mintha aranyozott figuráikban, szeszélyesen egymásra halmozott hadi és vadászati jelvényeikben tombolta volna ki magát a barokk nagyszerű lendülete és léha affectatiója.

Úgylátszik, megkéstünk, mert a kancellár már nem ül berakottművű palisander íróasztalánál, hová az audiencián benyújtott könyörgő leveleket a világboldogító tervezeteket máglyába rakta, hanem a kandalló előtt helyezkedett el süppedő aranyos karosszékének bíborselyem vánkosán. Mialatt selyem térdnadrágos lábait egymásra rakja, finomélű borotvált arcát egészen — mi nem szokása — az új audienciás jelentkező felé fordítja s úgy nézi aranykeretes lorgnettjén át,

M E T T E R N I C H

mintha most akarná fölfedezni, úgylátszik, itt nem futólagos audienciáról van szó, hanem hosszú vallatásról. A kihallgatásra jelentkező egy kis tabureten fészkelődik s a hessen-homburgi huszárok kapitányi egyenruháját viseli, a Wladimir-rendjellel.

A *mi* kapitányunk már éppen beszélni akarna, — meglátszik rajta, hogy igen meggyűlt benne a szó, — mikor a herceg legyint a kezével, föláll s az íróasztal egyik palisander fiókjából felébehajtott iratot vesz elő. A kapitány megismeri rajta a saját nagy gonddal (a Napló tudja, hány nehéz gonddal!) kicirkalmazott betűit. «Euer Durchlaucht, gnaedigster Fürst! Sie waren so gnaedig...» — « Főméltóságú hercegséged oly kegyes volt, hogy néhány nappal ezelőtt megengedte nekem, hogy egy olyan tárgyról beszélhesek önnel, mely végtelenül kell hogy engem érdekeljen, mert a házamról van szó» ...

De Széchenyi Istvánnak igen éles szeme van s azért többet is lát: az ő alázatos és vakmerő beadványának széle tele van firkálva jegyzetekkel: ő tehát most az államgép által «feldolgoztatik». Az írásban azonban sokkal több oldal van, mint mikor ő felküldötte, a kilógó lapoknak sokkal sárgább a színe, mint az ő merített zöld papírosáé: tehát a kémjelentések már mind fölrkeztek, ő szörnyű bűnököt követett el: magyarul beszélt a mágnások tábláján, a táblabírói rendeknek adott igazat a kormány ellen a magyar alkotmány védelmében, fiatal gróftársait maga köré gyűjtve, ama veszedelmes kaszinót szervezte s most megalapította a Magyar Tudós Társaságot, hogy a paraszt nyelve kifejlesztessék; ez mind nem elég, ő egyszerre az ország legnépszerűbb embere lett.. Mikor csákóját letette a földre s kardját megigazította, akkor suhant át rajta az örvény szélére lépett ember szédülése: ezt itt neki sohasem fogják megbocsátani ... A drága kockákkal berakott padló ragyogó tükréből, amint lehajtotta fejét, mereven és viaszsárgán nézett szemközt vele a saját ábrázata.

Ezen át kell esni. A magasságban trónoló nagyhatalmú úr le fogja szidni a kis, sokat mellőzött huszárkapitányt röviden és nyersen. Azután mereven

meghajlunk és kimegyünk. Lehet, hogy evvel a katonai pályának vége. Lehet, hogy minden pályának vége. A kancellár kivégzi a lázadó katonát.

Metternich Kelemen Lothar herceg letette papírosait, a lorgnettet és mosolyogni kezdett. S ennyit mondott:

— Stefferl!

Ezt nem várta Széchenyi kapitány. Bíborvörösre gyúlt ki az arca s a két, busa szemöldöke megrándult. Tehát még lázadónak sem nézik, hanem vásott tacsónak, akinek az iskola udvarán porolják ki a nadrágját, ő tehát Stefferl s szemben «Onkel Metternich», aki oly kicsinylőleg nézett reá a Razumowsky-házban, mikor a Lichnowsky-pletyka miatt Murát királyhoz küldötte Nápolyba. Lehunyta a szemét: ez Karolina bosszúja! Mit fog ehhez szólani Crescence! Mikor megint kinyitotta a szemét, már megint a rideg kancellár ült előtte, ki úgylátszik, megelégedett taktikai diadalával s lorgnettjével az árkuspapírból olvasni kezdett:

«Kötelességemnek tartom, hogy hercegségedet több olyan dologra és viszonyra figyelmeztessem, amelyeket olyan magas állásból, ahol Ön van, nem lehet jól látni, de én közlől látom őket.»

Metternich egy pillanatra kihajolt a kapitány emlékiratának ívei közl:

— Nem gondolja gróf Széchenyi kapitány, hogy akinek jó szeme van, az magasabb álláspontról többet lát? De folytassuk, mert az ön beadványa szerint engem rosszul informálnak s ezért — engedje meg, hogy idézzem — «némely dolgokról hibásak a nézeteim, ámbár csodálkozással látta, hogy mennyire ismerem a magyar alkotmányt». Nagyon megtisztelő elismerés — a fiatalság részéről, úgylátszik azonban, mégsem érdelek sok bizalmat, mert jelenlévő kapitányunk szavai szerint «nem lehet a magyarságtól azt kívánni, hogy bizalma legyen, mikor az udvar ígéretei nem tartatnak meg, mikor a törvényeket mindig az uralkodó előnyére s a nemzet kárára magyarázzák és ahol most, ha köntörfalazás nélkül kell szólanom, minden úgy néz ki, mintha az egész alkotmányt, össze-

akarnák rombolni», ön ezt írta, kedves Stefferl, amiből örömmel látom, hogy ön is már mennyire ismeri nem ugyan a magyar alkotmányt, hanem — a pozsonyi táblabíró urak frázisait. Nem úgy beszélök Önhöz, mint a család öreg barátja, nem is úgy, mint egy fiatal tiszthez az a feljebbvalója, akire ma — talán ugyebár érdemtelenül — egész Európa hallgat, hanem mint magyar mágnás beszélök magyar mágnáshoz. Tudja, ki védi az ősi magyar alkotmányt? Metternich herceg. És tudja, ki forgatja azt föl? Széchemyi kapitány.

Metternich elfulladt s így a kérvényező szóhoz juthatott:

— Főméltóságodnak meg kell illő tisztelettel jegeznem, hogy én csak a kormány abszolutizmusa ellen küzdök...

Tovább nem juthatott. A hatalmas kancellár rácsapott, mint a vércse a tipegő csibére, hogy széjeltéjje:

—Ez az ön által támadott atyáskodó hatalom az egyetlen, melynek legfőbb érdeke megőrizni az ősi magyar alkotmányt úgy, amint van, mert mikor az egész világ lázong, hogy Főlséges császárom szavait idézzem: «totus mundus stultizat ac vult Constitutionen!» («az egész világ megbolondult és alkotmányt akar»), akkor azt a nyolcszáz éves magyar alkotmányt csak mi bírjuk megvédeni a széthullástól, csak mi, akiknek világrendünk azon nyugszik, hogy sehol nem engedünk semmit változtatni, semmit és sehol.

—Hercegséged bölcsessége jobban tudja, mint én, hogy Magyarországon van egy ellenzék ...

—Téved, kedves kuzin, nagyon téved, Magyarországon nem egy ellenzék van, hanem kettő. Az egyik a táblabírák, a régi jó táblabírák, az ő vármegyéikkel kócsagtollaikkal és gravameneikkel: ők szépen megélnék a nemzeti sérelmekből s ezért jutalmul megkapják azt, hogy nem kell adót fizetniök. Nem tudom, hogy a lengyelek vagy a magyarok földjén fog-e előbb megtörténni, hogy a kormány a jobbágyság mellé áll a nemesi schlachta ellen. De van Magyarországon egy új, egy másik ellenzék is, mely sokkal veszedelmesebb,

mely szívében republikánus, melynek a feje tele van Jean Jacques Rousseau új evangéliumával, s mely az ősi magyar alkotmánynak a privilégiumait gyűlöli és össze akarja törni. Ezek az igazi forradalmárok, mert a táblabírói ellenzéket királyi resolúciókkal el lehet kezelni, de ezeket nem. Ezért a két magyar ellenzék — az ósdi és az új — ketté fog válni s akkor itt fog állani egész felforgató mivoltában az új, az igazi forradalom, melynek lelke itt rejtőzik ebben a huszárkapitányi ruhában s a neve gróf Széchenyi István.

Metternich felállott. A kapitány fölmeredett a selyem taburetről. Egy pillanatra az volt az érzése, hogy valaki aknát ásott az ő legmélyebb lelki barlangjaiba. Azután megint az járta át, hogy itt csak játszanak vele s ez a túlokos ember őt agyon akarja nyomni tekintélyének mázsás köveivel, amiket reagördít. Meg¹ kell állítani ezt a görgeteget, mert lehenyerli felserkedt lelkét s akkor minden belezuhan a fekete örvénybe. Minden belezuhan: ő, az ország — és Crescence. Úgy érezte, hogy legelőször az egyenruhájáról kell letörölnie a reáfűjt forradalmi célzást.

— Én mindig és mindenütt védtem a Felséges Uralkodó igazi jogait — a felső táblán, a kerületi ülésben, a casinóban, és a csatatéren.

Azután megakadt a szava. Nem lehet megállni: folytatni kell.

— Akármit mondanak is a spitzlik, kik mindenütt a hátam mögött vannak.

Metternich mosolyt erőltetett az ajkára:

— A Felséges Uralkodó mindent tud önről, ezért mondta nekem tegnap, mikor ezt az ön emlékiratát bemutattam neki, — mert igenis bemutattam — hogy «Nun da haben Sie Ihren famosen Stepherl, selbst “das Rescript ist ihm nicht recht.» (Nahát itt van a maga híres Pistukája, még az én leiratom sem tetszik neki.) Ott próbált volna aztán felállani és szólani.

— Herceg — felelt Széchenyi kapitány — én a jót akarom, nem gondolok arra, hogy belőlem mi lesz.

— Én majd megmondom, hogy mi lesz. Ha az országgyűlés elején így hozzám jött volna, megmondtam volna, hogy gróf Széchenyi kapitány mit tegyen.

De most már — az eddigi szereplés után — most a kapitánynak vissza kellene vonulnia, mert különben el fogja rontani a dolgát mind a két párttal. Fiatal kuzinom, vigyázzon arra, amit most mondok: el fogja rontani a dolgát a kormánnyal is, az ellenzékkel is. Ön barátom, rosszul indult, — nem mint kancellár beszélek, levetem a diplomata frakkot, hanem beszélek a magyar mágnáshoz, mint — nem bánom — mint egyenrangú. Széchenyi kuzin hibás positiót foglalt el. Ennek szomorú vége lesz. Megrontja magát s a fiatal mágnásságot. Önnek így szomorú vége lesz. Végül senki sem fog hinni önnek.

— Köszönöm Főméltóságodnak, hogy megtisztelt evvel az őszinteséggel s megértette velem, hogy semmi sem vagyok.

— Kedves Stefferl, most még hibásabb positióba vonult vissza; Ön valaki, nagyon is valaki. Ön egy — felvilágosodott és becsületes ember. Azért beszélek, másért hallgatnék. Gróf Széchenyi István előtt nagy pálya van. Ne gondoljon másra, hanem a holnapra. A jövőre. Az Ön jövőjére. Respice finem, mondja okosan a latin nyelv, melyet ön különösen utál s le akar húzni a magyarról, hogy ne legyen története a nemzetnek, csak parasztja...

— Úgy hiszem, Hercegséged most el akar bocsátani.

— Ezt is rosszul hiszi, kedves kuzin. ön azt írja a beadványában, hogy nem akarja, hogy a magyarok «jussai csendes halállal haljanak meg» s a «Nemzet olyanokat lát kormányon, kikhez bizodalma nem lehet.»

— Úgy-e, jól megtanultam a leckét, az ön leckéjét! De azért azt kívánja, hogy én legyek bizalommal Ön iránt. Tehát Ön is privilégiumot akar önmagának, mint «az állati mágnások» ...

— Én — próbált szóhoz jutni Széchenyi kapitány.

— Ön, — folytatta a kancellár — hogy ön ki, azt Ön maga sem tudja, majd megmondom én. Önben lüktet a lélek, hanem az alapos ismeretek hiányoznak, mint a mai fiatalságban általán, önnél mindent pótolnak a kitűnő megérzései, de az ambitiójának nincsen

korlátja, ön léhának látszik, de nem az, hanem valaki, aki nagyon jól tud számolni, pontosan kalkulál, de a kalkuláció mögött tüzesen ég egy politikai lázongó.

—Herceg, nekem ...

—Önnek szomorú vége lesz, mert mind a két fél önt fogja vádolni, azért, ami bekövetkezik. Vous passerez pour un faux frère. (Hamis barátnek fogják tartani.) Vagy engem kell elárulnia, vagy — a népét: önmagának lesz az árulója. Ami a történelemben sohasem sikerült, most sem fog sikerülni; az Ön elődei, kik erre a szerepre vállalkoztak, mind belepusztultak s ön is belepusztul. Majd egyszer vissza akar fordulni az útján s akkor már nem tud megfordulni s elnyeli a mocsár. Vagy még lesz ereje, hogy visszaforduljon s akkor megbélyegzik, mint hitehagyott árulót, önnek szomorú vége lesz Széchenyi gróf kapitány.

A kapitány ennyit mondott:

—Hercegségednek esküszöm, hogy engem ez se rettent. Túlelmelekem az emberek véleményén, túl vagyok a földi célokon és az erénytől várom a jutalmamat (Crescence! Crescence!) Megyek az utamon, melyre most Főméltóságod elbocsát.

—Dehogy bocsátom, kedves kuzin, most fogom elmagyarázni önnek az én politikai világrendemet. Én óriási színpadon játszom, a világtörténet színpadán. Az én nevem hallhatatlanná lett. Én tettem azzá. Napóleonnal is úgy beszéltem napokon át, mint most önnel grófom, neki is megjósoltam, hogy mi lesz a vége. Megbuktattam. Én buktattam meg grófom, hajtóvadászatot rendeztem ellene s azután bekerítettem. Napoleon war ein sehr kleiner Mann, mit grossartigem Charakter. Er war unwissend, wie es ein Unterleutnant gewöhnlich ist; ein merkwürdiger Instinkt vertrat bei ihm die Stelle des Wissens.» (Napoleon igen kis ember volt, de óriási jellem. Tudatlan volt, mint a többi hadapród, a tudást nála valami csodálatos ösztön pótolta.)

Metternich Kelemen herceg fő- és udvari kancellár erre lenyomta a taburettre Széchenyi István kapitányt s maga leült a süppedő karosszékbe s elkezdte magyarázni a maga rendíthetetlen vilárendszerét a

kapitánynak, kit ő éppen oly érdekes és tudatlan embernek látott, mint Bonaparte Napóleont...

A külső szobában már nem tudtak hová lenni a türelmetlenségtől, sem a szerencsétlen titkár, sem a töméntelen audienciás. A harangjátékos órán a két Vulkán már tízszer ütötte le a pörölyön a negyedeket s most mindjárt odaér, hogy harmadszor kezdjen el berregni s darálja le émelygős óránkénti melódiáját.

— Mindjárt három órája lesz, hogy bent van a magyar gróf. Ilyen még nem esett. Mit fognak beszélni erről egész Bécsben! — sóhajtott a titkár s a tipegő audienciások félve-remélve bólogattak hozzá.

Végre! Végre megnyílik az ajtó. Titkár s türelmetlen audienciás sereg — miért, miért nem — úgy érzik, hogy fel kell állni s mélyen meg kell hajolniok. Három óra a kancellárnál! Fejedelmekre nem jut ennyi Idő. Ki lehet ez a földi lény? Ki érdekelt ennyire ekkora hatalmasságot? Mi a munkája és mi a hatalma? Mit hozott s mit visz el magával? Ki ez az ember-tünetmény? Itt valami nagyon nagy dolog történhetett... Mind öt nézik: az ajtóban megjelenik gróf Széchenyi István kapitány.

Száz szempár mered rá. Mindjárt megtudjuk a titkot. De nem tudunk meg semmit. A kapitány nem szól egy szót is. Mereven elmegy köztünk s némán néz előre. Nyilván nem lát minket, nem látja a Balíplatzot sem, nem látja Bécset. Mert ő mindig mást lát; mint a többiek...

Mikor a mi hősünk zord zárkózottságában leér a lépcsőn, hogy kiforduljon a kapugádorba, beleütközik gróf Esterházy József, Metternich veje.

— Stefferl — kiáltja.

Nem kap rá választ.

— István — szólítja.

Nem jön felelet.

Megfogja a dolmány aranypaszomántját s belekiált az arcába:

— Pajtás, milyen volt az audiencia?

A kapitány megáll, lehunyja szemét s azután lassan megint kinyitja. Mintha dermedt álmából kelne Felel lassan, messziről:

— Nem hagyott szóhoz jutni.

Esterházy ráüt a vállára a tenyerével:

— És mi a véleményed «Molnárról»? — mert Pötszonyban így hívták egymás közt Metternichet a fiatalok.

A kapitány ennyit mond:

— Fölületes ember. Azt mondta, hogy tizennyolc hónap elég volt neki s az alatt kiismerte egészen a magyarságot. Tizennyolc század nem elég hozzá, hogy kiismerjétek.

Itt megszakította a szót. Szemére megint kiült a merev, messzenéző, basilikus tekintet. Úgy látszik, megint mást látott, mint a jelenlévők, mert ellépett köszönés nélkül.

Esterházy József azonban fölszaladt a lépcsőn, hisz ő mesterkedte ki az audienciát. Szerencséje volt: éppen ajtónyitásra érkezett. Félretolta a most következő Hofrathot s betört az apósához.

— Szabad kérdezni, milyen volt a nevezetes kihallgatás?

Metternich herceg azt mondta a vejének:

— Nem hagyott szóhoz jutni.

Esterházy József meg nem állhatta, hogy el ne mosolyodjék.

— De a véleménye róla?

— Felületes ember — volt Metternich válasza. Il a beaucoup d'esprit et d'amabilité, mais aussi un terrible coup de hache. (Sok esze van, igen szeretetreméltó, de sok bolondság is van benne.)

— Papa tehát semmire se tartja? Szakít vele?

— Ellenkezőleg. Ezt az embert utilizálni kell. Fel kell használni — ameddig bírunk vele.

Metternich herceg volt az első ember, aki felismert legalább annyit, hogy hősünkben rendkívüli tűz ég s az lázadó lánggal lobog. Ha szertelen hiúsága s konzervatív megrögzöttsége miatt a kancellár többet nem érezhetett meg, ez is nagy bizonyosága rendkívüli elméjének. Csak mi, kik egy szabadelvű korszakban nőt-

tünk föl, tanulhattuk és hihettük azt, hogy az előtünk lezárult konzervatív kor csupa ostoba embert termelt s így Metternichet is a közjogi szemüveg összezusogító lencséin át láttuk kicsinynek. Most vesszük észre csak, egy új konzervatív században, hogy ő fedezte fel először az igazi Széchenyi Istvánt.

És Széchenyi kapitány? Hogyan hatott őreá e nagy találkozás, mihez hasonlót csak Napoleon kapott?

Mikor december 26-ikán ismét szóhoz jut a pozsonyi diétán, így adja le vallomását: «Lelkem esmérete azt hozza magával, hogy minden okoskodást el-mellőzvé, esmérve Jobbágyaim sorsát, azon könnyíteni kötelességemnek tartsam s azt kell minden földesúrnak tennie. Ami jót pedig ma lehet tenni, azt ne halasszuk holnapra.» És másnap: «Hogy ne mondja az irigy külvilág, hogy akkor támad meghasonlás közöttünk, mikor a szegénység sorsának enyhítéséről van szó, azon szegény jobbágyokról, kiknek ámbár repraesentánsaik nincsenek, mindazonáltal minékünk, mint becsületes földesuraknak, kell sorsukat szívünkön hordozni, álljunk rá a Státusok (Karak és Rendek) kívánságára.» A Naplóban pedig im ezt olvassuk: «Megindul a harc a kényuralom és a nép jog közt. Az absolutizmus szolgálói, kiknek érdekei, existenciájuk a régi rendszerrel oly szorosan egybefügg, nem fogják a csatatért elleneknek egykönnyen átengedni. Erősen fognak még viaskodni. Lánckok és vér nélkül nem fog ez a dráma befejeződni.» «Crescencehez való szerelmem vagy megöl, vagy igazi philosophussá tesz. Az ő érdeme lesz, ha egy egész nép újjá fog születni...»

1826 február 13-ikán — írja a Napló — megint nagy kibeszélést tart vele Metternich.

A kancellár: Brutus, én remegek önért.

Széchenyi: Én semmiért sem remegek, amit teszek — mindent nyilvánosan teszek, semmit titokban.

Február 15-ikén pedig ledobja azt a huszárkapitányi ruhát, melyben «az új, az igazi forradalom lelke elrejtőzött.» Beadtam lemondásomat — elhatározám, hogy akkor sem maradok szolgálatban, ha a császár egyszerre ezredessé akarna kinevezni.»

Így mentek mindhárman a maguk történeti útján: Metternich herceg politikája, gróf Széchenyi István, «az igazi forradalmár» és a magyar nép, mely nemzetét akart lenni...

XIII.

Déliverőfény.

A kis «/ Ferencz»-gőzös gyöngé bordáival (hamar tákolták őket nedves fából s bíz azok megszikkadtak) — bizonytalanul kelepel le Bécsből s mindegyre megretten a homokzátonyoktól, melyeket a szabályozatlan kalandos Duna rejteget. Egyik járattól a másikig, hol ezt, hol azt a Dunaágot próbálja s a sárgás habok vagy messze kiloccsannak a gátnélküli partokra vagy valamely ismeretlen sziget nádas bozótja marasztalja a merész utasokat. A szokatlan hajófütyt százait veri föl a vízi szárnyasoknak. De a kis kerek jármű elszántan kelepel tovább «az időjárásoknak olly határtalan árnyékozású negédjei s makranczai közt». Nem kényezteteti vakmerő vándorait, mert fedélzetén «pöfeszítő álomban, szennyes dunyhák s piszkos vánkások közt látni hortyogó alvókat s aki a tiszta levegőről belép az embergőzttől teli egyetlen lebuji kabinba, az gyomor-felforgató szernek érzi azt». Mivel hogy nevezett I. Ferencz «kocsikkal, ládákkal, zsákokkal, legkülönb színű emberekkel stb. olly erősen s olly rendületlenül volt megrakva». «A körülbelül 200-bul álló hajói sokadalom szinte az egész cseresnyevásárt magával hozta s kiki valódi tüzrel látott neki a cseresnyevésnek; amin igen örülhetnének, mert úgy mondják «erősen egészséges a cseresnye és felette sikeres vértisztító», — ha ezen hajói seregnék eszébe jutott vala a cseresnyemagvakat inkább a Dunába vetni, mintsem a hajó padlatára. Ez a jó gondolat azonban, nem tudni jó nevelés hiányából e vagy csak feledékenységből, igen keveset kivéve, senkinek eszébe sem jutott, úgy hogy estefelé, miután ezen szinte 200-bul álló utazó társaság con amore pipázott s mindenüvé, csak a Dunába nem pökött: a hajón sehova lépni nem lehetett, hol valami

bútor, váncos, fekvő ember vagy cseresnyemag és száz kivert pipa és pökből egybekevert alom nem lett volna.» Még irigylendőbb volt azok állapota, kik halálelszántással megindultak, hogy a «szalonban» ebédeljenek. E bátrak «zergeként egy csomóruul a másokra valának kénytelenek ugrálni» s míg egy dohányfüst-teli kis szobába lépnek, hol mindenszínű skatulya, koffer, matrác, lepedő, váncos rendetlenül halmozva feküdt; több zsidó (egy spanyol is) kinyújtózva mezítláb, jóízűen hortyogott; többek csak most végezték a pipát, a cigarót; sokan olly kemény munkához, mint egy «ebédtele» szennyes ümőgeik dacára neki vetkőztek.» Mondanunk sem kell, hogy az utazó társaság nem trapista némbarátokból áll, hanem rettenetesen hangos gyülekezet. «Egy kisasszony oly hangosan olvas, mint csak tüdeje bírja; egy fiatal úr, ki e sok nép közt egy kígyót mutogat szüntelen; egy más utazó, ki szüntelenül flaután gyakorolja magát; egy katonatiszt, ki a hajóskapitánnyal igen vociféralt s ruhagallérjánál is megragadta: miért nem várakozott rá és társaira tovább mint egy fertály óráig,» holott e kis várakozás is megint másoknak nem tetszett.» A gőzösön azonban van egy angol is, még pedig *John Paget* Esquire személyében, ez se nem kiabál, se nem köp, mert egy egészen különös utas ígézte meg a pokoli hejehujában. Az az utas kerüli a «szalont» és a fedélzet sokadalmat is, s hogy mindezekről megszabaduljon, kocsiját is felvitette a hajóra, annak a bakján ül s olvas szakadatlanul. Ha koronként kedvet kap, hogy sétára induljon, turistakirándulásokat mivel a csomagok és ládák szakadékai közt s valahányszor valamely utas a földélzetre talál köpni, megszólítja.

Most is éppen rajtaütött egy köpés-bajnokon:

— Gondolj a-é Ön, hogy illy körülmények közt meg fogjuk szeretetni az idegennel honunkat? Gondolja-é, hogy illy mocsok s illy rossz s aljas társaság büze alatt fényleni fog a honi szokás? Az Isten szerelmére, uram» hiszen az idegen, ki elmaradt honunkon, mely már-már az elmúlás szélén szendergett, ezentúl könnyebben fog átrepülhetni s azért értse meg, többször át is fog repülni s ha egyebet nem lát, a magyar gőzhajókról fog

szokásaink s öntartásunk felől ítélni. Hová lesz akkor fajtánk hitele? Mindez engem felette elszomorít, megvallom és nem látom dunai hajózásunk sikerét, míg gőzhajónkon több rend, csinosság s jó nevelési szellem nem fog uralkodni.» Ezért szólítottam meg önt, mint hazámfiát, ezért – –

A hajóskapitány most a csoporthoz lépett, hogy megmentse a sarokbaszorított utast:

— Gróf úr, engedje meg, hogy – –

De a gróf legkevésbé engedett, hanem most már mindkettőjükre rátamadott:

— Tudom, persze ázsiai magyar szokás szerint mindent másra tolnak Hunniában. Minden hijányt az utas a kapitányban keres s a hajószemélyzet viszont az utasban. «De kérdzem, mit tegyen ő maga a kapitány, ha a közvélemény nem pártolja? Annyi ember közt, ki majd be-, majd kiszáll, egyenként mindenkinek jó nevelési praelectiot tartson? A kifáradt hajólegényekkel mindegyre tisztíttassa a padlatot, hogy azt annál nagyobb kényelemmel összepiszkolhassa s pökdödhesse egy új advena? Ön, kapitány úr is majd vállat von végtére, hajójának tisztántartása iránt kétségbeesik s örökké a víz ellen úszni nem tudván, végre maga is Pökdösi Fráter lesz.»

«Nemzetünk olly fejletlen, magyarságunk a lét s nem lét közt annyira ingadoz még, hogy valóban nálunk egy nyolcz nap idejű hajónak legszebb helyére pökni nem szabad.»

Erre a sajtáságos utas sarkonfordult s otthagya az elnémult álmélkodókat. Egyenest a «kabinnak» tart, hogy ott is helyreállítsa a honi rendet. De itt még rosszabbul jár. Nem mintha ott is nagy tolongás volna. Ellenkezőleg. Egyetlen magyar dohányos hazafi ül benne már csak hosszúszerű pipa mellett s búsul hona állapotján. A gróf «betoppan s ott leli ülve s mint mély andalgásba merülve az említettet». A hazáján búsuló honfi «ott létének jelei a még szeplőtlen angolmázú padlaton fénylettek s ő napsugárzott maga alkotta csillagai közepett». Mikor a gróf bebújik a kabinba, a bús magyar föláll s mély meghatottsággal meghajtja

magát. Grófunk szólni akar, de a bánkódó magyar megelőzi őt:

— A nagy gróf Széchenyi Istvánnak hódolat!

Grófunk úgy érzi, itt az alkalom, hogy rajongó tisztelőjét kioktassa. De nem jut odáig. Mert a Honfibu meghatottsága jeléül hatalmasat húz szortyogó pipájából s még hatalmasabbat sercent végig a padlaton. A gróf szó nélkül kitámolygott a kabinból. Ezt nem lehet kibírni. Visszamenekült a fedélzetre s felült kocsija bakjára, honnét többé nem lehet leszedni, míg a pesti kikötő két pislogó petróleumlámpása föl nem tűnik a láthatáron.

A mi angolunkat azonban, kit, amint emlitem, John *Paget-nek* hívnak (s ki azután 1838-ban adta ki Londonban ezt az utazását *«Hungary and Transylvania»* cím alatt), most már semmi és senki sem érdeklí a hajón, csak ez a különös ember, ki napbarnított homlokára lehúzta szalmakalapját s angolosan kockázott ruhájában ott a kocsiban olvas szüntelen. Kérdezősködik tehát körül-körül mindazoktól, kik egy-egy mondatot megértenek tört németiségéből, ő azután így írja le Pest városába érkezését:

«Gyönyörű nyári est borult reánk, mikor utunk végére közeledénk s soha sem fogom elfeledni, hogy elcsodálkoztam az élénkbe táruló látványon. A hegyek, melyek fentebb messzebbre vonultak a partszegélytől, most ismét a folyóhoz közeledtek, egy részük egészen szőlővel volt borítva. Amint Budához közeledtünk, ennek épületei nagyszerű palotasoroknak látszottak. Még közelebb értünk s ekkor a pompás Erzsébet- (Margit-) sziget zöldelő pagonyaival és menedékes partjaival gyönyörű előteret képezett, míg odább Buda vára s palotája emelkedett ki a látképből, mely a Gellérthegy rész sziklájában érte el legnagyobb magasságát — szemben a modern Pest szép dunai házsorai. Nem tudom, vájjon az hatott-e ránk úgy, hogy váratlan meglepetés volt számunkra a főváros nagysága, vagy talán az, hogy a leáldozó nap fénye varázslatosan mutatott be mindent, vagy talán képzelőtehetségünk iramodott meg velünk: nem tudom; egy bizonyos, hogy egyhangúan azt vallottuk, hogy még soha sem láttunk nagy-

szerűbbet, mint mikor először pillantottuk meg Budapestet.»

«Figyelmünk a hajó fedélzetén tüstént egy egyéniség felé terelődött, kinek úgy látszik, úgy az utasok, mint a hajó személyzete egyaránt hódoltak s kire mindenki nagy tisztelettel tekintett. Nem-magas, sötét arc-bőrű ember volt, szemei föltűnően ragyogtak, s egészen angolosan volt öltözve, ha nem viselt volna bajuszt, én azt hittem volna, hogy honfitársam. Mindenki ráfüggesztette szemeit, s mindenki azon iparkodott, hogy köszönthesse; fegyelmezett arcvonásai s összeszorított ajkai azt mutatták nekem, hogy érzi, hogy figyelik s hogy nevezetes szerepe lehet az élet drámájában. Gróf Széchenyi volt.» «ő teremtette meg a lóversenyeket Magyarországon, ő harcol a nemzeti nyelvért, társaskört szervezett, hidat épít a Dunán, kifejlesztette a gőzhajózást a Dunán, hídjával megadóztatja a nemességet, barmaga a Kúria elnöke (gróf Cziráky) kijelentette, hogy «soha sem fogja lábát ama hídra tenni, melynek fölállításától kezdődik a magyar nemesi rend bukása.» Ez a gróf Széchenyi Angliát imádja s ő írta meg nagy reform-művét, a « Hitel»-t is.» *Page*t így folytatja: «A Hitel első fogadtatása minden volt, csak nem biztató, szatírája visszatetszést keltett azokban, kiket megtámadott, szerzőjét szidalmazták, írásban támadták s az egyik vármegye a hóhérral égettette el a művet. Ez volt a közvélemény 1830-ban. Ma, 1835-ben Széchenyi grófot az ország majd minden része hálaadó fölírásokkal halmozza el, Erdély aranytollal tisztelte meg, mint a magyarság legnagyobb hasznú íróját, s ma neve jelígeje lett a magyar haladás minden hívének.»

Gróf Széchenyi István most áll ott hallatlan szervező lánglelkének deli verőfényében. Egyik legbuzgóbb kutatója ezt írja róla, mikor Beszédeit és Hírlap-eikkeit közreadta, de Naplóját esetlenül megkurtította: Az egész embert úgy ekéztem, úgy amint magamagát tükörben látta, gyarlóságaival, erényeivel, fejlődésében, hatásában feltüntetni. A cselekvő Széchenyi voít az, s akik ama lapokat figyelmükre méltatták, jól tudják, mily nagy ára volt az ő dicsőségének. Nemcsak a cselekvőt látták, kinek nagy tevékenysége bámulatra

ragad; de látták a szenvedőt is, *kinek egy hosszú és dicső, egy látszólag irigylendő életpályán át alig van egy boldog napja, egy keservtől, sőt szemrehányástól tiszta élvezete.*» (Zichy Antal.) Ez volna Széchenyi István tükörképe? Tükörnek tükör, de olyan, melynek foncsorát gondos és szorgalmas kezek lekaparták. Mert a teremtés boldog órái helyett, melyeket esztendőkön át végigél hősünk, csak azt a pár percet szemlélik, amikor fáradtan kételyeit és sóhajtásait magának rejtve, papírra veti. Hiszen az a Széchenyi István, aki mindig a cselekedetet állítja oda a «száj-hazafiakkal» szemben, az az egyéniségét is tettekben éli ki s nem lehet őt folyton siránkozó asszonyi léleknek odaállítani. Ez nemcsak egyéniségének, a történelembé váló le verődésének, de nagy lírájának is teljes és tökéletes félreismerése. Tudott ő egészséges lenni — mondtuk, mikor fiatalságának útjait jártuk — s milyen egészséges! Tudott ő boldog lenni, s mily boldog, mondjuk most, mikor itt áll szívárványos delelő verőfényében.

Közelebb jár az igazsághoz az a nagyérdemű életrajzírója, ki arra utal, hogy a harmincas években mi csoda példátlanul központosított teremtés folyik le ebben az egyetlen idegrendszerben, mely mind szélesebb felületeken támadja meg mohón a világot (a magyar világot!) s belekényszeríti delejes iramába. «Előbb a lóverseny, majd az Akadémia és a kaszinó, első dunai úti a óta a dunai ügyek foglalják le Széchenyi Istvánnak minden szabad idejét. A harmincas évek elején a híd, a Dunagőzhajózás és a Dunaszabályozás foglalkoztatják. «Vizeink tökéletes rendbehozását» s «Pest-Budának a Fekete-tengerrel gőzhajókkal rendes s úgyszólván mindennapi összeköttetését akarja hozni.» «Vasizmú és drótidegzetű egészséges embernek is sok lett volna maga az a munka, amelyet Széchenyi pár hónapi angliai tartózkodása alatt végzett, hol Vásárhelyivel végigjárta Angliának majdnem mindegyik híres mérnökét, gyártelepét, kikötőjét és csatornáját.» «Mint egy medvét» (saját szavai) hurcolta Vásárhelyit egyik helyről a másikra, bosszankodott kisebb mozgékonyosságán; szerette volna átönteni beléje a maga izga-

tott tudás- és tettvágyát.» «A dunai ügyek lelkes vi-tele mellett nem maradtak gondozatlanul korábban megindított s most már virágjukban levő vállalatai sem. Látjuk, hogy mennyire számontartotta a lóverseny fejlődését; az Akadémiát illetőleg még arra is volt gondja, hogy a lépcsőházat tisztességesen kimeszeljék 3^a meszelés költségeit a gondatlan háziúrnak járó bérből levonják. Méreyvel a magyar színház költségeinek előteremtésére tervezett sorsjátékról tanakodott; Budán kikötőnek alkalmas helyett keresett s amilyen lelkiismeretesen utána járt a dunai vállalatnál buzgólkodó mérnökök becsületes fizetésének, éppen olyan állhatatossággal zaklatta a kaszinó rossz fizető részvényeseit.» «Tálálkozunk vele a Vaskapu szikláinál is. Vállalatainak sorsa hajtja őt egyik helyről a másikra. A dunai ügyek, a buda-pesti híd, a lóverseny, az állattenyésztőtársaság, az Akadémia, a kaszinó, az országgyűlés, a politikai zavarok s életbevágó családi ügyek külön-külön is elegendők lettek volna egy ember minden idejének és munkakedvének fölemésztésére, de ő bámulatos sokoldalúsággal és kitartással győzte valamennyit.» «A forrongó események és nagy átalakulások közepette legfeljebb munkakedve és munkabírása fokozódott: szinte a hihetlenség emelkedett.» (Friedreich István.) ,

Ez a hű felsorakoztatás leüti a «fiatalságától kezdve dégénérait idegrendszer» (Grünwald) s «alig volt egy boldog napja s keservtől tiszta élvezete» (Zichy Antal) nyavalygó elméleteit. De másfelől megint nagy bajba visz, mert éppen tudatos felsorolásával Széchenyi lelki szerkezetét úgy akarja feltüntetni, mint egy pontosan elkészített rendszeres logaritmustáblát, amelyben csak az illető számhasábot kell megtalálnunk, hogy az ő ezernyi problémáját úgy megoldjuk, mint valamely gyökvonást vagy hatványraemelés. «Széchenyi fellépése idején tisztában volt önmagával és nemzetével s politikai rendszere nagyjában már teljesen kialakult elméjében» — mondja írónk. Ez magasztalásnak hallatszik (annak is van szánva), de éppen oly félrevezető, mint szerzőnknek az a gondolata, hogy a mi hősünk a felbukkanó nagy kérdőjelekre már előre kész megfajtéseket hordozott magában, mintha kereszt-

rejtvények kisillabizálására készülne. Ez a — ha szabad így mondanom — tudákos felfogás aztán tökéletesen elhomályosította azt, hogy Széchenyi a lovakról szóló munkáján kívül egyetlen főművét sem tudta befejezni még az irodalomban sem, mert a Hitel-Világ-Stádium hármas könyvét a Hunnia fejezné be, de annak is hiányzik a két utolsó fejezete, a Pesti por és sár-nak csak az eleje van meg, a dunai hajózásról szóló tanulmány sorozata pedig ezekkel a jellemző szavakkal végződik: «Folytatása következik.» (Társalkodó, 1836 november 80.) Nem veszik észre, hogy «A Kelet népén» kívül egyetlen könyvéhez sem tud igazi címet találni? Ha mindegyre szándékkal *nem* figyelünk, akkor nemcsak nagyobbá nem tesszük a «rendszeresség» által Széchenyit, hanem jóval kisebbé, mert elhallgatjuk, hogy minden megkezdett éneke a végtelenségbe vész el, mert az mind líra s nem logaritmustábla s azért zengését nem is lehet megállítani — —

Ebből következik, hogy nála minden kérdés sokkal szélesebb hullámokat vet, mint aminőnek kezdetben indul, hogy mihelyest mohó lelke s a külvilág között a delejes érintkezés megtörtént, ő maga is rabja annak s hogy minden megnyilvánulása magnetikus összpontosítás s ezért legkisebb ténye alatt is valamely mély rejtjelem lakozik. (L. könyvünk előbbi X. Fejezetét.) Ezt legjobban most figyelhetjük meg, mikor hősrünk férfikora déli verőfényén áll, körötte a népszerűség szivárványa s benne egész regiszterén zeng-zúg a nagy líra, mely fölverte benne az avitikus ősparasztot, a lázadót, hogy áldozatos szerelmével elérjen téged, Crescence, Crescence!

Nemrég kísértük végig romantikus sportutazásán a Vaskapun Konstantinápolyig. Delejessége rögtön hatni kezd. 1833 júniusában József nádor kezéből — kiből egyedül bízhatik — elvállalja a Vaskapu szabályozását, hogy Magyarországot kihozza a «zsákból, melybe beleszorult.» Ott olyan állapotok vannak, hogy 150 ember (hogy sír hajóvontató rabszolgaságukon!) és ötven ló húz fel egy hajót, minden sarkon új vesztégzár marasztalja az utast a keleti pestis és kolera miatt s a legcsudálatosabb politikai hálózat akaszt meg min-

den vállalkozást s «pezsgőséges», mert a szegény Dúnán a «mi» oldalunkon granicsár uralom van, odébb török pasa parancsol, szemközt Milos szerb fejedelemnek Van hatalma, de a szultán felügyelete alatt, míg a román parton a bukaresti fejedelem parancsol annyit, amennyit a kiewi orosz hatalom neki koronként megenged. Mindehhez a kezdetleges élet robinsoni kínjai, életveszélyek és strapák. Van év, mikor háromszor is leszalad az Aldunára, mindennap evezve, lovagolva, hegyimeredékeket kutatva, alagutakat robbantva s a töméntelen szűnyogon, bolhán, miazmán kívül küzködik a legfantasztikusabb politikai helyzetekkel, ifjúságának egész varázslatos bája — mely oly veszedelmes volt az asszonyokra, most mesteri diplomataságban pompázik. Ő folyton «semmi», «megbízás nélküli magános», de mikor «Berzaszkától kezdve vagy ezer embert állított a Duna medrébe és a sekély víz-állás által felette kedveltetvén, legalább is annyi sziklát puskázott ki, mellyel Pestnek minden utcáit bátran kétszer is ki lehetne kövezni». (Társalkodó, 1834 nov. 26-iki száma) ezt már a legsüketebb török pasának is meg kellett hallania. Meg is hallja, mert mikor kis hajójáját Skela Gladovára leereszti, török tüzérek égő kanóccal állnak az ágyúk mellett s szét akarják lőni egész dicsőségét s a vesztegzári tiszt is le akarja tartóztatni egész legénységét, mert akkor veszik észre, hogy kötelet húzatott a Duna fölött. (Széchenyi levele báró Ottenfels konstantinápolyi követhoz, 1833 augusztus 2.) Díszmagyart ölt tehát s abban keresi föl az orsovai pasát. Beszélgetésük a keleti édesség minden ízétől csöpög, kocsiját a pasának ajándékozza, ki nemesokára dohányt és nemes paripát küld neki. A nagy diplomata azonban tudja, hogy mit csinál, József nádort megkéri, hogy a drága lovat a Nádor ajánlja fel — a császári ménes számára s ugyanakkor hivatalosan jelenti: «Némely rablókon s néhány fanatikus törökön kívül, akikkel majd elkészülünk, a jobbparton nem sokat kockáztatunk.» «Fenséges uram, nem képzelem, milyen nehéz volt először a Kazán-szorosban elhelyeznünk: 34 bányászt. Sem élelmiszer, sem lakás, sőt fa sem volt, hogy kunyhókat építhessünk, hiányzott, a

fűrőberendezés is, a lőpor is. Az emberek tele honvágygyal kishitűek a vízbenyúló meredek sziklák láttára, minden nap zuhog az eső.» «De most már majdnem száz emberünk van teljes munkában, kunyhókat építettek maguknak, a kovácműhely, a mészégető, a téglavető, a kőbányászok mind dolgoznak, van bőven ennivalónk s munkásaink tele lelkesedéssel. Nagy élvezet a vad, felséges vidéken Traján császár egykori nyomorúságos lépcsős útjával szemben ennyi évszázad után megint dolgozó, eleven embereket látni, kik úgy másszák a sziklát, mint a zerge, hogy a gazdasági haladásnak új utat törjenek s elvigyék oda is az emberi tökéletesedést, nemesedést, hol eddig csak a sziklai sas tanyázott.» (*Fölterjesztése József nádorhoz*, Orsováról, 1833 augusztus 6.)

Ám most meg a román partot zárják el előtte, rohan Bukarestbe, hol Ghyka Sándor herceget egészen megigézi s az egyetlen magyar politikus lesz, ki a románok előtt mindig népszerű. Az oroszokat leköti azzal, hogy hiszen az ő vállalkozása Angliának árt s több ízben kér találkozást Milos szerb fejdelemtől, kinek ambícióját nagyszerűen felgyújtja, dunagőzhajózási részvényekhez juttatja s rendjelet szerez neki Bécsben. A Napló pedig így sóhajt fel: «A monarchia új korszakát én készítem elő s engem előszobákban váratnak, könnyöregesekre kárhoztatnak. Fel vagyok háborodva, do eltűröm.» «Mennél többet gondolkodom azon, hogy mire vállalkoztam, annál inkább átfut rajtam a hideg: Magyar hazámfiat akarom újjá éleszteni s a Dunát megeleveníteni. Szegben már nem lehet elpusztulni. Sivár a szívem s oly szomorú, vágyom egy jobb Világba!»

Miután maga rendel most már új hajókat, sőt azok összeállításáról is gondoskodnia kell, átrohanja Nyugatot. Folyton gondja van arra, hogy a császári, ház tagjai gőzhajózási részvényeket kapjanak, ami a megszerzett privilégiumok kulcsa — hisz a hajók számára az aninai és pécsi szénbányákat neki kell felkutatnia. De mert a Duna német folyó is, azért megjelenik a bajor s württembergi királynál, hogy nekik részvényeket adjon el. S mert a Duna nagy nemzetközi

probléma, ezért Parisban Thiers-el, Londonban az angol kormánnyal, Sir Robert Peel-lel, Wellington herceggel tárgyalva, az egész Dunakérdésben a nagyhatalmak konstellációját oly mesterin használja fel a maga messzetörő szándékára, mintha kicsinyben *Bismarck* óriási tervét látnók, ki azért támadja meg Schleswig-Holsteinban Dániát Ausztriával közösen, hogy az osztozáskor Béccsel összevezzék s Franciaországot háborúra ingerelje. (*Bismarck: Gedanken und Erinnerungen.*) Széchenyi azonban most is a mi varázsos delejezőnk marad, mert londoni tárgyalásain odáig jutunk» hogy Rothschild nemcsak pénzével érdeklődik a Kelet új útja iránt, hanem szép leányát is férjhez akarja adni hozzá 2000 angol font évi apanage-al. (Napló 1834 április 6.) ő azonban megtanulja a cementkészítést, («ez lesz csak jó Magyarországnak») s a maga kezével gyúrja. Kipróbál egy bűvárharangot, kotrógépet vásárol s Crescenceről ábrándozik.

Rengeteg vállalkozása közt — mert hiszen most már tűzbiztosító társaságot alapít, Pesten és Sopronban gőzmalmokat épít (hogy hadat üzenjen a hatósági lisztársabásnak!) és szervezi a szederegyleteket — s bár arra is van ideje, hogy elkészíti Pest város feltöltési tervét, sétányt teremt, sőt limonádékioszkról gondoskodik, mindjobban szívéhez nő a budapesti lánchíd (ő Buda-Pestet szebb névre akarta keresztelni: «Delivár»-nak). Megint egy nagy költőnek, *Herczeg* Ferencnek kellett jönnie, aki kiérezze a töméntelen sok felterjesztés, buzdító levél s kérges papírú jegyzőkönyv mázsányi súlyán keresztül (melynek átböngészésé« magunk is annyiszor elszédültünk), hogy ez az ő szimbóluma «az én hidam», melyért két évtizeden rohan, alkuszik, könyörög, tervez s mely ránézve éppoly bevégtetlen akkord marad, mint lírájának nem kőbe és vasláncokba, hanem könyvekbe és beszédekbe belétestesített zengzetei. Mindaz, ahogy ő tervezi s megint újra kezdi hídját, ahogy küszködik Kolb úrral s az egész városi főhatalmassággal azért, hogy Pest városa (amely tiltakozik a híd ellen!) mondjon le a maga rongyos hajóhídjának tulajdonjogáról, ahogy a kincstárral megváltatja a katonaság híd jogát vagy ahogy Angliában

gróf Andrassy Györggyel hídról hídra, műhelyből műhelybe jár s mindent maga próbál ki (külön jelentést ad ki erről), ahogy a kitűnő Clarkokat idehozza s még inkább, ahogy báró Sinát, a nagy bankárt kezeli leveleiben, hogy millióit megszerezze a részvényvállalatnak — minderről külön regényt kellene írni. Regényt, melyből önkéntelen kicsendül ama hatalmas, mindent betöltő líra, amelyet megismertünk. (XI. Fejezet.) Bizonyíték kell? Széchenyi az első lánchidat Hammer-smith-ban pillantja meg. (Magunk is megnéztük s azután képmását ott láttuk a cenki kastélyban.) Erre felkiált a Naplóban: (1832 szeptember 5.) «A hammer-smithi híd fellelkesítette szívemet — már régóta nélkülöztem ezt az édes-keserű érzeményt! így könnyebben menne a megvalósítás — legfőllebb egy millió forintba kerülne. A nemesség lelkesen maga kell, hogy ezt fizesse, mindenki szabad legyen rajta, — tíz százalék a javítási költség — az is, legyen a nemesség terhe.» Ezt mondja fönt, de ezt mondja lent is. Mikor Zentán ünneplik Széchenyit, «a magyarok istenét», s Hertelendy alispán Torontál hódoló küldöttségét vezeti elé,^xa vármegyei indzsellér eldicsekszik: (magyarul írta be Naplójába 1833 szeptember 5.) «Látta Nagyságod ezen szép gátat, melyet a megye készített? Én: Fizetett, tett, adott a Nemesség is valamit hozzá? Indzsellér: (egészen elvörösödik) Bizony, nem tett az semmit. Ich: így nekem bizony nem igen tetszik.»

Mert a Lánchíd nemcsak Pest-Budából teremt egy fővárost, nemcsak utak építésére kényszeríti a magyart, nemcsak Keletet akarja Nyugattal összekötni, hanem mindenekfelett az ősparaszt lázadó biztos fegyvere a kiváltságok ellen. Ez a zseniális líra zeng zseniális ívein a Duna fölött.

Szinte megható Széchenyi István első találkozása a gőzvasúttal. Ez 1832 október 24-ikén történik. A Napló így vall: «Fölkerestem Manchester és Liverpool között a vasutat. Mikor mellettünk a vonatok elrobognak, bámulatos benyomást kapok. Olyan, mint egy kis Ördög, mely mindent magával vonszol.» Másnap, október 25-én ráérezkedik a vonatra s megfigyeli, hogy: «Egészen jól éreztem magamat rajta.» Ugyanezen a

nevezetes napon ismerkedik meg a cocktail-ivással, «melytől egész testem verejtékezni kezdett.» «Tudja Isten, nincs nekem nyugalmam, nincsen megállásom. Lelkiismeretem teljesen fölébredt. Érzésem szerint valami visszataszítónak kell bennem bujdosni.» De Crescence-el való erény-szövetségére gondol: «Az erénynek végül győzni kell.» Gondol parasztjaira: «Midőn azt mondom: adjatok földet és jogot a parasztnak, akkor nem olyat ajánlok, amit még másutt nem próbáltak ki, hanem amit már kipróbáltak.» A Napló-fől jegyzés könnybevesző ájtatos imádsággal végződik. — Mondjam-e, bizonyítsam-e újra, hogy ebből az egyetlen benyomásból, mely mindenkiben másban csak futólagos turistaérdekesség volna, benne már útközben nagy vasúti tervek kelnek ki, ebből lesz nagy csatája a dunabalparti vasút ügyében, ebből Kossuth-al való legértesebb összecsapása a fiúme—vukovári vonal miatt, de ebből terem majd Magyarország egész központi vasúti hálózatának az az átfogó terve is, melyet ma is Széchenyi lángeszének köszönünk — hálásan.

Folytassam-e tovább lelki szívárványának ezt az alkotó munkában való különös és megrázó leverődésének bemutatását: mikor újra és újra érezzük delejes áramát s azt, hogy a tények s adatok mögött ő mindig mást lát, mint a többiek? Hiszen később a balatoni gőzhajózást azért akarja szervezni, mert ennek az lesz az eredménye, hogy «legelsőben is kőszénszerzésre fogja indítani a magyart.» Mert Magyarország jelenleg «pincze nélküli alház». Tehát be kell mélyíteni a földbe a hazát, erre jön majd akkor az Angliában látott «gőzmozgony» s a Balatonon «lebegjen csak egyszer gőzös: s míg bányászokat fog előidézni a hegyekben és a gőz használatára sürgetendi a gondolkozót, új életszikrát lövell az egészre.» A balatoni részvényből tehát lesz kőszéntermelés, abból vasút és balaton—dunai csatorna s jönnek majd ide ezrével a nyári lakók, de mindez azért kell, hogy a — nemesség ősiségi joga eltöröltessék s a föld kitaruljon a szabad nép számára. — Mikor a *Selyemről* ad ki két tanulmányt (1840) s szederfaegyletet szervez, külön kiköti, hogy milyen legyen az egyleti közgyűlés után tartandó közebed, ne-

vezetésen: «Az igazgatóságnak legyen arra gondja, hogy azon ebéd oly olcsó legyen, hogy minden sorsbeli abban részt vehetvén, ott összeforrjon.» — Mert neki ez fontosabb, mint az egész selyemtenyésztés, s csak egy fontosabb van nála, ez a kikötése az alaprendeleteknek: «A soprony-vasi Szederfa-egyesület szederfa-iskolája számára mindenünnen hozhatni szederfamat s szederfát, csak a czenki határbul soha.» Mert a lelkes hazafiak mindig önhaszna keresésével gyanúsítják meg az áldozatos Széchenyi Istvánt...

A «Nemzeti játékszínrül» vív csatát s benne vesztes lesz. De értsük meg végre — hisz száz esztendeje, hogy megírta — öt lelki barlangjai mélyén nem a kerepe3i-úti színház («a városon kívül, a ronda városrészben») izgatja, hiszen mikor a színházépület rajzát meghozatja Parisból, se akusztika, se deklamáció nem érdekli, hanem csak az, hogy a magyar társasági élet ott szerveződjék s legyen a színház «*széptársasági várászpont.*» S míg színészetet mond, egyszer csak arról kezd írni, hogy a rész vényt jegyző főurak hozzanak két-két külföldi kezeset magukkal arra, hogy be is tudják váltani szavukat s — *íme!* — a színházépítés célja az, hogy «a nemesség előjogait megalapító törvény, a titulus nonus partis primae annyira javíttassék, hogy annak kacsaringói közt senki, első hercegtől kezdve a legtehetetlenebb nemes emberig, ne bújhassék el, hanem minden rendértő legrövidebb úton s egyenlőn érezze a nemzet-hozta törvény hatalmát.» így alapít színpadot — a nagy lázadó.

Mind e vállalataiban, melyeknek se szeri, se száma, melyek mind külön életet élnek s mégis egy lélekből valók, bámulatra kelt emberválogató művészete. így szerzi meg a Vaskapu munkáihoz Vásárhelyi Pált, a Lánchídhöz Londonból ideteremti Clark Ádámot, az irodalomban Kisfaludy Károlyt szemeli ki, megtalálja a legkitűnőbb titkárt Tasner Antalban, a Tisza-szabályozáshoz fölfedezi Velencében a nagy Paleocappat s a magyar ellenzékben Kovács Lajost — a politikában pedig mindig titkon Deák Ferencben reménykedik.

Minden alkotása a maga áldozatából indul, mint a vallásalapítóké. Amint az Akadémia az ő 60.000 forint-

ján épül, úgy az első részvényjegyző mindenütt — mert mindent szabad polgárok felajánlására helyez: lóversenyt, malmot, szederfaegyletet, balatoni hajót, — ez mind az ő pénze s az ő vére, melyet eloszt. Hogy a magyarnak «Linztől Konstantinápolyig» megnyílják a nagy világ, a Dunagőzhajós társaság részvényeit kínálgatja nemzetének. «Járulnának a haza, a becsület, nem, de mi náluk tán több, megtöltendő erszényük nevében, anyaföldük nemcsak mindigi fejesére, de valahára máikifejtésére is a hazának lelkes fiai.» (Felhívása a «Társalkodó»-ban 1834.) Nem felel senki, nem jön senki. «E tárgyat hihetőleg nem viszi ki az isteni Gondviselés, a nagy természet, de ahhoz tán hazai tenyér és néhány hazai garas is lesz szükséges, minék sejdítése sokat tölem elfagyasztott.» Azon egyetlen, ki a felhívásnak megfelelt, egy magyar katonatiszt volt, de az nem tudott fizetni, «mert több a lelke, mint a pénze». Hisz nagy megajánlásainak egyetlen eredménye az, hogy egyetlen évben a kérvényezők összesen 472.300 forintot kémek tőle, a «Hitel» pedig úgy hat, hogy levelei közt egyetlen alispán levelezését őrzi, ki üdvözölte őt, mert úgy értette a könyvet, hogy a nagy Széchenyi — az ő adósságait akarja rendezni. Ki hinné ma, hogy a Lánchíd is részvényvállalkozás, annyira az, hogy mikor meggyanúsítják vele, nyilvánosan felkínálja a tekintetes Hazának 250 részvényét.

Ez a tündöklő áldozatosság ugyanannak a tűznek lobogása, mely benne, lelke atavisztikus mélyéből felrobbantotta a lázadó ősparasztot. Mindez egy-egy végtelenbe vesző felsikoltása a nagy lírának, melynek neve: Crescence. Mert minden siker közt ő hozzá sóhajt. Mikor Pozsonyban az ifjúság fáklyásmenete fogadja (1834 május 10.), ezt az ő szíve így érzi: «ötven fáklyával különös éjjeli zenét kaptam. Sok ellenséget fog ez szerezni nekem. Crescence nem ad magáról életjelt. Isten neki. Olyan, mint egy márványszobor. Igazság ez?»

És most készülünk el a sorsdöntő fordulatra.

Széchenyi István háromszori vesztegzár után megérkezik Pestre 1834 december 19-én. Tele van avval, hogy nagy dunai művének megnyerte Milos szerb feje-

delmet. Ami ezután következik, azt csak ő maga mondhatja el.

1834 december 19. Reggel Laczházára értem, 11 óra körül Pestre. Grosz (szolgája) evvel fogad: «Gróf Zichy Károly (Crescence férje) meghalt.» Majdnem szélütést kaptam. Dessewffy Auréltól, Zichy Máriától levelek vártak. Mindenféle pletykát hallok, hogy Crescence nem fogadhat engem, — nem akar fogadni, — nem is fog fogadni. Végül: írok neki. Ő Hunyady Józsi által válaszol: «Nagyon fel van indulva azon, hogy engem most nem tud látni, néhány nap múlva láthatom.» Gyóntatójával beszélt rólam. Az egész város mirólunk beszél. (Két és fél sor törölve.) Albach páternél voltam, ezt mondta: Zichy Károly gróf és Crescence grófné között most már minden kötelék elszakadt. De úgy-e kedves grófom, ön nem fogja őt elvenni? *Ez nagy veszteség volna mindnyájunkra.*»

A hét végén Crescence mások előtt fogadja, hidegen. Erre Bécsbe utazik s a hídügyben Pozsonyba.

1835 január 6. Esterházy Pepinél vagyok. Emily ezt mondja: Most el kell venni Crescencet. Mindenütt jól fogadnak. Dicsőség. Nagy ember vagyok. De Crescence nem felel. Pisztolyt.

Január 20. Végre egy jó levél Crescence kezéből.

Április 27. (Pozsony.) Milos fejedelem megkapta a nagy rendjelet. Én rólam megfélelkeztek. De Crescencetől szép levelek jönnek.

Augusztus 23. (Pest.) Fájdalmaim vannak. 3½ órát lovagolok. Kedvem volna agyonlőni magamat, ha nem élne Crescence és nem lenne Magyarország. Mikor jön meg a Pannónia hajó?

Október 18. (Szent Miklóson, Crescence birtokán.) Crescence jó és kedves hozzám. úgy szólván megfogadjuk, hogy 1836. Január valamely napján megesküszünk.

November 19. Hamburgban találka Crescence-el. Abban nem kételkedem, hogy magasabb hatalmak befolyása alatt állok.

1836 január 30. Rossz bőrben vagyok. Carolina és Károly szellemei nem fogják megengedni, hogy boldog legyek. Azt sejtem, hogy Crescencet vagy sohasem lá-

tom többet, vagy sohasem lesz egészen az enyém. De összeszedem magamat s mindenre el vagyok készülve.

1836 február 4-én megtartja esküvőjét Crescence-el a krisztinavárosi templomban.

Február 5. Boldog vagyok, nagyon boldog, sokkal boldogabb, mint ahogy lehetségesnek tartottam. Itthon ebédelek, itthon maradok, ó, de jó dolgom van! Csak az átmenet nehéz. Rosette nálunk eszik. Én mindenkihez jó vagyok.

Február 6. Nagyon boldog vagyok és egészséges, mint egy kölyökróka. Meg vagyok elégedve s mindent rózsaszínben látok. A várhegyről úgy látom, mintha az egész vidék megszépült volna. Fölséges álmom volt.

Február 7. Ledereréknél ebédelünk. Crescence feltűnően szép. Először az ő egészségére iszom, azután a háziakéra.

Február 8. Nagyon boldog vagyok. (Öt sor törölve.) Mintha a bolondok házában lennék. Attól félek, hogy csakugyan ott fogom végezni. Károly szelleme meg fog nekem jelenni — velőmön, lábaimon hideg fut át. ($\frac{3}{4}$ sor törölve.) Pedig én úgy viselkedtem, mint ahogy becsületes embernek kell magát viselni. Türelmesen vártam, bár nyomorúságosan éreztem magamat. *egyszer* mégis meg fog jelenni előttem: ájtatosan imádkozom. Most könnyebben vagyok. Nincs zavartalan boldogság ezen a földön. Nincs, nincs. Csak a sirban van nyugalom s csak a szellemek világában van boldogság. ($\frac{3}{4}$ sor törölve. Crescence?)

Február 9. Mintha borzasztó álomból ébrednék, de azért boldog vagyok. Crescence kedves, kedves lény. Jobban szeretem, mint az életemet.

Március 9. Crescence nagyon jó hozzám. Nagyon boldog vagyok vele.

Május 10. Színházba megyek. Crescence ma megint pöröl velem. Mondhatom, víg az életem.

Május 11. Néha egészen megunom az életemet, mert az nem nagyon rózsás. De erősnek érzem magamat, mert az utolsó tizenkét évben tiszta volt a lelkiismeretem.

Május 23. Crescencetől mindent eltűrök türelemmel.

Június 17. Nyugalom van!

Június 18. Tini jön hozzánk (Grassalkovichné) s mikor ebédelünk, ezt mondja rólam: «Ez a Széchenyi a nádor feleségével kacérkodik.» Én: Komolyan mondja? Tini: Egészen komolyan. — Mindez tréfa volt, de Crescence (3 sor törölve). Az elhunyt Károly szelleme kísért. Van nemezis? ($\frac{3}{4}$ sor törölve.) Mindig mindenki félreismer.

Július 15. (Mehádia.) Négy kocsin leszállította Crescencet s összes gyermekeit nyolc személy. Egészen visszabújtam önmagamba, úgy érzem, mintha elhalnék. Pálffy Fidélt nevezték ki kancellárnak. Minden el fog égni és rommá lesz ...

Augusztus 8. Nekem végem. Egészen oda vagyok. Akinek belől nem kellemes a lét, az kifelé sem tud hatni. Szép álmom volt. Isten veled hidam, Isten veled, dunai hajózás.

Augusztus 27. A lelkem vérzik. (C rescence? Egy sor törölve.)

Szeptember .9. Paralizálva vagyok (Crescence által). Istenem, Istenem, ki hitte volna! Ibikus darvai üldöznek. Szenvedni és tűrni!

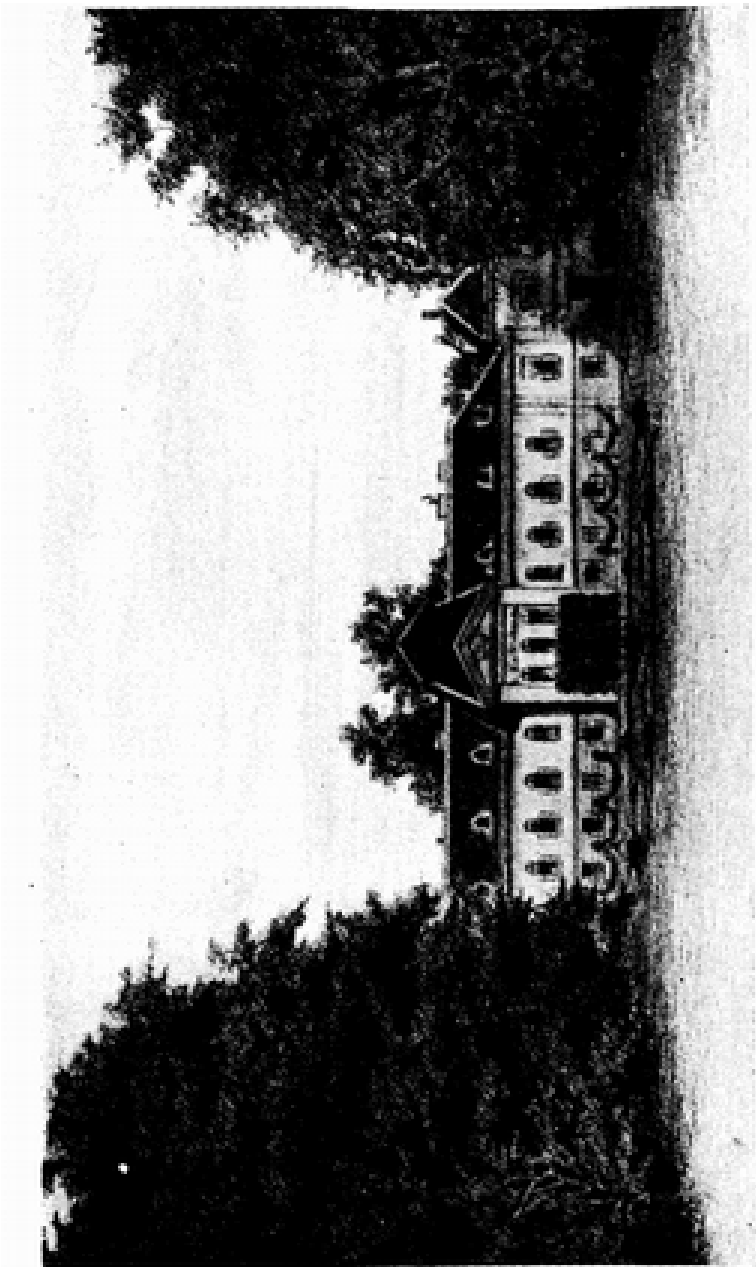
Az izzó szerelem éveiben a Naplónak több mint egyharmada Crescencet zengi. (L. X. fejezet.) A házasság második évében (1837.) Crescence nevet hatvan-nyolcszor számolhatom meg, pedig ott minden kis följegyzést belevettem, mely kikocsizásról, látogatásokról, Crescence állandó «elkéséseiről» s apró féltékenységi zsörtölődésekről iratík meg. Ezután a név még ritkább lesz a lezárt vallomásokban. Pedig Crescence nem változik: szerető, gondos asszony s gyöngéd anya. De a nagy hevület kielégítettségében elhalványul, a hódoló rajongás elveszti lendítő erejét s az áttüzesedett acél — mint nagy hengerművekben bámuljuk — elveszti szikrázó vérvörös színét s gyenge rózsaszínnel megy át a kihülésbe. Egy tizenkét esztendőn át forrt, lobogott, égig csapkodott kohóláng egyszerre lecsökken. Nem kielégítő magyarázat ehhez az, hogy *Schopenhauer* meg-

figyelése teljesedésbe megy: a kielégített vágy tragi-kuma elérkezik.

Széchenyi szárnyalását ha jól figyeltük, ezen-túl s e fölött mást kell észrevennünk. Hihetetlen lendü-letében oly templomi magasságra állította Crescencet, az eszményt, hogy mikor az közelébe jó, nem ismer rá nagy vonásaira a rajongásban festett idealizált képnek, hanem meg van lepve saját felfedezésén, mikor először látja közlől a mesterségesen gondozott fürtöket s az ebéd-találás kicsinyes késedelmeit. A Napló e része mö-gött, önkéntelen, mindig Wagner Rikárd «Lohengrin»-jének nyitányát hallom, melynek zengzeteiben égi fel-hők sejtelmes magasságából mind erősebb s keményebb ütemekben közeledik hozzánk a Grál misztikuma s mi-kor már oly közel van, hogy kézzelfoghatóvá kezd sűrűsödni az eszmény, akkor megrettenve a mi köze-lünk-től, vissza kell fordulnia, hogy szétfoszoljon az aetheri hangzatokban. Mélységes tragédia a Lohengrin-mese, s mi most egy égbetörő lélekben látjuk meg annak a szerelemből font hágcsonak szétfosztlását, mely őt az eszmény felé vitte.

Az óriási tűzhányó, melyet földalatti keletkezésétől kezdve belső rejtelmes készülődéseiben, majd hallatlan kitorésében megfigyeltünk, az egyedül álló vulkán-lé-lek, melyben a vágyódó szerelem irtóztos lüktetése föl-verte az ősparasztot s fellökte a világba a nagy lázadót: ez a fenséges, szikrázó, követ-vető, hörgő tűzhányó most lent, a legnagyobb barlang mélységben égő, lá-zadó tüze közül a maga tömegéből mind szélesebb réte-gekben terjeszti ki a kihúlt, megkeményedett, kővé-meredt látát, önmagában teremt két külön geológiai alakzatot, hogy egyik a másíknak legyen pusztító végzete.

Széchenyi István csodás, sokrétegű «Én»-jei közt megtörténik az óriási szakadás. Életének regényéből most lesz föltartóztatlan, megrázó tragédia.

A CENKI KASTÉLY

XIV.

Két Gigász karca.

1787 orgonavirággal pompázó Májusában állottunk itt a hatalmas czenki hársfasoron, mikor a kiismerhetetlen Sors gróf Széchenyi Ferencet, István atyját csodálatos élő vázlat gyanánt dobta bele a Történekek nagy drámájába, — itt robogott el előttünk az óriási családi batár hajfonatos, háromszögkalapos peckes kocsiával. Harmincegy évvel később, — 1818 kalászárelő Júniusában ugyanennek az arisztokratikus hársfasornak széles útjáról figyeltük, mikor István gróf indult még nagyobb útjára mindenfelé kilátó üvegkocsiján. Azóta megint húsz esztendő telt el fölöttünk, mert 1838-at írunk, a hársfák éppen most nyílnak, bódító, ámbrás illatuk úgy özönlik a kastély emelete felé, mintha egyszerre akarna behatolni mind a kilenc ablakon s az erkély három karcsú ajtaján, melyek fölött, dupla barokk tetőtől védve, a nagy Széchenyi-címer ékeskedik. De az ablakok mind zárva, a ház ura, gróf Széchenyi István beteg. Az aldunai utak emberfölötti strapái, a mocsarak miazmái meghozták eredményüket: a súlyos máj- és epebajt. Alig van nyugodt éjszakája. Nappal kínzó fájdalmak hasogatják. A jó Crescence hol Pesten gyógyíttatja, hol ide hozat bécsi orvostanárokat. Hónap hónap után múlik s mikor már jobbulás látszik s megnyugvás szállna ránk, megint új rohamok rettentenek.

Széchenyi István arca barnább és sápadtabb a rendnél, — ezt jól megfigyelhetjük, ha benézünk a kertre nyíló emeleti ablakon, hol írószobáját maga rendezte be. Az írómappa most is nyitva asztalán (az írás nyoma is látható benne), körötte kedves alt-wien porcellán figurái, de ő alig körmölt le pár siető sort, máris felkapja a fejét s kinéz az ablakon. Négy óriási plátán köti le a tekintetét: derekukat ősi borostyán fonja át mély, nehéz patinával, míg ágaik meztelen-fehéren rázkódnak a szélben s faháncs foltjaik olyanok, mint szegény jobbágyok rongy cafatjai. Széchenyi felugrik

asztalától. Vájjon a négy platán ébresztett-e benne politikai látomást? Vagy a lónyerítést hallotta-e meg a szemközti istállóból, hol kedvenc paripái nyihognak & a ménestartás nehéz gondjaira emlékeztetik? Nem bírja tovább az írást.

(Minden stiliszta végigbetűzheti Széchenyi István írásaiból, hogy soha oly szakgatott, oly nyugtalan, oly keserűen csapkodó nem volt a mondatfűzése, oly bánatóan reszelő nem volt a vitatkozása, mint a harmincas évek két utolsó s a negyvenes évek két első esztendejében. Még döblingi mondatai is sokkal nyugodtabbak és kisímítottabbak ezeknél. Negyvenkettő után stílusa megint visszatér a harmincas évek első időszakának fordulataihoz, mert betegsége enyhül s tűrhetőbb lesz. A testi kínlódások, nyilallások, éjszakai görcsök ott lappanganak megszakgatott frazeológiája mögött s a fájdalmas vonaglások sikolyait betűsorai nem tudják elnyomni. Ezt nem lett volna szabad elfelejteniök azoknak, kik ekkor készülő — hol kiadott, hol a mappában maradt — rohamos vita-irataiból akarták alakját a történeti arcképcsarnok számára összeállítani. Buzgóságukban azután annyira jutottak, hogy minden emberit kifelejtettek egy emberóriásból.)

Széchenyi felugrik asztalától. Az üterét fogja s az órán számlálja a másodperceket: mintha kihagyó lenne az érverésem.

«Idegláz vagy hátgerinc-sorvadás?» «Szomorú öregség következik.» «Minden álomnak s illusionak vége! Csak akkor boldog az ember, ha álmodik. Arra a fölfedezésre jutok, hogy már semmire sem vagyok képes. Rákbetegség fenyeget — az ország is rákbeteg.» (Kiadatlan Napló.)

A másik szobában, mely karzatos könyvtár is, biliárdszoba is, a sarokban a drága rézfogású, bőrüléshű angol hintamérleg. Beleveti magát, úgy amint van, sáfrányszín házikaftánban. Szűrő tekintettel nézi a csillogó rézrovátkán: 104 font, — nem több, mint ötvenkét kilogramm!

Most ellenállhatatlan erő hajtja, hogy végigjárja a szobáit s megnézzék a házireformokat. Mióta Pesten, a nagy árvíz napjaiban, leste, hogy nem repednek-e a

falak s nem dől-e be a tető, ez a lakásnyugtalanlásig Cenken is mindig megszállja. Széchenyi II. Zsigmond, a nagyatyja, ugyan jól megépítette ezt a barokk palotát is, ám István maga is töméntelen pénzt belevert, s mert először agglegényszállásnak szánta, — akkor még Crescencet a fellegek közt látta csillagsugárban — azért a ház sohasem lesz kényelmes. A belső ebédlőt drága parkettjával szűknek találja, — miért kellett hozzá elefántcsont kilincseket hozatnia — mintha mindez emléke lenne — a múltnak. A sarokban az Angliában látott «központi kályha», melyet a pincéből fűtenek. Az ajtó előtt rézfogantyús vasúti váltó, ez az ő reformcsöngettyűje, mellyel a fõlszolgálasra jelt ad. Ezt beleépítette a vendégszobákba is. Most meg nem állhatja, hogy végig ne rántsa mindenütt a csöngettyűváltót: minden szobának más hangú harang felel az alson s így egész harangjáték rakatott a falra. A harangcsöngettyűk mind pontosan szólnak. Azután a másik szárnyra tér: itt a térdeplõerkély, melyről belátni a házi kápolnába. Most nem vonzza az imazsámoly s az ájtatos csend.

«A ház nem sikerült. Je ne sais rien, je ne suis bon à rien. (Nem tudok semmit, nem vagyok jó már semmire.)»

Talán a földszinti átalakításokban van a hiba. Az ügyetlenül forduló lépcsõn nem szûnik meg a gondja. A cenki kastély már százezer forintjában van s még ötvenezer forintnyi munka van hátra. «Nem szívesen lakom itt, mert az én munkám terepe a Dunánál van.» S aztán három lakás: egy itt, egy Pozsonyban a diéta alatt, egy Pesten bérelt házban, — mert Pesten a kertvétel nem volt szerencsés, a házvásárlásból pedig veszteség lett. Mennyi költség! Most is tizenkét kocsi utaztunk le! És a folytonos sok bécsi út! «Nincs semmi kedvem az élethez!» Tegnap már Crescence is észrevette. Ezért mondta: István. Te nem vagy generosus velem. Szegény Crescence!

Gondja s õ maga most már nem tudnak megállani: menni kell, menni, járni. Benyit a nagy üvegházba, melyet a földszintbe épített bele. A narancsfák szépen kiteleltek s a kaméliák most hullatják vörös, bódító

virágjaikat, melyek úgy esnek le a földre, mintha szét-tépett véres emberszívek lennének. Italia! Milyen messze vagy! Aetna, — Selina — ő már még messzebb van, mert Bécsben minden látogatás nagyon unalmas nála. Szikrák, ha kialusznak, csak hamujuk marad...

Észre sem vette, hogy már messzire tévedt. Az «öreg konyhában» van. Hatalmas régi boltozat. Az egész olyan, mint egy ősi vár márványkockás kazamatája. A kút ide van beépítve, mintha ostrom ellen készült volna védekezésnek. Akkora tűzhelyek, hogy egész ökröt lehet rajtuk sütni, a falakon úgy lógnak az óriási nyársak, mintha kelevézek s kopjak lennének. A nyársforgató maga oly nehéz mestermű, mintha az egész vármegyei alkotmányt mintázná. Lehet-e ebbe reformot beleépíteni?

Úgy érezte, hogy vissza kell sietnie: ki az Öreg-konyhából, föl a lépcsőn, az írószobába, leülni az asztalhoz, nézni a platánt, mely arisztokratikus, borostyánfedte törzséből csupasz jobbagyfoltos ágakat növel felvenni a tollat és írni, írni folyton ellenük. Ellenük: az új lázadók ellen. Míg erőnk van. Míg Széchenyi Istvánnak ereje van. «Az én betegségem kedélybaj. Ha az országnak jó dolga lenne, akkor meghíznék. (Napló, 1838 február 20.)

Mindaz amit érez, amiről panaszkodik, ami ellen lázad, — mindez nem rémlátás, még kevésbé idegbaj. Jusson eszünkbe az a szép jelenet, mikor *Annunzió*, a költő — Velencében — amint az *Il Fouco*-ban leírja) meglátja Wagner Richard elájulását s eszébe jut, hogy ez a komponista-idegrendszer mennyivel finomabb s mennyivel több hangot, benyomást kellett, hogy lekotázzon a világból, miket közönséges halandó sohasem hall meg, sohasem érez. Széchenyi István is egy ily bámulatosan túlfinomult komponistája a saját életének s a magyarság lelki küzködéseinek is. Mindig nagyobb hullámrezgése, — föl és lefelé egyaránt — mint bármely más ideghálózatnak s már kezdettől fogva (emlékezzünk csak az aetnai látományokra!) észre kellett vennünk, hogy éppen ezek a túlérzékeny lelki csápok túlnyúlnak az időnek és térnek a mi köznapi fejünkben levert korlátain s ezért megzavarnak minket.

De ez nemcsak, hogy nem degeneráltság vagy mechanikai rendszer benne, hanem a lánglélek kicsordulása. Ennek bizonyítéka az, hogy egyetlenegy hangulatát, legyen bár a legsötétebb búskomorság, vagy a mindig visszatérő pisztolyrefrain, — de egyetlen egyet sem lehet a Naplóból kihalászni, amely ne valamely tényleges, külső, a valóságban gyökerező okból, benyomásból származnék. Csakhogy az ő ideghálózata egészen másképp reagál rájuk hihetetlen érzékenységgel, mint a mi sablonos lelki világunk. De ez nem jogosíthat fel senkit arra, hogy Széchenyiben rögeszmék keletkezését hajhásszuk.

Ezek az ő, évenként visszatérő cenki gyötrődései mind a valóságból kúsznak bele az érzékenységébe, hogy annak a nyilvánosságtól elfordított háttérébe beielopóznak. Csakugyan igaz az, hogy minden ilyen Pest-cenki hurcolkodás valóságos gyötrelem, hiszen most is (például az 1839 májusi költözést veszem) három kocsi, huszonöt személyt és ötvenöt ládát kellett elindítani. A családi teher lenyomja az élet ágát, inert hiszen az ő két fiával együtt (kislányuk Julia, mindjárt születése után meghal) Crescencenek kilenc gyermekéről kell gondoskodnia, ezek közül Mária folyton sorvadoz, Alfrédet mindegyre új kártyabotrányból kell kihúzni, s Geyza örökös pályaváltoztatásai rengeteg szaladgálással járnak. Mindaddig, amíg 1844-ben nem sikerül a Zichy-gyermekek mosonszentmiklósi birtokát jól eladni, a terhek folyton szaporodnak. Mihelyst az az óriási láng, mely Crescence iránti hevületben hallatlan feszültséggel tizenkét éven át fűtötte egész valóját, ezekben a napi vesződésekben s kielégítettségében kihűl, annak a nagy áldozatosságnak is meg kell szűnnie, amely az Akadémia alapításától kezdve egész közéleti alakítását oly szokatlan varázssal vonta be. S ez megint nemcsak lelki változásának képlete benne, hanem tenyeren hordható való, mert Naplóján át követhetjük legbizalmasabb számításait: az általa kezdeményezett vállalatok részvényein 1847 szeptemberéig 146.000 forintot, 1848 februárjáig már 258.000 forintot veszít; be kell vallania a Naplóban, hogy 22.500 forinttal fog leszállani az évi jövedelme s keserűen és magyarul írja

hozzá: «Bizon jó lesz!» Folyton rá kell fizetnie arra a ménestartásra, mely minden reformjának őse s szinte babonásan számíthatja a táltosainak versenyzési (ő mindig *lóverset* mond) esélyeit. Ennek a sokrétű mély léleknek ezen a felületén látjuk először azt a megmerevedési folyamatot, melyet tűzhányók oldalán a régi lávafolyamok mutatnak. Majdnem azt mondhatnám, hogy koronként kicsinyességet látunk a cselédekkel való elbánásban, a magyar színházi páholy félárának halogatásában, vagy még később Béla fia aprópénzének elszámoltatásában.

A mindennap gondjainak ez észrevétlen kalapálása közt rendületlenül áll Crescence nemes alakja. Mert «Sie ist die vorzüglichste Gardemalade der Welt.» (ő a világ legjobb betegápolónője. Napló 1838 március 3.) Crescence az ő gyógyulását szolgálja s már nem ő szolgálja a Crescence fölmagasztulását. Ezért a harmincas évek végén úgyszólván eltűnik Crescence a gondolatok folytán bonyolódó szövevényéből s néha anynyira bírálja kis elkéséseit, — felírja, hogy mikor a pesti árvízben a lakásból akarja kimenteni, Crescence először hajfürtjeit akarja rendbehozni — amit szerelmes ember nem szokott. S mikor mindjobban beleveti magát abba, hogy cikkekkel, könyvekkel, neki kell levennie az új lázadókat, akkor első támadó cikkeit felolvassa hitvesének. De Crescence hallgat; nem buzdítja s nem tartja vissza. Mert nem érti meg politikai küzködését. Pedig külön németre fordította számára cikkét; hiszen még a negyvenes évek közepén itt, ha nincs vendég a háznál, — ami ugyan ritkán szokott megtörténni — az uzsonnaidőt arra használja föl, hogy magyar leckéket adjon Crescencenek. A jó lélek meg is lepi avval, hogy betanulja s fölmondja neki a Szózatot, — de tovább nem tud eljutni a Gigász csatájának megértésében.

Széchenyi minden életrajzírójának kezében ott volt az ő lelki rejtélyének s evvel belső tragédiájának igazi kulcsa. De mikor kezükben volt, akkor egyszerre a földre ejtették azt. Miért? Mert megjelent Kossuth Lajos és elkápráztatta őket. Ettől kezdve vagy Kossuthért rajonganak, vagy Kossuthot cáfolják, vagy azt keresik, hogy Széchenyinek vagy Kossuthnak van-e

igaza. Három nemzedék óta oltják ezt belénk. Holott Széchenyi sorsának kulcsa magában ő benne van, tragédiája kialakult, „mielőtt Kossuth megérkezett volna a történelembe s Kossuth Lajos nélkül is teljesen és kérlelhetetlen következetességgel lejátszódott volna. A Széchenyi-vulkánt, — ezt a páratlan tüneményt, melynek perzselő ereje át fog világítani minden századot — ezt a tűzhányót a Crescence felé lobogó földalatti tűz hatotta át s égette mondhatlan hévvel több, mint egy évtizeden át. Mikor a kielégítettség bekövetkezett s a kihülés világosan, fizikai pontossággal megállapítható ebben a sokszerű lényben, nem az következik be, ami minden más közönséges polgárban vagy regényhősben, hogy az új «én» elnyomja a régit s úgy ránehezedik, hogy abból semmi sem marad. Hanem a Crescence-tűz által a legmélyebb geológiai rétegből fölrobant ősparaszt is megmarad, de fölébe kerül a kihültebb nemzedékek arisztokratikus rétege s élet-halál küzdésre kelnek egymással. Az a sokrétű «én», kit együttesen gróf Széchenyi Istvánnak hívunk s kinek mélységes barlangjait megjártuk, egymaga magyar nemzedékek százados összeütközését vergődi keresztül. Szabó-Széchenyi Márton földkereső paraszt s minden robotos őse végzetes birkózásra kél az «élő vázlattal», gróf Széchenyi Ferenc nagy udvari főméltósággal s annak minden arisztokratikus vérével. Mert valahányszor Tiberius és Cajus Gracchus ideje óta az ember-történetben egy arisztokrata akarta a népjogokat megteremteni, vagy saját rendje verte agyon, vagy saját népe. Gróf Széchenyi István azonban a nagy meglepetések embere. (XI. *A nagy Ura.*) Ő önmagában omlik össze.

Páratlan látványa a világtörténetnek. A tűzhányó krátere önmagába hull belé s rettentő rázkódásától megremegtek! apáink, reszketünk mi s meg fog remegni minden ivadékunk.

A mi történetünk fantasztikus káprázat, melynek minden része-ize tény és valóság. Hogy eljussunk ehhez az igazsághoz, hagyjuk a politikai történetet ott a háttérben, mert különben lehetetlenség megügyelnünk azt a történetet, mely nem kívül megy végbe, hanem

odabent. Különösen toljuk le az asztalról a Kossuth-reflektort, mert különben mi is belerohanunk, mint lámpába az éjjeli pillék és sohasem látjuk meg a sokkal érdekesebbet: Széchenyiben a Széchenyi-rejtély kulcsát. A politikával végezhetnénk avval, hogy minden reformátor, legyen az államférfi, felekezetalapító vagy íróművész, végigéli a maga «Sturm und Drang»-korszakát s mikor megállapodik rohama, akkor védi a saját megvalósult újításait az utána jövőkkel szemben, akik már őt konzervatívnak tartják. Ez a dolgok rendje; másképp nem is mehetne előre az Ember-Világ. Különösen így van ez a politikában, mert hiszen a politikusnak akkor van csak sikere, ha saját korában tud győzni; ő éppoly kevésbé várhatja meg az utókor elismerését, mint a színpadról lelépő színész az elmaradt tapsokat. A nagy angol államférfinak, Gladstone-nak (kit ötödik miniszterelnöksége idején még hallgathattam a westminsteri parlament karzatán) az életrajzírói kivétel nélkül azt emelik ki, hogy ő talán az egyetlen politikus, ki konzervatíven kezd, s később változik át szabadelvűvé, míg öreg korára radikális lesz, holott majd minden politikai vezér, amint előhalad életkorban, úgy távozik a szabad vagy lázadó eszméktől, s a konzervativizmusba ér el. Kétségtelen, hogy Széchenyin is meglátszik ez a kor-változás, de nemcsak hogy nem tölti ki egész lényét, hanem egyetlen problémáját sem oldja meg. A nagy Hármaskönyv lázadó szerzője, ki széttépne minden hitbizományi privilégiumot, később nemcsak hogy megalkuszik evvel az intézménnyel, hanem a kismemességre is be akarja hozni a kötött birtokminimumot; erre Pest-megyében javaslatot tesz, de megbukik vele. A zsidókérdésben szabadelvű álláspontjával szemben a negyvenes években aggályokat támaszt. Legkülönösebb az, hogy a lelencek felkarolásának elszánt ellensége, akár Kossuth pártolja őket, akár Brunswick Teréz, sőt még Döblingben is a lelencházak ellen ír az «önismeretiben».

Mindez a leszikkadás, lehülés, elkérgesedés azonban ne tévesszen meg minket. Csak a többi államférfi kialakulását lehet elintézni a megrögződés formulája-

val. Széchenyiét azonban nem. Mi ezután sem kövezett úton járunk, hanem egy vulkán talaján. Mindenekelőtt nem szűnik hihetetlen munkadühe s ezernyi tevékenysége. Igaz, hogy a nagy külföldi utak házassága óta elmaradnak, ami talán szintén hozzájárul ahhoz, hogy a lelki súrlódások élesebbek lesznek, mert a külföld nagy láthatára nem csökkenti le túlnövekedett voltukat. De azért háromszor járja meg újból a Vaskaput, a Bécsbe, Pozsonyba rohanás töméntelen s később a nehéz tiszai utak fognak következni. Mindezt vegyük az akkori technika szerint: minden utazás rendkívüli elhatározás, nehéz kaland s embert-nyüvő próbatétel. Ha Cenkre megy Pestről, Gönyünél kell átszállnia a hajóról: a kocsi megakad, négy ökörrel kell kivontatni, s végül az egész cókómók elmerül a sárban, ő gyalogol. Ha Pozsonyba utazik, az éjjeli átszállások, várakozások napirenden vannak. Legbiztosabb közlekedés még a bécsi hajó (XIII. *Déli verőfény.*), de annak a megérkezte oly bizonytalan, hogy míg Pesten van, mindig pontosan beírja Naplójába: be tudott-e futni a «gőzöny» a kikötőbe.

1843-ban, mikor már gyógyulóban van, maga állapítja meg leltározó pontos gyónásával, mely lelki alkathoz tartozik (Napló, 1843 január 15.): «Betegeskedésem alatt naponként 6, 8, 10 órát dolgoztam.» A «dolgozás» azonban nemcsak írás és tervezés. Mert mindig pontosan értesülünk a Naplóból arról, hány kaszinótagot, hány új gőzhajó-, gőzmalom- vagy cukorgyári részvényt lehetett aznap toborozni s melyik grófné volt kedves, vagy közönyös, vagy visszautasító, mikor a sétatér aláíró ívével látogatja. Töméntelen látogatás. A pesti utcán karonfogja a kereskedőket, hogy belekarolja őket terveibe s azok szédülnek a megtiszteltetéstől. Számlálhatatlanul sok vendég ebédre s vacsorán: Deák, Vörösmarthy, Eötvös «Pepi», Batthyány Lajos gróf — gróf akárhány — sőt még Kossuth is akár a pozsonyi diétán vagyunk, akár Pesten — s ez mind korteskedés. Sőt Sopron s Cenk is az. István-nap Cenkén: (1840 augusztus 20.) «Deák felköszöntött a többiek nevében s bátorító szavakat mondott. Az üveg-házban 70 személyre terítettünk. Minden jól s tiszte-

sen ment, csak barátom H. volt akkora számár, hogy sületlen toastot mondott Wesselényire. Este a birka-akolban parasztbál. (Házam, melyet mindenki megbámul, oly buta, hogy csak úgy nyom engem!)» Minden bécsi felrándulás a vizitek tömkelegében vész el, s akár ott vagyunk, akár Pozsonyban a diétán, akár Pesten dolgozunk, építünk, minden este színház a páholylátogatások miatt s utána még whist a kaszinóban éjjelen túl, — mert Széchenyi István idegrendszerének minden foglalkoztatása társadalmi szervezést jelent.

Betegeskedve, átlépve a férfikor legjobb idejét, anyagilag összébb szorítva éri meg egyik legnagyobb lelki motorjának, az áldozatos, eszményi Crescenceszerelemnek lassú leállítását. Pedig ez a szerelem volt az, mellyel azonosította fölzsabadító forradalmi munkáját s mely oly mélyre ért benne, hogy fölverte a szunnyadó ősparasztot. Most másik, arisztokratikus Széchenyi «én»-je kezd terjedni benne, anélkül, hogy meg merné ölni vagy megtagadni az a másikat. Csoda-e, hogy benne magában a nagy, tragikus szakadásnak be kell következnie, mikor lelki szerkezete oly csudálatosan túlérzékeny s mikor általa s benne minden kicsiség is óriási méretekre nő, mihelyt vetítőlámpája elé kerül. E belső, hatalmas falrepedés folytán a tragikus kifejlésnek be kell következnie akkor is, ha nem jelennek meg Kossuth Lajos. De a börtön ajtaja megnyílik s a kormány végtelen ostobaságából (ez Széchenyi ítélete is) az oda bedobott hírlapíró kilép onnét, mint a szabadság megcsodált hőse.

Széchenyi István mindjárt megpillantja őt. De nem azt a Kossuthot látja, kit akkori kora, vagy barát vagy ellenség, Bécs vagy Amerika ismert, vagy akit ma mi látunk. Hanem előtte áll egy Kossuth, akit csak ő lát egyedül. Egy Kossuthot lát, ki éppen annak a feneketlen szakadéknak a szélén áll, mely Széchenyi István mély tragikumául táton magában Széchenyiben.

Kossuth neve először 1836 május 28-án jelenik meg a Naplóban. A szavak ezek: «Wesselényi hat Kossuth in das Casino gebracht u. s. w. Er hat dadurch die Gesellschaft, meine Arbeit — so schwere Arbeit zerstört. (Wesselényi Kossuthot behozta a Casinóba és

a többi. Ezáltal az én munkámat, — az én nehéz munkámat szétrombolta.) Levelezésében először Lunkányi János jószágigazgatójához írt bizalmas levelében szól róla — miután Pál bátyja már kérte Kossuth műveit — 1840 április 1-jén. A szavak ezek: «De ahogy Kossuth és társai, mert ő ajtóstól rohan a házba, a nemeség adózásának, az ősiségnek stb. stb. a kérdéseit siettetik vagy hátráltatják, ebből az lesz, hogy minden rettenetes zavarba fog belefulladni.» Lehetetlenség ki nem olvasni azt az ösztönszerű ellenszenvet, azt az öntudatalatti s ezért semmiféle észmunka által le nem bírható idiosyncrasiát, melyet ezek a szavak úgy fednek csak el, mint szédítő örvényt keskeny palló. Az a báró Wesselényi Miklós, akit politikai megindulásakor magáhozláncolt, (s e láncokat most mindkettőjük bilincseknek érzi) rögtön észrevette ezt, s avval magyarázta, hogy Kossuth megsértette Széchenyi hiúságát s áltörténelmünk egy része ezen a ferde igazságon alapszik. Kossuth maga sohasem értette meg ezt az ösztönszerű idegenkedést, felírja azt, hogy «csak kétszer fogott velem kezét», s két beszélgetésükről evvel a benyomással távozik: «Megértettem, hogy meggyökerezett antagonizmussal állok szemben, mely nem engedi reménylenem, hogy a mi tőlem ered, bármi legyen is az, az ő általa pártoltatni nem fog.» «Elmondhatom Garay Kontjávai: *az Isten tudja miért?*» Annyit érez, hogy itt valamely rejtett erő működhetik s ezért Széchenyitől tart, mint «kígyóembertől».

Egyik magyarázat sem állja meg az igazságpróbát s nem tud leérni a mély belsőig. Wesselényinek az a föltevése, hogy István barátja azért haragszik, mert Kossuth az Országgyűlési Tudósításokban Széchenyi beszédeit nem eléggé dicsérte s egyszer azt írta szónoklatáról, hogy «összegyűrt» beszéd, kicsinyes és felszínes, A mi hősrünk ezt észre sem veszi, Kossuth pedig mint fiatal, szegénysorsú, kistrangú pályája kezdetén minden alkalmat megragad, hogy dicsérje Széchenyit, hízelkedjék is neki, sőt néha keleti módon hízeleg. De ez nem használ semmit. A legjellemzőbb erre az a hidegség, mellyel a Napló ama pestmegyei jelenetről beszámol, mikor Kossuth Lajos Széchenyi Istvánt a «leg-

nagyobb magyar»-nak nevezi: «Megyegyűlés. Kossuth megragad egy alkalmat, hogy engem a legnagyobb magyarnak nevezzen. Dübörgő, hosszú tetszés. Én meg sem mozdulok. Később Kossuthhoz lépek, mondván, miért emel oly magasra, hol nem tarthatom fel magamat, úgy látszik Kossuth, Ráday, Kubinyi igen meg vannak elégedve Marseillaise cikkemmel.» Hidegben már nem lehet a borostyánkoszorút elfogadni. Viszont Kossuth, a maga érzékenységében lenézését, vagy éppen ármányos játékot lát abban a válaszban, mely azért oly érthetetlen, mert nagy és mély értelme nem kívül s nem másban van, hanem Széchenyiben. Neki jobban fáj ez, mint Kossuthnak.

Regényt írunk s ezért jogunk van ahhoz, hogy ne külső események múló változásában keressük e csudálatos probléma megoldását, hanem magukban az emberlelkek örök mélységében. Nem a mi dolgunk most, mit annyszor hallott már vitatni minden iskolát végzett vagy politikát olvasó magyar, hogy kinek volt igaza politikailag a negyvennyolcas forradalom, vagy az arra következő abszolútizmus szempontjából. (L. XVI. fejezet: *A forradalom és az ő prófétája.*) A mai s tegnapi nemzedéke persze hogy ezeknek a későbbi eseményeknek a színes üvegén nézte azt, ami előbb volt, mintsem mindezek utóbb bekövetkeztek volna. De így azután nem is lehet rájutni szívbeli problémák nyitjára. Mi gyöngye erőnkkel nem a történelem korszakos kérdéseit akarjuk megoldani, hanem egyedül az Embert keressük. Mert ő az, aki túléli a korszakok elmúlását.

Tagadhatatlanul arra vezet a nyom, hogy ez a Széchenyi István a maga ereje, a maga tüze, a maga lelki beállítása folytán egy másik Kossuth Lajost lát, hall, tapasztal, mint bárki más s ha ezt a Kossuthot megtaláltuk, akkor felfedeztük — Széchenyi Istvánt «lepleg nélkül», amint ő mondaná. Ha a Kossuth-boncolással eljutunk a Széchenyi szívéig, akkor beteljesedik a mi regényünk, mely az ő életét s az éjszakáját követi nyomon, bártortalan.

Belénk oltották, vérünk ké lett nemzedékeken át, hogy Széchenyi politikai vetélytársát látja Kossuthban. Aki Naplóját végigolvassa, kitepi magából ezt az ál-

képletet. Széchenyi ember, túlérzékeny ember, sőt politikus, ki nagyon jól tudja, hogy a fórum egyúttal színpad is. Ezért felszisszen ambíciójának minden megsértésére s minden mellőzését idegesen, sokszor kicsinyesen vallja be gyóntató Naplójának. (L. XV. Fejezet. *Vihar a Tiszán.*) Vetélytársára igen féltékeny. Csak-hogy ez a vetélytárs nem Kossuth, kinek neve, alakja néha hónapokra eltűnik a följegyzésekből. Ellenben minden nap ott van gróf *Batthyány* Lajos neve, akit folyton kísér lépésről-lépésre, mindig oda megy, ahol őt találja, kinek minden sikerét, balfogását, sőt hangulatát lesi. Megszabadulni tőle nem tud, nem is akar, mert magának ismétli folyton, hogy ez az ő riválisa és veszedelme. Néha hallatlan erővel csendül ki ez a féltékenységi érzet legbelsőbb vallomásából. Kétszer is eljut odáig az évek folyamán, amit azután 1847 november 23-án, mikor Pozsonyban gróf Apponyi György kancellárnál összetűznek, (hányszor haragszanak s hányszor békülnek ki, mert féltékeny politikai szerelmesek!) így önt ki magából: «Érzem, időm lepergett. Szellemem, a bennem lévő isteni szikra kialudtak, minden kihűlt. Maradt a vas kötelesség. Apponyinál összetűköztem Batthyányi Lajossal. Majdnem pisztolyig mentünk. Sejttem, hogy egyszer le fogom őt löni. Szakállának alsó csücskére fogok célozni s homlokon találok, s ő összeesik, mint egy ölbeli kutya, ó jó Isten, még kedvet, irtózatot kedvet is érzek ehhez. Ez nem fog elmaradni. — Nagy búskomorsággal feküdtem ágyba.» Igaz, hogy ez már a forradalom előtt hangzik el félesztendővel, de jellemző, hogy annál jobban érdekli Batthyány, mennél jobban előrehalad a korban, mert annál inkább előrenyomul lényének arisztokratikus éle, mely szembenáll a húszas-harmincas évek fiatal lázadójával.

Ezen a nyomon tehát nem jutunk semmire. Ez a kitaposott út nem visz az igazsághoz. Már közelebb-érközik tapogatózásunk a rejtett lelki góchoz, ha megfigyeljük, hogy a Naplóban is, cikkekben is, vitakönyveiben is Kossuth rendesen nem egyedül szerepel, hanem rendesen így: «Kossuth et Co.» Valószínű tehát, hogy nem éppen erről a «tekintetes szerkesztő

úrról» van szó (ó, hányszor vágja oda ezt a nevezetet gúnyyall!), hanem benne vagy általa valamely más személyi jelenségről is. Erre a gondolatra már csak azért is rá kellett bukkannunk, mert hiszen mit csinál Széchenyi István avval a tekintetes hírlapíróval szemben? Beszerződik ő is hírlapírónak a Jelenkor-hoz, az általa hozandó új előfizetők után ő is részesedést köt ki — igaz, hogy ebben nagy csalódása lesz.

De hát mit csinál az a Kossuth? Semmi mást, mint «Pesti Hírlap» címen lapot ad ki, abba hetenként «vezércikket» ír. (A szó az ő találmánya.) Mihelyst negyedik cikke megjelent, Széchenyi már nem várhat tovább, hozzákezd izzó vitairatához, a «*Kelet népe*»-hez, s mire a tizennyolcadik Kossuth-cikk kint van a sajtóból, ő is piacra lép könyvével, bár mindenki, de mindenki lebeszéli róla. Most már észre kell vennünk azt is, amit Széchenyi első korszakában megfigyeltünk, hogy a «*Hitel-Világ-Stádiuma*» hármasság műve, melyben a *Hitel* nem önálló egész, hanem rejtett lírájának nyitánya, a *Világ* polémia sorozat, az igazi program a Stádiumban van. Szakasztott ez ismétlődik most másodszer s hősünk lelki alkata folytán meg fog ismétlődni harmadszor Döblingben. A híres «*Kelet Népe*» (egyetlen munkája, melynek felejthetetlen címet talált) páratlan lírai megnyilatkozás, a soha ki nem adott s csak most fölfedezett «*Garat*» (Viszota Gyula tudósunknak köszönhetjük), valamint a cikkek képezik a polemikus részt s az igazi program, az államférfiúi hitvallás a «*Politikai Programtöredékek*»-ben van s az «*Adó és két garas*»-ban, csakúgy, mint volt a Stádiumban és Hunniában. Természetesen megismétlődik az is, hogy a «*Politikai Programtöredékek*» éppoly befejezetlen, mint a Stádium-Hunniá tizenkét tétele. Mert ez a nagy komponista mindig bevégezetlen hangzatokkal dolgozik. — S most tovább kérdezem, vajjon amiért Kossuthot támadja, amiért ez évtizedekig tartó példátlan polémia folyik a két Gigász között, az azért van-e, mert Kossuth, a fiatalabb tehetség, kétségbe vonja, akadályozza, vagy tán le akarja rombolni az első Hármasság-könyvben felépített Széchenyi trilógia reform eszméit? Ilyet sem a *Kelet Népe*, sem folytatásai nem állítanak. Ellenke-

zöleg, a vérig menő támadás hevében is azt mondja Széchenyi, hogy elveik egyek, vagy «majdnem egyek» s Kossuth az ő reformjait akarja köröszkülvinni. Ha pedig abban keressük a végzetes veszedelmet, amit a «*Kelet Népe*» állít, hogy az ész uralkodjék a politikában és ne az érzelem, az ok és ne «a közbajjá vált, köznyavalyává nevelt szívborjázás», mert «a keresztény hit nem az érzelemnek, de az értelemnek hite» (amit ugyan nehéz lenne bizonyítani): akkor a válasz az, hogy a röpiratokban, e «vitály»-ban X, Y. Z. (ki alatt gróf Desewffy Aurél lappang), Hazay Gábor (ez Vörösmarty Mihály álneve), vagy báró Eötvös József mind azt mondják, s mi nem mondhatunk egyebet, mint hogy a «*Kelet Népe*» a legérzelmibb megszólalás, mely valaha a magyar politika száraz homokját átszakítva, szalmalángjaival az ég felé fölcsapott.

Tehát az elvek alkalmazásáról van szó? Igen. Széchenyi egész politikai reformja a nemesség megadóztatásán s a közteherviselés behozatalán sarkallik, enélkül se állami felfogása, se gazdasági elképzelése, se közjoga, se szociálpolitikája el nem képzelhető. Most már Kossuth is ezt akarja s meg is bukik vele a vármegyéken, mert a kisnemesség, kit Széchenyi *bunkókratának* neve, magyar szabadság alatt mindörökkön az adónemfizetést tartja s századok óta mindennel megalkuszik, csak a «*primae nonus*»-t ne bántsák, mert az örök törvény. Széchenyi ezért Kossuth ellen támad s fölállítja vele szemben «*Az adó és két garas*» tervét, ami megint csak a közteherviselést jelenti. Első pillanatra látnivaló, hogy nem azért robbannak egymásra, mert mindakettő mást akar, hanem, mert mindakettő ugyanazt akarja s a másiktól félti annak elrontását.

(A mai kifejlett pénzügyi tudomány szempontjából úgy vagyunk a két pénzügyi tervvel, mint mikor az ember a west-kensingtoni múzeumban megpihanja taréjjas kéményével a Rocket-et, az első vasúti mozdonyt. Kossuth Lajos pénzügyi tervezései, még pénzügyminiszter korában is, ha törvényjavaslatait előkeressük, a francia forradalom «egyenlőségé»-re vannak fölépítve, vagyis egyik ember feje annyit ér, mint a másiké, tehát egyenlő adót is fizethet. Viszont Szé-

chenyinek az az elgondolása, — melyet különben cikkeiben folyton változtat — hogy minden holdra átlag két garas telekdíjat vessünk ki s ezt a magántartozást kössük le 3 vagy 4 százalékos 30 éves állami kölcsön alapjául, amelynek tartalékát a földbirtokosok, kölcsönvénnek, tehát immobilizálnak, ebben a formában szintén körösztülvihetetlen. Mindent szárazon meglátolva, a pénzügyi elvek szempontjából azt kell mondanunk, hogy Széchenyi terve az, melyből lassanként egy földadókataszter (de nem államkölcsön s beruházás) kifejldhetett volna azon az alapon, amit Széchenyi Ferenc gróf Somogy megyében már egyszer megkísértett, — «az élő vázlat» tehát itt is felbukkanik a háttérből)

A nagy idiosyncrasia emberi megoldása, Széchenyi legnagyobb lelki problémájának igazi kulcsa, most már könnyen megtalálható, nem kell egyebet tennünk, mint érzelmi alapon megszerkesztett támadásait lírailag értelmezni, vagyis mindenütt, ahol ő stílisztikailag «mi»-ről beszél, ezt lelkileg így értelmezni: «Én». így találhatjuk meg az általa látott, az általa támadott, az Ő lelke elé álló Kossuthban azt az embert, ki ott a mondatok mögött rejtőzik s ha megtaláljuk, akkor nem Kossuthot, hanem magát Széchenyi Istvánt fogja legrejtettebb egyéniségében a kezünkbe adni. Erre a vállalkozásra annyival is inkább múlhatatlan szükség van, mert, aki elébb elolvassa a kettejük küzdelméről a titkos rendőrség által Bécsbe küldött kémjelentéseket s ezek alapján újra elolvassa a «*Kelet Népe*»-t, arra a meglepetésre fog ébredni, hogy a legridegebbeknek látszó finánc-mondatok olyan szavakba vannak burkolva, melyekkel Széchenyi folyton a Kossuth magánéletéről terjesztett mindenféle pletykákra céloz s ezáltal lélekbevigó személyi élt adnak annak a polémiának, melyet a távolállók s az egész utókor egyszerű államférfiúi dissertationak tartottak. Mert nekünk a «*Kelet Népe*»-t s a vele meginduló második. Széchenyi-trilógiát nem úgy kell értenünk, ahogy azt a tankönyvek értették, hanem ahogy azt a bennük elrejtett Ember érezte és gyötrődésében kikiáltotta.

A «*Kelet Népe*»-ben megint meghalljuk azt a bizonyosságot, melyet «A nagy líra» fejezetünkben kibogoz-

tunk s melyet most végre is mindenkinek el kell hinnie, mert ő maga mondja, hogy a Hitel-Világ-Stádium megalkotása Crescence iránti vágyódó szerelemből származott. Hisz most is azt vallja, hogy másképp a nagy reformra «soha el nem határozom magamat, ha a nemes lény nem ígéri, mikép ő fogna mellettem hű kebellet állni, midőn minden részekül félreértve, végkép egészen magamra volnék hagyva.» De meghalljuk azt is, — persze látszólag költői hasonlat képében, amely azonban szívós makacssággal fog minden későbbi művében megújulni, hogy «oly házassági összeköttetésben él most, hol mind a két rész olly tulajdonokkal bír, mikép felette boldog lehetne az «Unió», de az a részek vér alkati különbsége miatt még sem egészen az»; de most már nem vagyunk fiatalok s indulhatunk (indulhatok, én, Széchenyi István!) «oly taktika után, melyet nem hiú tapasztalatlanság, ömledező asszony szív, 24 órai rögtönzés sugall, de melyet a tapasztalás által kiképzett hideg ész jelei ki szorosan tudományilag». Ez politikai formába burkoltan nem más, mint a szív-vulkán kihülésének őszinte bevallása. Ettől kezdve azután Széchenyi István fiatal korának minden zseniális rögtönzésére, minden csodálatos intuitiójára mesterségesen be akarja bizonyítani azt, amit 1825—1830-ban soha nem képzelt s el nem hitt volna, hogy tudniillik neki minden terve a hideg ész által minden részletében ki volt számítva, s mesterséges rendszerbe szedve. Vagyis a most megérkezett Széchenyi Istvánt vetíti ő maga arra a helyre, hol előbb Crescence áldozatos lovagja lázadott s matematikai rendszer nélkül merítette ki a magyar lélek legnagyobb s legősibb vágyait. Evvel aztán el is éri hősünk azt, hogy fiatalságának evvel a «rendszeres» magyarozatával teljesen megtéveszti összes krónikásait és politikai méltatóit. Maga mondja meg, magáról szólva s a «nemzet»-et mondva, hogy «jaj és kétszerte jaj azon egyénnek és kivált azon nemzetnek is, melylyerfiukorba lépván, mikor az értelem uralmának kellene kezdődnie, még mindig szíve andalgásai után indul».

A szerelmes szívandalgás tehát első vádja Széchenyi Istvánnak az ellen a Kossuth ellen, akit ő lát közeledni,

«Kossuth & Co.» felvonulása mögött. A másik vád még személyesebb: túlfiatalok Kossuth vagy Kossuthék. Ez a bunkó azután mindegyre lesújt s arra is alkalmas, hogy a megkezdett logikai érveket egyszerre csak megszakítsa. Ez a «gyermekszak», itt jönnek a «vén ifjak» s Kossuthnak ezt kell mondani: «Drága collegám, ha látta volna, milly lelketlen test vala 10, 15 évvel ezelőtt a hazai test, ha hidegült tetemét saját kezeivel tapintgató, mint én láttam, mint én tapintám, midőn kegyed nem volt ember vagy nem volt férfiú még.» A lobbánékony fiatalságnak ez a vádja azonban nemcsak a «*Kelet Népe*» című szinfónikus költeményben csendül meg, hanem ott van a ki nem adott «Crarat»-ban s a kiadott «*Adó és két garasában* is, — a legszárzabb pénzügyi fejtegetések közt mindig kitör ez a zenei motívum, sőt folyton fokozódik, annyira, hogy végre — bocsánatot kérek — eljutunk a «taknyosok» lebírálásáig. Most már azt kérdezem, hány esztendő volt Kossuth Lajos akkor, amikor a Pesti Hírlapot kezdte szerkeszteni? Miután 1802-ben született, tehát 1841-ben 39 éves volt. Hány éves volt Széchenyi István akkor, mikor a «Hitel» megjelent 1831-ben? Széchenyi akkor 39 éves volt. Kezdünk rájönni arra a lázadóra, akit Széchenyi most üldöz.

A «*Kelet Népe*» nemcsak egy politikai lángész példátlanul izgalmas csatadala, hanem szerzőjének kulcsregénye is, s bennünket éppen ez érdekel. Ezért tegyük fel a harmadik kérdést, mi az, amiért az az érzelmi politika és fiatalság, mely «Kossuth & Co.» neve mögött bujkál s mely nemzetre, hazára oly végveszedelmmé válhatik? Miért kell «azt harsogtatnom az egekbe megint, — bár induljanak holttestemen keresztül, bár gázoljanak becsület — és jó híremben, — «Veszély fenyegeti a magyart!» íme a felelet: Mert a Pesti Hírlap egy, «a kicsinyeket a nagyok ellen, a szegényeket a gazdagok ellen felingerlő, feluszító lap», mert ma a kiváltságok rendek elleni «ilyen felriasztások, felkinzások nemcsak nem hasznosak és nem illők, de meg sem bocsáthatók», mert «minél gyűlöletesebbé teszi a főrendeket a nemesi rend s megint az egész kiváltságos rendet a nagy tömeg előtt», mert (Kossuth) «potenzi-

rozott saturnaliákban undokoskodó Sardanapalokat lát ama szegény mágnásokban, kiknek szerencsétlenségükre házuknál még nem kopogott be az ízetlen képű sequester, de kiknek markukban és erszényükben takarékos s takarékkal megegyező és ekkép azokhoz illettő életmódjuk következtében még van valami kicsikéjük?» (A Kelet Népe.) Mert így jön el «minden birtoknak, minden felsőbbségnek gyanúba hozása, gyűlöletessé tétele» s ez ellen neki kell tiltakoznia, mert «főnemesi joggal ruházott fel az Isten, a «véletlen», vagy nem bánom, akármi, de valami csak felruházott és ezen Isten ajándékát éppen oly szent sajátjának tartom, mint a véletlenül öröklött pénzt, — véletlen nyert jó főt, — véletlen nyert jó feleséget». (Crescence! Crescence!) Neki kell rontani annak a lázadó ellenfélnek s felszínes politikusnak, ki mind e társadalmi osztályokat s kiváltságos nemességet «kaján tartalékgondolat, szükkeblűség, feudális szenny, oligarchiái büz, sőt szinte a hazaárulás moslékjával önti le». — Megálljunk, megálljunk: hiszen megérkezénk Széchenyi István rejtélyéhez!

Hogy Széchenyi Istvánban mindig élt mágnási vonás is, azt mindig mutattuk, hiszen szándékosan azt a jelentést közöltük (IX. fejezet) arról a jelenetről, mikor a Magyar Tudományos Akadémiát megalapítja, melyből leginkább kitűnik, hogy abban a pillanatban azért kel szólásra, hogy egy támadást védjen ki, mely kétségbe vonta a magyar arisztokrácia áldozatkészségét. Hogy ez a főúri vonás s avval járó osztályöntudat állandó vonása politikai jellemének, az legjobban kiteszik abból a cikksorozatból, melyet egyszerre ír «*Wesselényi és Kossuth*» ellen: mert míg Kossuth ellen emberi ellenszenvét nem tudja elnyomni, addig azt a Wesselényit, kit belsejében (és Naplójában) komédiásnak tart, kivel való összeláncoltatása mindig politikai veszéllyel fenyegeti, megható gyöngédséggel kezeli s a tőle kapott sebeket avval viszonyozza, hogy instanciázik megkegyelmezése érdekében. De amiket *annak* a Kossuthnak, kiről lángoló szózata szól, szemére hány, az mind szószerint megvan azokban a röpiratokban, melyeket tíz esztendővel ezelőtt a lázadó «Hitel»-ével szemben írtak s éreztek konzervatív körök. Az «állati

mágnásokat» senki más nem paskolta, mint Széchenyi István s mikor most, áldozatos és hallatlan szerelme kihűl s a lázadó lelohad, akkor a saját egykori szavait akarja eltaposni Kossuthban s nagy rohamában nem veszi észre, hogy az a bizonyos «feudális szenny» kifejezés soha sem fordul elő «Kossuth & Co.» most lázadónak gáncsolt írásaiban, hanem azt egyedül gróf Széchenyi István használja s most azt hiszi, hogy Kossuthtól hallja.

E nagy küzdelem tehát nem Széchenyi és Kossuth gigászi párviadala, hanem a meghiggadt, szerelme tüzeben kihűlt arisztokrata Széchenyi István élet-halál harca avval az ősparaszttal szemben, kit csodálatosan sokrétegű lelke mélyéből fiatalságának izzó tüze fölvert, ő az ész, mely saját szívére támad, ő a konzervatív és ő a lázadó; ő az «élő vázlat» (megtestesítvén azt a Széchenyi Ferencet, ki visszatért pályája közepén a szabadság forradalmából), de ugyanakkor ő a robotos Szabó-Széchenyi is, kinek érdekében a mágnások kiváltságait össze akarta törni. Széchenyi István mindig a saját lelkének lázadó darabját látja Kossuth Lajosban. Ezért az emberi mély ellenszenv s innét a kezelhetetlenség, mellyel ellene támad. Mert ez a rejtély kulcsa, azért magának, saját másik «Én»-jének tartozik azzal, hogy valahányszor kegyetlenül marcangolja Kossuthot, megállítja egy belső érzés s ezt mondhatja vele: «Senkinek nálamnál magasb véleménye a «Pesti Hírlap» szerkesztője roppant elmebeli tehetségéről, életfelfogásáról, tág ismeretéről s terebélyes olvasottságáról nincs», vagy megint újabb legázolás után: «A Pesti Hírlap szerkesztőjének nem szívében van a baj, mert az bizonyosan nemes, mit az egész haza, többi közt szüleihez vonzó fiúi gerjedelménél fogva köztappsal méltányolni is tudott; sem velejében nincs a hiba, mert hiszen roppant s valóban ritka elmebeli tehetségről senki csak legtávolabbról sem kételkedik» s ez így meggyén mindvégig. Ezek a simogató részek kortársai előtt majdnem teljesen lerontották politikai támadásának hatásait, bírálóit megzavarták, Kossuth ellenségei gúnyt, véres gúnyt sejtettek benne, pedig ez mind hódolat és szívverzés (s az ő ájtátoatos szülőszeretetével

együtt!) a lázadó Széchenyi István előtt a későbbi, meghiggadt Széchenyi István gróf által. Hősünk a saját tükörképével küzdök.

Ezért s nem másért be kellett következnie az Ő belső tragédiájának akkor is, ha 1848-ban a párisi forradalom nem csap át hozzánk s teremt fegyveres mérkőzést s az megint abszolút idegen kormányzást. Mert a fórumon, a történelmi háttérben két Gigász küzdelme látszik: Széchenyi Kossuth ellen, de bent, mélyebben, az emberi szív örökkévaló mélységében másik két gigász harca dúl: két Széchenyi István birkózik — halálosan.

Krónikánk e fejezetét nem fejezhetjük be anélkül, hogy fel ne írjunk ide két jelenetet, melyek beszélő drámai bemutatásai annak a fölvetelnek, melyet kutatásunkban most a Széchenyi-probléma belső szövettani kialakulásáról szerény görcsövünkkel megrögzíteni próbáltunk.

A közteherviselés köröszkül vitele: egyenlő adó és egyenlő szabadság, — ez a nagy reform, mely összetöri a kiváltságokat. Kossuth — láttuk — a vármegyék elé vitte «házi adó» formájában s ott megbukik vele. Széchenyi István más alakban terjeszti az országgyűlés elé s ott fogják cserbenhagyni tervét a nemes urak. De 1844 októberében mintha csuda történnék. Miután az országos küldöttség a közadózásnak legalább az elvét 7 szavazattöbbséggel elfogadta, 28-ikán a Főrendek elé kerül az elv. S most a Felsőtábla diariumából egyszerre meglepő jelenés támad elénk, hol is mondatik: «gróf Széchenyi István díszes öltönyben, több rendjelekkkel és hazafi örömtől derült arcczal lép a terembe, annak előtudatában, hogy a közös teherviselés elfogadtatik a többség által.» Beszélni kezd, — arról beszél, hogy diadalünnepre jött, mint akkor, mikor a lipcsei csata előtt fölkereste a nagy Blüchert — s fiatalságának nagy reformját érezvén magán, először száll vissza emlékezése a múltba, amikor mint sasfiók repült ki fészekéből...

A második jelenet színhelye megint Pozsony s a diéta 1844 októberében. A városok ügyét tárgyalják. Az ellenzéki mágnások közül gróf Zay Károly és gróf

Pálffy József szembe támadják az egész magyar arisztokrátiát. Pálffy «Pepi» a legkíméletlenebb: «Nem találok elég erős kifejezést a szótárban a hazai érdekeket annyira semmibevevő felsőház ellen s magam és elbarátaim számára nem látok sürgősebb feladatot, minthogy a csecsemős gyermekbe is bele kell már oltani az idegenkedést a mágnástábla ellen s annak eltörlésére kell agitálni.»

A fiatal mágnásellenzék s a karzat fiatalsága tombolnak. Mély döbbenet következik. Ekkor föl pattan gróf Széchenyi István. Hangja érdes és elfogódott.

— Megtörték ugyan erőmet, de lelkületemet nem. Gróf Zay úr a kutyabőr kicsúfolását favorit témájának látszik tartani, gróf Pálffy úr szerint egy idő óta napirenden van a főrenditábla s hogy sárba levonják az arisztokrátiát. Nem átallok kinyilatkoztatni, amint már többször tettem, hogy én Magyarországnak status quo ját igen émelgyősnek találtam, de mi oly körülmények között vagyunk, miszerint most e magyarság egyenesen a nemességgel és főnemességgel van összekötve és valljuk meg, hogy itt minden demokracia csorbát üt a nemzetiségen... Én — én ezzel a nyilatkozattal hazámnak tartozom és reám nézve bármi következék, sőt ha ma volna is utolsó pillanatom, azon hűségnel fogva, melyet hazámnak esküdtem, bár holttestemen menjenek keresztül és magam maradjak egyedül, magam leszek.»

Nagy taps s vivát harsan fel e szavakra. Széchenyi néhány lépést tesz s körül néz: kiktől jó a tetszés? Azok tapsolnak, kik leszavazták az ő reformjait. Erre összegy eszméletlen.

A «*Jelenkor*»-ban ezt az országgyűlési tudósítást olvassuk: «Gróf Széchenyi István beszéde félbeszakadt s méltó rémulés töltötte el az egész gyűlést a nagy hazafi veszélyén. Segédkezek rögtöni ápolására néhány perez múlva még ott föllesztetett s előbb a nádori terembe, innét pedig szállására vitetett. A körülötte levő orvosok a hogyléte iránti számos tudakozónak megnyugtató választ adtak.» Az izgalom azonban általános s elragad Bécsig, honnét Metternich kancellár sürgősen kérdezősködik s itt a nádor aggódik.

A Napló kevés szóval többet vall: «Odaestem, mint egy darab fa. Hazavisznek, — nagy tolongás támad — nem látok senkit. *Hogyan történt ez, az az én titkom marad.*»

Igen, ez marad a Széchenyi István titka. A tragédiát most már nem lehet föltartóztatni.

XV.

Vihar a Tiszán.

A pesti vármegyeház szép korinthusi oszlopai alatt mindegyre több atillát s kócsagtollat nyel el a széles kapualj. A jurátusok oda vannak az izgalomtól: vájjon el mer-e gróf Széchenyi jönni, mikor az egész város tele van vele, hogy tüntetés készül ellene a Kossuth-támadások miatt, sőt tegnap este — színház után — sárral dobálták a kocsiját. És hogyan fog jönni, ha jön? — kérdik egymástól. Mert annyit már tud a fiatalság, hogy ha a nádortól jön, akkor hintón érkezik s fekete magyarban — mert hetenként kétszer is ott fönt ebédel, Mária Dorottya fenséges asszony mindegyre bibliákat küldözget neki s úgy látszik, István főherceg orosz házassági terveit is ő szövögeti. Ha azonban a malomból vagy a hídtól érkezik, akkor gyalog fog jönni, tüntető angol frakkjában ...

Csakugyan. Alig mondták ki ezt a két veszedelmes szót, már a «pesti por és sár» tengeréből kiemelkedik a várva várt gróf izgékony alakja. Kék frakk van rajta, rövid gallérja csúfolni akarja a divatot, a nyakába kerített skót sál alól kikandikál a kékföldű nyakkendő s kockás kemény mellény — a kockás nadrág oly bő, hogy tüntetőleg bugyogóvá fajul s vörös «szervián öv» fogja a derékon össze. Kesztyű megint nincs (nem is lehet, mert annyira szeret mindent megragadni s megvizsgálni, légyen az cement vagy kabátgomb), ellenben bal hóna alatt nagy fekete bőrtárcát szorongat, melyből majd kiömlenek a levelek. Amint befordul a kapualjba, a tüntetők egyszerre (miért?

miért nem? — nincs ember vagy asszony, ki erre felelni tudna —), egyszerre megmerevednek s egy szó sem tud kijönni a torkukon. A második lépcsőnél már köszönnek is azok, kikre bozontos szemöldökei alól rávillant a szúrós, szürke szeme s a gróf egy különös törpe kalappal viszonozza. Ám, úgy látszik, megint más lát, mint a többiek, mert a vármegyeház széles udvarára kilép, előbb megcsóválja fejét a két emeletes csúf oszlopsoron, azután egészen leköti figyelmét a fiatal sudár vad-diófa, melyet nem régen ültettek s melyet négy ecetfacsemete őriz. Mire a megyeház második udvarának boltozatához ér, már több álldogálót magához int s míg a fehér falak közt fölsiet a piros márványlépcsőn, ha éppen nem rohan, akkor három-négy embernek is ad valaminő utasítást.

Most már a terem ajtajánál vagyunk. Lesz-e hát tüntetés? Zsúfolt a karzat. Teleky László, gróf Ráday Gedeon, Batthyány Lajos alakja innét is látszik. Most lép be Földváry alispánnal Kossuth a belső bejáraton s oly orkánvá válik a taps, mint kint a «pesti szél», mely felkavarta az egész utcát. Ezután mintha szünet következék. Erre gróf Széchenyi István belép a vármegye termébe.

Egyszerre elül a zaj. «Minden szem feléje fordul — írja a szemtanúm — vegyes indulatok villannak át a tömeg kedélyén, ki-ki vár vagy tart tőle. Az embertömb közt út nyílik számára, a társalgás rája kezd vonatkozni. Az ő mozdulatai rendre élénkülnek, majd az öröm, majd a szenvedély szikrái zsi bongnak szemében, szelidítik vagy alakítják a hol unatkozó, hol gondokba merült arc stereotyp hidegségét. Most helyére érkezett. Mire idáig ért, átsurranása a tömegen nyilván megváltoztatta a jelenlévők hangulatát, fölkeltette a kíváncsiságot, a figyelmet, a találgatásokat, összeforva a nagy hazafi iránti tisztelet vagy a kétséges pártemberre vonatkozó ellenszenv eltakart érzéseivel.» (Báró Kemény Zsigmond.)

Az előrekészített tüntetés nem tudott kitörni. Az a páratlan delejesség, melyet annyiszor megfigyeltünk s mely szervezőképességének lényege, mert lánglelkének ösztönösségéből fakad, behatolt a lelkekbe s lefogta

őket. Minden tömegmozgalom így jár, melybe beleveti magát.

Ő azonban megint nem a jelenlévőket látja, nem látja magát sem, hanem valami mást. És a szemtanú folytatja hú krónikáját:

«Székébe vetvén magát, kinyitja kulcsával a tárcát, s míg az érkezett levelek borítékait föl vagdal ja, szomszédjától az ülés irányáról és részleteiről tudakozódik. A hírekre, melyeket hall, arcjátéka már élénk mozgásba kezd jönni. Ajkain már egy keserű gúnyt vagy pajzán mosolyt, fölvont szemöldein, g félig hunyt szemén a történetek sokallását vagy a modor hibáztatását lehet kiolvasni. Mintegy elégületlenül nyúl tárcája tartalmához, olvassa a tudósításokat, a sürgetőkre néhány sorban válaszol. De nem kell gondolni, hogy ezalatt figyelmét visszavonja a tanácskozányoktól. Sőt, az olvasás és írás dacára, szüntelenül cselekvő, küzd a tényekkel, szónokol a szónokokkal, megbírálja, ledorongolja, fölmagasztalja a szőnyegen levő tárgyat és a mellette vagy ellene használt eszméket, azonban mindezt csodálatos mimikája, testmozgása, egyes fölsóhajtásai, s legfelébb a rhetorok szóvirágai közé dobott grotesk, de rendkívül rövid élcei által, melyek oly hamar pattantak szét, hogy a vigyázó elnököknek a rendreutasításra alkalmat nem adhattak.

Széchenyinek arca, minden érdekes tanácskozás alatt, protaeusi változásokon ment át, részint heves érzései, részint bizonyos komédiási hajlama miatt, mely a tréfát és az apró színleléseket gyakran cél nélkül, sőt saját kárára is üzette vele. Szereti énjét, mint a gyermek a bábót, különböző jelmezekbe öltöztetni, s pedig koránsem csak ravaszságból, sőt igen gyakran kedélyének titkos nyugtalansága miatt. Élesen jellemzett arcán kívül, mely egy csekély elvonás által már túlságig felötlővé lett, igen segítette a mimika külső mechanismusát homlokbőrének mozgékonyasága, melyet - a felső részekig emelni g onnan a szempárcányokig lebocsátani oly könnyen tudott, hogy vastag s bozontos szemöldöke és homlokredői a legtorzabb s néha a megható kifejezésekre is szeszélye szerint valának alakíthatók.

Képzeljük a gyűlésterembe magunkat, hol Széchenyi már a szónoklat és tanácskozás szellemét az ásításoktól kezdve a komoly levélírásig, a mimika — s taglejtésektől kezdve pedig az éles epigrammai közbevágásokig minden szeszélyes vagy érzékeny eszközökkel commentálta, illusztrálta, megcáfolta, támogatta és kigúnyolta. Azonban míg a közönséges dolgokkal és eszmékkal ily csodálatos érintkezésben van, a tanácskozás szőnyegére rögtön felmerül egy nagyobb eszme, vagy a vita sorompóiba lép egy kitűnő szónok. Széchenyi ekkor feltűzi fejét, komolyabb és élesebb színt vált arca és arcjátéka. Húzogatni kezdi kezével felső öltönyének karját, mintha tusára készülne, néha székét odahagyja, s a mellette állókkal élénk értekezésbe merül s ilyenkor közli a legelmésebb ötleteit a szónok és a tárgy felől. Most a sor reá kerül, már egy tért nyitott ülőhelye körül, s jobb kezével feje tetejét súrolva, többnyire igen mérséklett hangon, de támadó és polemizáló modorban kezd rögtönzött szónoklatához, melynek vázlatát sem csinálta ki előre, magát teljesen a perc ötleteinek és az agyában csapongó eszmék hatalmának engedvén át. Míg beszél, taglejtései emeltebbek, hangja folyékonyabb és érciebb, arcjátéka a gondolatok menetével összhangzóbb lesz. Ha az előadás fonalát felvette, az ülőhelye körül nyitott terén, mint egy ketrecben, fel és alá kezd járni. Most szenvedélyesen csap az asztalra tenyerével, majd hidegen látszik a közönségtől s a nyert jóváhagyástól elfordulni. Midőn nem-helyeslő szavak és tompa mormogás követik nyilatkozatait, még fulánkosabb ötleteket, vagy a közvéleménytől még inkább elütő nézeteket lök a tömeg közé s daca az ellenhatással arányosan növekedik; mert az ő leigázhatatlan és makacs jelleme, ha eszméi iránt idegenkedést lát a hallgatókban ritkán veszi igénybe azon apró fogásokat, melyek által a gyakorlott szónok a duzzadó kedélyeket visszahódítja és az ingadozó csatát köztapsok közt nyeri meg. Széchenyi diplomata a salonokban, kimeríthetlen ügyességű, hol egyéneket kell terveihez csábítani, mester a rábeszélés taktikájában, ha a főhivatalnokok cabinetjében keresi a proslitákat, szeret az irodalom által — hogy az ő kifejezését

használjam — bekapatni valamit a közönséggel: de egy vegyes és követelő tömeg előtt ritkán tud eléggé aláztos, vagy, ha akarjátok, eléggé szerény lenni arra nézve, hogy a népkegy követni s követve megfordítani elszánhassa magát.» (Báró Kemény Zsigmond.)

Amiért zajong Pest, a központi vármegye, amiért hadakozik a többi törvényhatóság, az Kossuth Lajos «védegylete» (később ebből lesz az Országos Iparegyesület), melyet Deák Ferenc pártol s melyet Széchenyi István megtámadott, mégpedig támadja mindenütt, ahol a társadalomban vagy a politikában megjelenik s teljes négy hónapig (1845 május 18-tól augusztus 17-ig) ír cikket ellene. A cikkek tele vannak közgazdasági igazsággal, politikai messzelátással, tele maró támadással a «fellengős vármegyei harcfiak» ellen. Most először hangzik fel benne védelme azon régi alkotmánynak, «melyet időt és jogtisztelet szentesít s melyly, bármit mondjanak is a jószívű magyar centralisták — olly kimondhatlan sok jót rejt magában s annyira javítható.» A cikksorozat váratlanul egy nagy-szerű próféciában végződik: Széchenyi Deák Ferenc-hez fordul evvel a kiáltással: «Lökje el magátul a mellétekintetek minden zsibbasztékait, s legyen vezetője egy pártnak, melly Magyarországon, mióta a hon össze lőn a közbirodalommal házastva, még éppen nem, vagy csak alig létezett. Senki sem olly alkalmas, mint Ön, illy pártnak alakítására, mert senki sem bír mind azon tulajdonokkal, melylyek ennek eszközlésére szükségesek, olly bő mértékben, mint éppen ön!»

E jóslás szószerint be fog következni, jönni fog Deák pártja s az ő kiegyezése, de akkorra a nagy prófétát már leterítette tragikus végzete...

A «Védegylet» akkor az országot s az udvart mód felett izgatta. Volt benne a gazdasági elszakadásnak valamely olyan dacos fenyegetése, melyet mi is megértünk a koalíciós időszak tulipánmozgalma idején; megvolt benne az, hogy az ellenzék Kossuthnal most szintén ama társadalmi szervezkedés terére lépett, melyet eddig egyedül Széchenyi István merész kezdeményezései és nagy sikerei foglaltak le; volt benne azonban abból a törekvésből is, hogy a nehéz anyagi viszonyok közt

vergődő Kossuthnak végre valamely állandó elhelyezkedést biztosítson, mert hiszen első próbája, a «Magyar-Kereskedelmi Társaság», Szabó Pál sikkasztása folytán csúfos és fájdalmas kudarcba fulladott.

A Napló szerint Széchenyi először azt hiszi, hogy nem valami politikai egyesület akar itt alakulni, hanem «Useful Knowledge», valamely Szabad Lyceum-féle alakulat (1840 január 19.). ösztönszerűleg már akkor kitér előle. A védegyelet szervezkedésénél úgy érzi, hogy ötlet mellőzték, viszont mikor ez a védegyelet ugyanezzel a Kossuthal «Gyáralapító társaságot» alapít, nemcsak elfogadja Széchenyi az elnökséget, hanem amikor *egyik* igen gyakorlati indítványáról, gépgyár alakításáról van szó, úgy taktikázik, hogy Kossuth fölé kerül s Kossuth hagyja ott előbb a Gyáralapítót. Mindebből látható, hogy az igazi birkózás nem az egyesületek miatt történik.

Védegyeleti harc! Védegyeleti harc! Hatvan évjárata — két egész nemzedéke a magyarságnak ezt tanulta a mondta föl az iskolában. Hatvan esztendeig az volt legfontosabb, néha egyetlen feladata, célzata, dicsősége Széchenyi és Kossuth minden történetírójának, hogy a dualizmus, a 67-es kiegyezés, Magyarország és Ausztria kapcsolata szempontjából mutassa ki és bizonyítsa védegyeleti harcon át vármegyei ülésekből, országgyűlési fellépésekből s a hírlapi polémiából azt, hogy melyiküknek van igaza — a dualizmus mellett vagy ellen. Hol van ma már a dualizmus, hol Ausztria és Magyarország közjogi kapcsolata, hol a pártok, kik a kiegyezés mellett vagy ellen sorakoznak? Nincsenek sehol. A világháború örvénye megnyílt s rettentő robajjal süllyedtek el mind a végtelen mulandóságban. Vége. Nem fognak soha visszajönni. És mi még mindig a védegyelet, a 48-as forradalom, a 67-es kiegyezés ideiglenes állványáról akarjuk nézni Széchenyi és Kossuth alakját! Nem vesszük észre még ma sem, hogy éppen ezek az ideiglenes konstrukciók, ezek szempontjai és harca tarták el két nemzedék előtt Széchenyi Istvánban is azt, ami benne nem ideiglenes, nem múltó történeti esély, hanem több, mélyebb: emberi örökkévalóság. Míg le nem tépjük alakjáról a rákúszott közjogi folyondárok, soha nem fogjuk meglátni őt s igaz küszködését az

egyetlen szempontból, mely méltó hozzá, mely mindent megmagyaráz benne s mely áhítatos csodálatra kelt: az Ember-lelket megtalálni benne. Mi nem Ausztria és Magyarország közjogi kapcsolatát keressük szerény krónikánkban; hanem Széchenyi István kapcsolatát az emberi szívek örökkévalóságával.

Ezért, ki arra vár, hogy most arról fogunk beszélni, hogy a negyvenes években, a forradalomig, majd az abszolutizmus idején át Széchenyinek, Deáknak vagy Kossuthnak volt-e igaza, tegye le könyvem. Mondja róla azt, hogy: felületes regény. Mi pedig hagyjuk ott a gáncsoskodókat s menjünk tovább a magunk útján, mely itt elkanyarodik mindazon Széchenyi-életrajzoktól, melyek I. Ferenc József korában írtak. Mert ezek óhatatlanul mind vitairatokká változtak s nem az embert, hanem a 67-es kiegyezést keresték Széchenyi Istvánban — ezért dicsérték és ezért szidták. Csak ha ki tudnók olvasztani hősünk alakját e közjogi viták rá-rakódott rétegeiből, amelyeket oly buzgósággal raktak reá, hogy utóbb már szívének igaz verése is alig volt hallható: csak akkor lesz kísérletünk az, amire szív-repesve szántuk: története egy halhatatlan szívnek.

Hogy Széchenyi István gróf alakja közjogilag el-tompítva, elfödve s nem lüktető emberi nagyságában állott három nemzedéken át a világ előtt, annak a következménye volt az, hogy a külföldnek sem történet-írói, sem közvéleménye nem tudnak róla semmit, úgy-szólva senki sem ismeri nevét túl a monarchia határain. Ha Naplóit tették volna közzé, s azt ismerte volna meg a művelt világ (mi annyira könnyű lett volna, mert alig van bennük magyar szöveg), ma az ő neve is közel-járna Kossuth világhíréhez. A tragikum (s ez megint egy darabja Széchenyi magyar tragikumának) éppen abban áll, hogy éppen legnagyobb rajongói állították mindig közjogi világitásba s evvel szerencsésen elfödtek benne az embert — támadói már csak utánozták híveit. Az olvasóra bízom, hogy vegye elő tankönyveit s találomra meg fogja kapni a legtalálóbbs bizonyítékot. Akkor természetesnek látszott, hogy Zichy Antal bármit adott ki Széchenyi műveiből (lett légyen az beszéd, cikk vagy összedarabolt Napló), azokat a sorokat emelte ki,

melyekben Széchenyi már előre mint Ferenc József dualisztikus rendszerének híve jelentkezett. A túlsó oldalról azután Beöthy Ákos, maga is politikus és Beöthy Ödön fia, mikor megírja «*A magyar államiság fejlődésének küzdelmei*» című, inkább terjedelmes, mint nagy munkáját, azért bírálja s akarja leszállítani Széchenyit, mert nem találja fel benne a 48-as függetlenségi párt politikáját. Ezért szerinte Széchenyinek «Kossuth elleni polémiáját pathologiai szenvedély sugalmazta, mely idegen alkatelemeket kevert nézetei közé.» Ezért kétségbe vonja reformtörekvéseit, ezért állítja elébe ezt a frázist: «Széchenyi soha sem ébresztette fel a nemzetet, egyszerűen azért, mert erre a műveletre szükség nem volt.» «Nagy felületességgel dolgozott.» «Világos, szabatos programot nem adott, illetve azzal nem bírt s így a nemzet gondolkodását határozott célok felé nem irányította.» S mindez az anathema a Széchenyi nagyságának lerombolása, miért? Azért, mert «Hatóságilag engedélyezett reformot akart» s mert «Széchenyi nem érzett magában sem hajlamosságot, sem képességet arra, hogy tevékenységének súlypontját oda helyezte volna, ahol általában sikereket lehetett felmutatni, vagyis az országgyűlés és megye termébe.» Vagyis barátunk csak akkor kegyelmezett volna meg Széchenyi Istvánnak, ha az egészen közjogi alakká lesz, ha beáll gravamenális táblabírónak, amivel elérte volna azt, hogy egyetlen alkotása ötöt túl nem éli, hogy a vármegyék a jobbág্যokat soha fel nem szabadítják s hogy utána nem jöhet Kossuth Lajos, akinek közjogi politikája érdekében készült a megtapsolt «történelmi munka» — az 1889-iki véderővitának hangulata gyanánt.

Akár Zichy Antal felekezetének lett volna igaza, akár a negyvennyolcas párt híveinek Széchenyit illetőleg, mind a két esetben egy lett volna az eredmény: a Világháború földrengető pusztításai után, ma Széchenyi István gróf hamuvá égve ott heverne a Múlt máglyáján s alakja lassanként eltűnnék a ködös unalomban. Ehelyett más történik: mennél jobban lehámlik róla korszakának (s az utána következőnek) közjogi kéregé, annál delejesebb erővel tündöklük elénk — s bizonynal minden utánunk jövőendő nemzedék szemébe — láng-

lelkének szikrázó tüze. Jól vette észre ezt egyik új történetírónk, mikor a világháború és Trianon után vizsgálva hőünket, megakad szeme azon, hogy Széchenyi mindenütt azért áll szemben Kossuthtal, mert mindig valamely olyan alkotására akarja ránevelni nemzetét, mely nem hozza összeütközésbe Béccsel s a monarchiával, vagyis kívül áll a kor közjogi súrlódásain (Szekfű Gyula). Még csak azt kellett volna hozzátennie: «sőt Széchenyi ugyanígy tör át úgy a negyvennyolcas, mint a hatvanhetes politika korlátain keresztül.» Mindez azért, mert mindaz, ami tőle származik, saját lelki forradalmának terméke s az a különös ingadozás, melyet külső pályája a negyvenes években mind Döblingig, Bécs és a készülő magyar forradalom között mutat, nem más, mint a saját belseje mélyeséges mélyén dúló gigászi harcnak (1. előbbi fejezetet) hű vetítése. Minden kortársa s később akár a 48, akár a 67 hívei külön-külön következtelenek látták ezt a Széchenyit, holott ő félelmetesen következetes, mert a saját tragédiáját vetíti ki ember-tépő hallatlan erővel tetteibe.

A negyvenes évekről Széchenyi István hét nagy naplókötetet hagyott hátra, melyek közül csak az utolsó (1848 március 18-ikától Döblingig) jutott nyilvánosságra. Csak ennek a nagyszerű Vallomásnak belső tűzfénye világíthatja meg — könnyeken és csalódásokon át — azokat a külső történéseket, melyek Széchenyi sorsát képezték. E belső világítás nélkül, össze nem függő színes Széchenyi-darabok maradnak csak előttünk s kaleidoszkópot kapunk (kaptunk) politikai történelem címe alatt. Ezért verődött bele nemzedékek tudatába az, hogy itt voltaképpen egy politikai ingadozásról van szó, a magyar reformmozgalom zseniális megindítója hol Kossuth Lajos ellenzékével, hol a bécsi udvar hatalmával akar megküzdeni s végül egyik a másikhoz löki, míg végre a külső hányattatások kidobják Széchenyit a magyar politikából. Vagy hogy még egyszer idézzem a békeelőtti utolsó korszak «történeti» bírálóját, Beöthy Ákost, íme az ítélet: «Aki az osztrák regime és a magyar nemzeti fejlődés közt közvetíteni akart, azt a két oldalról betóduló zajló áradat elseperte. A közvetítésnek lehetetlen volta képezte a hamletszerű helyzetnek forrá-

sát.» «Annak, amit érzem világnak lehet nevezni a gyakorlatban, legalább az ő működési körében kevés szerep jut.» — Valljuk be, hogy magunk is ilyenformán képzeltek el Széchenyi István sorsát, mert a hatvanhetes korszak alapjából néztük, vagy éppen a negyvennyolcas forradalom külső eseményeit vetítettük reá. De mihelyt ezt a közjogi laterna magicát eloltjuk — (s a , Világtörténet eloltotta azt) — akkor új láng tör ki hősünk alakjából, melyet nem külső erők kényszerítenek rá, hanem megfordítva: melyet az ő lelkének gigászi válsága vetít ki a külső világba. A negyvenes évek Széchenyije másképp érthetetlen, így pedig önmagát magyarázza. Egyetlen lírai kiözönlés, mely egyszerre fölséges és rettenetes.

Előbb a harmincas évek Napló-vallomásai nem töltöttek be többet, mint három és fél kötetet, tehát feleannyit, mint a rövidebb 1840—1848-as nyolc esztendő. Ez azt jelenti, hogy most sokkal többet beszél önmagával s mindjobban befelé fordul. (Hisz megfigyeltük, hogy mikor a külföld és báró Wesselényi Miklós egyszerre »kötötték le figyelmét; akkor milyen kevés szava volt saját belső «én»-jéhez.) Ha most már szabad lenne zenei hasonlattal élnem, azt kellene mondanom, hogy az a hét kötet, melyben a negyvenes évek Széchenyije zengi ki magát, hét tétele egy óriási fugának, melynek két folyton ismétlődő s ezer figurációban visszaverődő, hol mollba lanyhuló, hol harcias dúrban kiharsanó két hatalmas vezérmotívuma van, mely mindig ott lappang a szólások között. Egyik a lázadó Széchenyi, másik a konzervatív főúr. Ez a két vezérszólam folyton keresi egymást, de sohasem tudnak közös harmóniába egyesülni, ama gigászi szakadék folytán, mely a Crescence-lendület megállása folytán támadott. Előáll tehát valamely csodálatos, beethoveni méreteket öltő, az emberi lélek minden elképzelhető hangszerén megjátszott zeneverseny, mely folyton a két motívum közös kontrapunktját keresi, de azt soha sem találja meg. Pedig a Naplót valló lélekben ott van a mély kontrapunkt is, de ő maga folyton megretten tőle. A negyvenes évek hét kötetében tudniillik mindegyre s mindig szaporábban jelenik meg

egy új följegyzés (mintha csakugyan Beethoven olasz száljegyzeteit olvasnók): *«Két szék között a pad alatt vagyok.» «Pisztolyt.»* A két gigász, a két Széchenyi nem tud találkozni s ezért kívülről keres mindegyik támasztékot a másik legyőzésére. Hol a konzervatív mágánás, hol a lázadó ősparaszt fordul kifelé s ez látszik a politikusok előtt — ingadozásnak, vagy ha úgy tetszik, közjogi politikának. Ezért tartják kiszámíthatatlannak, ezért-gyanúsítják meg fent is, lent is megbízhatatlansággal s ezért mindig jobban és jobban belékergetik — hová? A saját küzdelmének mélységeibe. Fokozza ezt az izgató lelki folyamatot az, hogy Crescemce amily nagy-szerű volt elérhetetlen eszménynek s amily tökéletes marad mindvégig asszonyi tisztében, meg-nemértése által fokozza a tragikumot.

«Létem oly nyomasztó, ez azért van, mert lelkem oly bonyolult.» «Vannak pillanataim, mikor elfog a kétség, hogy helyes volt-e a „Hitel“-el, meg a „Kelet Népevel“ előállnom.» «Czenken vagyok. Egy betévedt: madár nagy zajt csinál a kastélyban. Puskával lesem, ! mert meg akarom löni; egyszerre végtelen vágy száll : meg, hogy magamat pusztítsam el. Nem sokat gondolkozni, csak egy kicsit megnyomni a ravaszt.» (Pesten): «Egyik gondolatom kergeti a másikat: megbánások és szemrehányások. Három óránál nem alszom többet. Két Nemesis üldöz engemet: a Szerelem és a Politika boszszuló angyalai. Jobbágya vagyok egy magasabb Hatalomnak.» (1841.) — «Crescence igen lehangolt, most kezdi megérezni, hogy ő is elmúlandó. Mily régen vagyök én már ebben az agóniában! Elmúlás, örök Enyészét, mily borzadályos vagy Te! Végtelenül szomjúhozom az után, hogy megtudjam az igazságot s azután elpusztuljak, Meghalni! Milyen rettentő gondolat.» «A Nádor félhivatalosan ezt kérdezi tőlem: nem akarok-e koronaőr lenni.» Határozottan így felelek: «Nem!» — «Olyan vagyok, mint S., olyan mint opáلكő, mely minden színben játszik. Hazafiságomat is csak hiúságnak tartom (2 és fél sor kivágyva). Bécsbe akarok menni. Ez (az út a kormányhoz) mélyen megalázza lelkemet, — májam is lázadoz — nem tudom, mit tegyek. — Beszél-nem kell, hogy levegőhöz jussak.» — Metternich «Ste-

feliade»-nek nevez minden tervet. «Tragédiám csak mostan kezdődik. Gonosz Hatalmak ássák azt mind mélyebbre.» «Helyzetem tarthatatlanná változik. Aludni szeretnék — örökre elaludni. 1000 szemrehányást teszek magamnak. Nem vagyok megelégedve magammal. Egyedülvalónak érzem magamat — családapának sem vagyok teremtve.» — «Garat» munkám kezdetét olvasom; nagy belső harc után elhatároztam, hogy nem adom ki. A földre vagyok sújtva. Nemesis! Karolina és Crescence! Kettős bűn vagy két halott varázshatalma.» (Karolina és Zichy Károly.) — «Minden sivár és komor. Magasabb ellenséges Hatalmak karmai között vergődöm. Világos előttem: lelkem el van zálogosítva. Mit tegyek? Ébernek és józannak kell lennem. Bármi történjék is, én gyöngye féreg, hogy hárítsam azt el? Sok rosszat tettem, sok szerencsétlenséget okoztam. De rosszindulatból tettem-e vájjon? Az ördögnek tüzelőszer kell s az Isten nem enged át neki embereket. De az ördög mégis emberekre vágyik, mert ezeknek van a legpompásabb füstjük — tessék, még kisül, hogy amit mi Örök Kárhozatnak nevezünk — annak ilyen prózai értelme van. Még meg talállok ölni valakit, vagy oka lesz egy ember kivégzésének. Így leszen teljessé hibáim kelyhe. így képelem ezt — s ez tesz gyöngévé, határozatlanná, ó Istenem, vegyél magadhoz engemet! Hiszen nem teremtettem én bűnre. Az erény mindig drága volt nekem. Csak akkor tévelyedtem el, mikor hiúságom mámore megszédített.» (1842.)

«A magyar láthatár mindjobban elsötétedik. úgy látszik, hogy Magyarország közel van haláltusájához. Nagyon rosszul vagyok.» A pozsonyi diétán «Je suis le dupe de Metternich et du Palatin.» Metternich és a Nádor becsaptak.) Nem szépen bántak velem.» «Egyedül ülök és álmodozom. Két szék közé jutottam.» «Metternichnél voltam, ő nagyon kedves volt s azt mondta, hogy még mindig sok bűn van a hátamon. Megint a régi szemrehányások! Metternich Melanie így szólt: «Isten bocsássa meg, hogy mennyi könnyet okozott nekünk.» Én: Lehet — talán — fejem tévedhetett, de szándékom nemes volt. Melanie: «A pokol is jószándékkal van kikövezve.» «Nemsokára vér fog folyni...»

«Ma halálfélelemben ugrottam fel ágyamból. Fejbe tudnám löni magamat, hogy ezzel elkerüljem a haláltusa kínjait.» «Isten! Isten, micsoda éjszakák! Micsoda képtelések kínoznak, önmagamtól szeretnék elmenekülni. Súlyosan nyomnak a magyar politikai állapotok és családi viszonyaim.» (1843.) «A pokol megnyílt előttem. Micsoda nyomorult lény az ember! Világosan érzem, hogy vagy tébolydában vagy kolostorban fogok meghalni — nyomorultul.» (Pozsony): «Itt is mellőznek. Elég volt az életből! Szívesen adom át helyemet. Talán annyit megérdemelnék, hogy gyorsan haljak. El vagyok szigetelve, kifütyülve, megcsúfolva. Az élet undor, a halál borzadály.» «Czenken vagyok. Elszigetelve. Megtörve lelkem mélyén. Búskomorság száll rám, megpróbálom, hogy elleplezzem. Éjjelenként úgy rémlik előttem, hogy pusztulás jön vagy lassú halál — s hogy eljátszottam földi és égi üdvömet. A helyzet számomra tarthatatlan. Nekem semmi sem sikerül, óh, hogy szégyenlem magam!»

Az 1844-es év Széchenyire nézve avval végződik, hogy adójavaslat (1. XIV. Fejezet) megbukik a pozsonyi országgyűlésen. A Napló így felel e csapásra (november 10—13.): «A kormány azt hiszi, hogy kipréselt s evvel elhajtott. Szörnyű kedvem volna, hogy pisztollyal durrantsam szét az agyamat! Aludjunk!»

1845 március 4. Bécs: «Nyíltan beszélek Zichy Félixel: a kormányt szándékozom támogatni. Istenem, mily lemondás! Én ajánlkozom! Hogy megmentsem szegény hazámat. — Nem kellek itt fent. A kapucinusok sírboltjában áhítatosan imádkozom. — Értekeznek — törvényhatóságokról, országról — csak engem nem hívatnak. Meghívásokon — itt is, ott is — rólam megfélejtkeznek. Bécsben rongynak tartanak. — Ur Isten, van-e valaki annyira egyedül hagyva, mint én vagyok! Mert a lényem túl bonyolódott. Mintha már megfogtak volna s horogra kaptak. Senki sem szeret, egyetlen ember sem gondol rám, nem vágyódik utánam egyetlen teremtett lélek. On ne fait pas de cas de moi. (Nem törődnek velem.) Eh, be nem szeretik a magyart. Welche klaegliche Figur spielen wir. (Mily siralmas szerepet játszunk mi.)»

1845 augusztus 17-én elfogadja a kinevezést a helytartótanácsba mint a közlekedési bizottság elnöke s titkos tanácsos lesz. A Napló eme részének külön invokációja van, mint mikor a görögök a csata előtt isteneikhez fordultak s szól eképpen: «Az én népem, az én magyar fajom haláltusáját vívja. Állandóan azt hiszem. Néha inkább biztos vagyok ebben, néha kevésbé. Most minden egyetlen hajszálon függ. Nagyon világosan látom: ez lesz Naplóm utolsó könyve. Annyira ki vagyok merülve és... megtörve. Tehát ezután keveset, ritkán s apró betűkkel írok ebbe a könyvbe. Nem, nem szabad, utat engedek az égi csillagoknak még akkor is, ha föl tudnám tartóztatni őket!»

Az olvasónak, mihelyst hozzászokik a Széchenyi-napló olvasásához, csak egyet kell tennie: megszoktatni (a szemét ahhoz, hogy nem ő látja üveglapon át egy lánglélek mélységeit, hanem hogy tükör az, melybe most bepillant, tükör, melyet Széchenyi István tartott a saját szívének belseje fölé, tehát vetítve látszik benne minden, mint minden tükörképnél. Az égi hatalmak, melyeknek jobbagya, nem fölötte vannak, hanem mélyen benne; a bonyodalmak nem kívülről jönnek, hanem «komplikált lényemből» — mint ő maga mondja — » végre eljött volna az ideje annak, hogy a Széchenyi-problémák megoldását Széchenyi István által keressük Széchenyiben. S ezek után most álljon elő politikai történetíró, ki azt merte leírni, mit fentebb hallánk: «Annak, amit érzelmvilágnak lehet nevezni a gyakorlatban, legalább az ő működési körében kevés szerep jut.» Széchenyi egy tomboló tűzhányó óriási érzelmvilágában ég — s akkor ezt akarják letagadni róla múltó közjogi jelszavakkal! Miután ez urakban nem volt más, mint közjogi sematizmus, Széchenyiben sem láthattak meg többet — mint saját magukat.

Ám a mai nap olvasója már kiemelkedett a béke-évek pártszavaiból. Az utánuk jövő nemzedék már unalommal fogja őket lomtárba rakni. S ezért senki sem fogja elhinni azt, mit a negyvenes évek ellenzéke hitt, hogy Széchenyi Kossuth pártja miatt az udvar pártjára állott a nemzettel szemben; senkit nem fog érdekelni az az évtizedes polémia, hogy lehet-e valaki egy-

szerre reformer és kormánypárti és minden bizonyíték hiányában szét fog oszlani az a babona, hogy külső befolyások, hatalmi szó, vagy álláskecsegtetés fordították meg konzervatív irányban Széchenyi pályáját. Minderről szó sincs. Az állást — melytől fizetést el nem fogad — a levelezés tanulsága szerint ő maga erőszakolja ki; bizalom iránta Bécsben nincs, mert Metternich Melanie hercegnő minden bemutatáskor ráönti gúnyját. Első hivatalos útja az, hogy a Nádorral s István főherceggel elmegy a bécs—prágai vasút megnyitására; mikor meglátják, a prágai érsek meglöki Windischgraetz herceget:

— Ez a Széchenyi gróf, ez István — hogy mer idejönni?

Windischgraetz így felel:

— Egy idő óta kezd okosan viselkedni.

S erre Széchenyi Naplójába 1845 augusztus 19-én ezt írja bele: «Ha, ha, ha!»

Mikor pedig «császári és kegyelmes» állása miatt ellene fordul itthon nemcsak a karzat, az ifjúság, az utca, de majd az egész ellenzék, akkor az állást arra használja föl, hogy megteremtse a magyar paraszthoz, a magyar ugarhoz legközelebb álló korszakos művét: a Tizaszabályozást. Hej, ha az egri érseki múzeumban őrzött kalapja, melynek belsejébe a Tisza térképét varratta bele, ha az beszélni tudna, hogy elmondaná, hogy saját lelkének, mely immár kettészakadt, gigászi küzdelmét mégegyszer akarta áthidalni avval, hogy míg későbbi konzervatív «én»-jét a bécsi hatalomhoz erősíti, hogy ketten egymást «utilizálják», — addig a másik «én»-je, ama ősi lázadó paraszt, talpra áll a Tisza partjának kubikos földszerzésén. Csak evvel az új kiegyensúlyozással lehetett elbírní az «izolált, kifütyült, megcsúfolt» lélekállapotot s csak evvel lehetett elodázni azt a katasztrófát, melynek pisztolya oly sűrűn s oly közélről lyukasztja már köröszül ezen az időn a Valomást.

Széchenyi tiszai útjai megérdemelnének egy külön, regényt. Minden hiteles följegyzés azt mutatja, hogy minden kortársára — Bécsre és Kossuthékra egyaránt — hallatlan meglepetés volt az a forró melegség, mely-

lyel a tiszai magyarság őt fogadta s az is, amellyel ő be tudott állani a nép közé. Ránk nézve is ebben nincsen semmi újság, mert megfigyeltük, hogy Széchenyi huszárcapitány hogy lesz akkor először magyarrá, mikor debreceni huszáraival együtt mulat. (L. IX. Fejezet: Politikai utazás.) Nem azt teszi az, hogy hősünk elvesztette volna rettentő faj-ostorozását; hiszen először nem is akar a Szabó-Széchenyiék népéhez elmenni: «A pokol minden kínjait érzem, szemrehányások magamnak: nem tudok én már semmit. Levesemet nem tudom lenyelni könnyek nélkül.» (Napló, 1845 szeptember 22.) Sokszor felsóhajt: «Ó, nem vagyok-e bolond, hogy legyöngülve, rossz idegekkel ekkora nagy dologra vállalkozom.» (Első tiszai út, a Dobi gáton.) Bíráló szeme mindegyre megrebben, elébb a debreceni «Kyklopsoknak való ebédek»-en, majd a pusztuló nemesi kúriákon s kastélyokon az ország rothadását érzi (Második tiszai út, Zurány), rongyosnak s hanyatlónak látja a paraszti népet (Naményben, a Tiszti partján) s a küldöttségek magyar figurái iránt páratlan szarkazmussal viselkedik. Ám megérez mégis minden félecsapó forró lelkesedést s mikor itt beszél, a «kegyelmes úrra» nem lehet ráismerni, s még mikor Pesten szól a tiszai ügyekről, akkor is oly mélyen ül rajta a fekete ugar hangulata, hogy a Naplóban kénytelen megróni magát: «Mindent össze beszélek — méltóság nélkül — de annál több isteni szikra és langages jön belőlem.» A tiszai paraszti nép mégegyszer kicsiholta Széchenyi Istvánból azt az ősparasztot, melyet egyszer Crescence iránti szerelme vert föl vulkánleikének legmélyebb rétegéből s melyet most már egy évtized óta akar lebírni és eltapodni. De mindez hiába. A tragédia útja kérlelhetetlen.

Mily szép lett volna, ha zaklatott lelke s páratlan szervező zsenije megpihenhet a Tiszavölgy munkálataiban, hol egy kis országot, százezer holdakat, akart a víz alól a termelésnek kiemelni! Mily érdekes megfigyelés az, hogy míg pályája kezdetén a nagy vízszabályozások közül (itt is atyja előzi meg) az Alduna problémája: izgatja, mert Magyarország «ott jöhet ki a zsákból» s a külpolitika nagy kérdései jelentkeznek

az áttört Vaskapun át: addig most, élte nek rövid másodvirágzásában ugyancsak vízszabályozással foglalkozik, de avval nem kifelé fordul, hanem a magyarság legbensőbb népmencedéje felé. És lehet-e elfeledni azt, hogy mikor újra a paraszti ugarhoz ér, az úgy megkapja ösztönös erejével, hogy abban a különös műszaki beszámolóban, melynek ez a neve: *«Eszmetöredékek különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg» írta gróf Széchenyi István*, ily szavakat olvasunk: (E Tiszavölgy) «Magyarország legeredetibb tája, amelynek jelenlegi rozsdáink, feudális békóink és féktelenségeink között bármely csekély kifejlésre is virulni teljes lehetlenség.» Mert oka ennek «elaljasodott nemességünk.» íme, íme, az önmaga által leverni akart fiatal Siegfried lázadó kürtje még egyszer megszólal önkéntelen — de már akkor, mikor az Istenek alkonya nemsokára ránk borul.

A Pannonia-hajó az első gőzös, megjelenik a Tiszán, fedélzetén gróf Széchenyi István. «Leírhatatlan az öröm, mellyel a Tisza népe az első gőzöst folyóján megpillantotta» — írja a szemtanú. «Diadalmenetet, minőt itt a nép rögtönzött, képzelné alig lehet. A tiszaparti községek szószerint a partra költöztek s ünnepi köntösükben itt várták a hajó érkezését. Távolabbi községekből tömegesen jöttek a tó partjához, önkéntes bandériumok álltak ki és a part mentében kísérték lóháton a hajót, míg lovaik bírták. Arról, hogy elhaladjunk a községek mellett megállás nélkül, szó sem lehetett. Minden hatóság, minden község telhető fényes küldöttségben üdvözölte a gróft. Míg a hajónk megállt s a küldöttségek elvégezve üdvözlésüket, hajónkon megszálltak, a nép is bebocsátást kért s bámulva nézte meg a hajó minden részét. Széchenyi kiment a nép közé és keresztül járt a sokaság sorain, beszélgetve velök. Megható jeleneteknek, a nép őszinte örömének voltunk tanúi és magunkra is eláradt a közérzelem, melynek részesé lettünk. Hajónkon folytonos lakodalom volt. A hatóságok fényes küldöttségei nemcsak ott üdvözölték Széchenyit, de kísérték a hajón kisebb-nagyobb távolságra. Láttuk a tiszai értelmiséget és a népet egyaránt lelkesedve a kezdemény feletti örömben. A vállá-

lat megindulásának első benyomása felülmúlta minden várakozásunkat.» (Kovács Lajos.)

Egyszerre minden megváltozik, mintha láthatatlan gonosz varázslat szállna alá. Jelentik, hogy új küldöttségek jönnek: Széchenyi nem akarja fogadni őket. Nagy rimánkodásra mégis megjelenik s oly modorban válaszol, hogy munkatársai alig bírták a leforrázott vendégeket lecsillapítani. Közébedet rendeznek tisztelőt: nem akar kijönni kabinjából. Mikor mégis leül a tisztelgők asztalához, az egyik vendég nagy lelkesen felköszönti, mint «Magyarország jövődő nádorát». A gróf elsáppad, otthagyja az asztalt, s «szobájában» — mondja a szemtanú — «feket bontott felháborodásának.»

— Kell-e nekünk ellenség? — kiáltja. — Nem! Barátaink is elég ügyesek, hogy mindent tönkretegyenek. Jó Isten, ha a nádor ezt meghallja. Isten veled, Tisza völgye!

Mikor a Pannónia, mely a rendezetlen mederben t-ejlő fatörzs ágán majd fennakad, Tokajba ér, kiszáll a hajóról Szent Iványi Vince hely tartótanácsos s nem érkezik meg az indulási időre, mert azt hitte, hogy nélküle nem utazhatnak tovább. «A kapitány megadta a jelt, indulni is készült, de látta, hogy a hajóról még a helytartótanácsos hiányzik. Az indulással ezért késlekedett; ezt látva a gróf, parancsolta, hogy húzassa fel a köteleket s induljon. Mi rimánkodtunk a grófnak s zaklattuk a kapitányt, hogy késleltesse az indulást, nehogy azon botrány történjék, hogy a rendelkezésünkre álló hajóról elhagytuk a kormány helytartótanácsosát, kinek minden podgyása is a hajónkon van. Szerencsére, míg így küzdöttünk a gróffal is és a kapitánnyal is, ki újra meghúzatta a harangot, láttuk a parton sietni hajónkhoz a hely tartó tanácsost s mi felvettük. Kicsibe múlt, hogy ott nem hagytuk, minek kellemetlen következései lehettek volna.» (Kovács Lajos.)

«Kellemetlen következései!» Igen! Mert Széchenyi István a hajó postásától megtudta, hogy ez a Szent Iványi Vince helytartósági tanácsos a kormány titkos megbízottja, ki minden állomásról Széchenyiről kémjelentéseket köteles felküldeni.

A tiszai útnak még egy nevezetes bejegyzése van. 1846 augusztus 31-én, Szentesen ezt vallja Naplójának: «Rosszul érzem magam. Talán ma meghalok! Isten nevében! Úgyis olyan fáradt vagyok! Amen! *Minden szerelmem tied legyen jó Crescence!*»

... A lélek mélyén még egyszer felharsant a nagy szerelmi dal. Már oly régen nem hallottuk. Döblingig megint nem fogjuk hallani. A magyar ugar fölkelte az ősparasztot s az ő énekét. De csak egy pillanatra. Nincs megpihenés a Tiszánál sem: itt is vihar tombol.

Hősöm, nagy kínoknak nagy szenvedője, számodra nincs boldog megállás! Mihelyst a külső forgószél fel fog kerekedni, — mit a történet forradalomnak nevez — a tragédia beteljesedik: a lánglélek belehull öntüzébe.

XVI.

A forradalom és az ő prófétája.

Régi pestvárosi metszetekről málnapirosan világlik ki, rézsút szemközt a «Handelsstand» — Kereskedelmi Testület — épületével (ma Trieszti Biztosító Társaság), a Fürdő-utca sarkán, a Diana-fürdő kétemeletes épülete, mely Budavár 1849-iki ostromakor leégett, melyet régi formájában mindnyájan ismertünk, s melynek helyén ma a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank palotája áll. Itt van az első emeleten gróf Széchenyi István lakása s amikor krónikás kötelességünk szerint elfoglaljuk figyelő állásunkat, már magánfogatok s bérkocsik hosszú sora állott elő. A pesti társaság ismerőbb alakjai, de vidékiek, sőt néhány pozsonyi és bécsi úr is igyekszik fel a lépcsőn. Már vagy félórája beszélget szivarszó mellett a társaság, mindenki meglepetéstől tart, senki sem tudja, mire készüljön, mert a gróf a nagy meglepetések embere. «Egyszerre — monja a szemtanú — a házigazda körülnézelődik, mintha azt nézné, itt van-e mind, kit várt. Most meghúzza a csengőt, két inas kinyitja az ajtót, terem látszik, mely tanácsteremnek van berendezve: hosszú asztalon karos-

gyertyatartók s az asztal körül annyi szék, ahány meghívott. Látnivaló, hogy együtt van a magyar s erdélyi főurak javarésze. Bemegyünk a terembe s helyet foglalunk. Mind nagy várakozásban. A feszültség, a csend percről percre nő s majd ünnepélyes lesz a helyzet. Gróf Széchenyi István megállott az asztal sarkán, némán nézi a világítást. Mint valamely szobor, öt percig így tartott ez. Végre valaki elkiáltotta magát:

— Halljuk!

Ekkor Széchenyi mintegy ábrándozásából föl-
ébredve, engedelmet kért, hogy elfoglalja az elnöki széket s beszélni kezd:

— Uraim! Miután a magyar nemességnek nincs már alkalmja arra, hogy hazáját a tatár és török ellen védje, miután erre, mint az utolsó nemesi felkelés is bizonyítja, már nem is képes; — miután főuraink a Mária Theresia idejében nyert nevelés folytán családjaikat elnémetesítették erkölcsükben, szokásaikban s nyelvükben; — miután Magyarország mostani politikai viszonyainál fogva a szomszéd kimívelt államok sorába sohasem fog léphetni; — miután népünk neveletlen, tudatlan és tunya — miután még a legjobb szándékú kormány sem tehet semmit ezidőszerint ránk nézve, mert megtörik legnemesebb szándéka régi gyűlöletünkön és semleges ellentálásunkon, — miután uraim! megyegyűléseink már nem közjogi testületek, hanem a botrányok, szenvedélyek, személyeskedések s nem ritkán halálos vagy inkább gyilkos tevékenység borzasztó tüzhelyei; — miután igazságszolgáltatásunk nincs, utaink járhatatlanok, se iparunk, se kereskedelmünk, se hitelünk — s rablóbandák éveken keresztül egész vidékeket rémületben tarthatnak — Uraim! Miután a magyar nyelvet a legmíveltebb osztály alig érti; miután irodalmunk, költészetünk, színészetünk, festészetünk, szobrászatunk, nem fejlődhetik — helyzetünk nemcsak nyomorult, de tűrhetetlen. Ezért — uraim! — ábránd azon remény, hogy Magyarország tovább így fennállhasson s ábránd, hogy jövőben fejlődhessék. Ábránd, hogy nemzetiségünket, nyelvünket, ódon intézményeinket, szóval, hogy Magyarországot, szeretett hazánkat önállóságában továbbra is fenntarthassuk.

Igen, ábránd — ábránd mindez, melytől én is csak nagy küzdelmek után voltam képes megválni, de több éven át figyelve mindenre, tanulmányozva mindent, sok fáradság és küzdelem után arra a meggyőződésre jutottam, hogy e kedvenc ábrándomról, mert fájdalom, csak ábránd, le kell mondanom! Ezért csak egy menedék van: le kell mondanunk a magyar államiság és nemzeti önállóság chimerájáról, lemondanunk arról, hogy a sokáig tartó görcsös vonaglást megelőzve új életre ébredjen a nép, melyet magyarnak nevezünk. Uraim, felhívlak, hogy alakítsunk új pártot, mely oda hasson, hogy Szent István hajdan dicső koronája beolvadjon az ausztriai császár „koronájába. Egyesüljünk az ausztriai kultúr-állammal s fogadjuk el Ausztria intézményeit. Ekkor részesülni fogunk Ausztria anyagi jólétében, fel fog virágozni itt is a népnevelés, szorgalom, ipar, kereskedelem s evvel az elhagyott, elnyomott nép jóléte. E pártnak alakítása céljából kérettlek ma ide benneteket» ...

Széchenyi bevégezte beszédét s mintha megkövült volna, oly zord mereven állott ott a gyertyák fényében. Döbbenetes csönd vette körül. Harminc másodpercig nem mozdult senki. Kísérteties dermedtség terjeszti ki szárnyait. Mikor a félperc letelt, egyszerre féktelen tiltakozás tör ki. Wesselényi, a radikális, Dessewffy Emil gróf, a konzervatív, egyszerre kiáltják: «Mérgezés, mérgezés!» Az egész gyülekezet talpraugrik s a tiltakozás tajtékzó árja elönti a termet. Mindjárt elsodorják közös erővel Széchenyi Istvánt.

Ő áll egyedül, mereven, mintha kőszobor lenne. Egyszerre a szobor arca megváltozik, csodálatos pir Önti el, vonásain izgalmas vonaglás fut át s harsogva tör ki torkán a diadalmas hang:

— Most megértettetek. Köszönöm. Most megborzadtatok, amint én meg vagyok borzadva a megsemmisüléstől. A próbám sikerült. Nem akarjátok, hogy eltűnjék Magyarország. Akkor gyertek tehát, csináljuk meg mi a nemzet reformjait, mert másképp vagy idegen hatalom fogja azokat a magyar helyett megcsinálni, vagy elsöpör minket a forradalom!

A megrémült gyülekezet hirtelen ujjongó soka-

sággá válik. «Nagy lón és általános az öröm» — mondja a szemtanú, báró *Fiáth* Ferenc.

Ez a megrázó színjátzás két okból nevezetes. Elsőben azért, mert hősünk a belsejében lefolyó nagy drámai küzdelmet most először vetíti ki a külvilágba, hogy lélek-zsibbasztó nyomásától meg tudjon szabadulni. Történik ez ama dramaturgiai szabály szerint, mely *Goethe-vel* Faustot s Mephistot vitáztatja a színen, holott mind a két alak Goethének egy-egy lélekdarabja s az ő mély kételyeit játsszák meg a nézőközönség előtt. Másodsorban azonban a diabólikus jelenet politikai átütőereje abban dobban ki, — abban a jóslatban, abban az egyéni túli, teret átugró megérzésben, hogy a magyarságnak nincs sok ideje, ami. most van, az nem lesz mindig, hanem vagy kívülről (Ausztria), vagy belőlről (forradalom) fel fognak fordítani minket s akkor a nemzet elveszett. A katasztrófának, a külső eltaposásnak vagy a belső kigyulladásnak ez a próféciája ott van Széchenyi minden írásában, tényében s lelki válságának állandó táplálója. Ezért folyton nő, mind hangosabb lesz s mind perzselőbben éget mennél jobban fokozódik belső tusája önmagával.

«Jön a forradalom! Jön a forradalom!» — mondja Széchenyi, a próféta s csak ő mondja ezt ily határozottan s ily állandóan. A «forradalom» azonban csak egy szó és semmi más. Az a kérdés, mi rejtőzik mögötte? Ha belésszállunk ebbe a kutatásba, akkor csudálatos fölfedezéseket tehetünk. Mert bár a «forradalom» szó betűi mindig ugyanazok s ezek az egyforma betűk mindenkit megtévesztenek, aki csak egyféle — közjogi vagy katonai — «forradalmat» ismer, Széchenyiben a forradalomnak egész skálája van, amelyek koronként egészen különböznek egymástól, de melyeknek egy közös eredőjük van. Csakhogy az a közös eredő nem külső mozgalom, származási helye se Bécs, se Paris, se Pest, se Kossuth, hanem egy szédítő és fölséges vulkán: Széchenyi István önmaga. Ha nem így lenne, nem tudná megérezni a közelgő forradalmi jelenségeket, amint nem tudták az akkori kormányok, vagy csak a forradalmak egyik-másik fajtáját sejtené előre, mint korának pártvezérei.

Mikor Széchenyi István napló-gyónásában először jelenik meg a «Forradalom», az egészen Rousseau szellemében történik. (L. «Voyage sentimental» és «Politikai utazás» című fejezeteinket.) «Ha a király hosszú éveken át kínozza népét, nincs-e joga senkinek föltámadni ellene s azt mondani: Uram! Nincs tovább!» (1821 március 3.) Ezt követi egy másik látomány, melyben mintha már 48/49-et látná: «145 ezer muszka fog bevonulni Magyarországra. Ez nem a trójai faló-eV És megvan-e az uralkodónak joga ahhoz, hogy népeit vágóhídra vigye baráti szolgálatból? Szabad-e egy királynak más célt tűzni maga elé, mint népe boldogságát?» (1821 április 3.) «Az olyan embereket, mint Rousseaut. életükben megégetik, hogy később imádhassák — mert ezek a férfiak alapjában nem a velük egykorú emberekkel élnek együtt, hanem azokkal, kik 100 vagy 200 esztendő múlva fognak elkövetkezni.» (S ezután angolul, szemérmesen, ezt mondja önmagának: «Oly buta vagyok, hogy néha azt hiszem, így fogok járni én is honfitársaimmal.») (1821 április 21.) Egy év múlva már nemcsak általánosságban bölcselkedik az emberiség forradalmi jogairól, hanem egyenest Magyarorszáért lázad: «Vájjon ez a nemzet képes iesz-e arra, hogy szabadságáért sokat tudjon áldozni, tud-e majd sok vért kiönteni érte?» (1822 január 14.) A forradalmi láz még jobban kigyúl: «A szabadságot csak vérrel lehet megvásárolni. Mikor Cassius, Brutus, Cato öngyilkosok lettek (a zsarnokság «elleni küzdelemben) — nevetséges csíny lenne-e az, ha egy magyar, mert egykori szabadságát, mely abból állt, hogy ő üthette a parasztot s annak szabad volt ordítania, elvesztette, s Dunába vetné magát? — Mi történik, ha a király maga sérti meg a törvényeket? Nincs más jog, mint az erősebbé. A hypocrisis elérte tetejét, ó Uram!» (1823 április 9.) «Szabad ország-e Magyarország? Az igaz Istenemre mondom: nem! A nemes, az szabad, de a paraszt az rabszolga! Kit csábít az, hogy ezért az egyenlőtlen jogelosztásért az életét tegye kockára?» (1823 májua 9.) 1825 október 30-án ezt írja le Pozsonyban: «Halál vagy teljes újjászületés: forradalom!»

Irigyeljük azokat, kik le merik tagadni, ami itt

felénk kiált: egy forradalmat lát előre — egy forradalmár.

Miután 1825-től kezdve hősünk résztvesz az országgyűléseken s érdeklődni kezd — mi addig rettentő kevéssé érdekelte — a közjogi formák és sérelmek iránt: a «forradalom» most külsőleg szint változtat, mert kezd közjogi ruhában megjelenni. 1826 február 13-án Metternich-hel sokat beszélt s az a különös dolog történik vele, hogy az előszobában Sardagne báró, milánói kormánytanácsos, ki szolgálattételre a kancellárhoz van beosztva, «Brutus»-nak köszönti Széchenyit. Erre a Naplóban ezt írja: «Ha kenyértörésre jut a dolog (kormány és országgyűlés között) — akkor vér fog folyni. Az egész folyamat nagyon különös s a diéta filozófiája nemkülönben.» Ettől kezdve a jóslás mind élesebb lesz és határozottabb. «144-ik ülés. A hur mindenfelől meg van feszítve. Olyannak érzem a pillanatot, mintha Franciaországban lennénk 1788-ban. (Egy évvel a forradalom kitörése előtt.) Reactio és forradalom és a többi.» (1826 szeptember 9.) Egyszer csak így kiált fel: «Hazám fiatal mágnásaiban túl kevés a republicánus komolyság!» (1826 november 10.)

A következő esztendőkből úgy előnti a Oescence-hevület a Napló minden oldalát, hogy a forradalomra nem marad hely. Azonban 1828 június 18-án a pölöskei birtokon körülnézvén, úgy érzi, hogy «a magyar alkotmány — azaz inkább a magyar parasztnak a földesúrhoz való viszonya — annyira nincsen megalapozva, hogy minden szabadelvűen és igazságosan gondolkozó embernek minden más jövedelem jobban eshetik, mint amit magyar birtokából húz», «mindenütt túlbőség és nyomor egymás mellett.» Mikor 1831 november 8-án báró Wesselényi Miklósnak levelet ír, benne ez a jóslat: «A kapunál van egy el nem kerülhető revolutio. Véres fog lenni, mint a francia 1789-iki, ha úgy rohan ránk az idő, mint ott, mikor a legnagyobb politikai résznek semmi politikai exisztenciája nem volt, — vagy olyan fog lenni, mint a francia 1830-iki, mikor a proprietás a legnagyobb convulsiók közt respectáltatik, mert a nagyobb résznek valami existenciája már van.» Széchenyi István tehát nemcsak előre lát egy forradal-

mat, hanem a forradalomba kergetett népek pártján van. Mindenre végső bizonyíték az is, hogy ő akkor használja először azt a mondását, mely később irtózatossá válik fog mind élesebben erősödni s melylyel a nagy veszedelmet megsebzett vad hörgésével jelzi, mikor reakcionárius cselekedet történik a kormány részéről a magyar ellenállás letörésére a szerencsétlen gróf Pálffy Fidél kísérelésével. «Most látom, hogy minden tűzben s romokban fog elpusztulni.» Ekkor már 1836-ot írunk. (Kiadatlan Napló.)

Most azután a «forradalom» szó megint egészen mást jelent. Nem a francia forradalmárok fellázadását az emberi jogokért. Nem is magyar jogok fegyveres védelmét, a közjogi szabadságharcot. Hanem megjelenik egy harmadik látomány: az alsó osztályok feltámadása a birtokosság s a vagyon ellen, melyet ma kommunista veszélynek mondanánk. És ennek a — harmadik — forradalmi vízióknak képe éppen akkor lobban fel a próféta lelkéből, mikor őbenne, önmagában folyik a két gigász harca: a konzervatív s a lázadó Széchenyi István között. Így lesz a forradalmi gondolat a tragédia alaphangzatává mindaddig, míg a külső események csakugyan meghoznak egy külső forradalmat s abba belevetik ezt a küzködő óriást.

Amint a hármaskönyv megjelentekor a maradi körök Bécsben s a vármegyéken Széchenyiben a vagyonos osztály elleni lázadónak tartottak (L. XI. *A nagy líra*) — amit Metternich észrevett benne, mikor azt mondta szemébe (L. XII. *Metternich*), hogy ő az igazi ellenzék — azt most önmagában kezdi keresni s úgy vetíti azután kifelé. Először az 1830-i lengyel forradalom híre lobbantja ki benne ezt a forradalmi látomást, mely azonban sohasem gyulladhatott volna fel s nem vetett volna prófétai lángot, ha lappangó parazsa nincs meg a saját lelke mélyén. Lengyelországban az történik, hogy a lázadni készülő nemességet, a slachtát, Metternich bámulatos ügyességgel levereti a lengyel jobbság által. Erre szólal meg Széchenyiben a lelki vallomás: «A jövődöt úgy látom, hogy országunk vagy föl fog virulni, vagy a parasztok s a kiskemesség agyonvernek minket (mágnásokat). A kis ne-

messég szövetkezni fog a parasztsággal a gazdagabb földbirtokosok ellen, ha kellő időben nem teszünk eredményeket.» (Kiadatlan Napló, 1830 december 15.) A következő följegyzés pedig mindenkinek, aki olvasni tud, megmondja, hogy lengyel forradalmi szellő suhant el hősünk forradalmi tüze fölött s nem valamely magyarországi esemény. Szól ez eképpen: «Napról napra látom a magyar alkotmányos képviselőlet hiányosságát. Ezek akarnak a *lengyelek* segítségére sietni: és nem segítenek a saját jobbágyaik sorsán. Liberalismusról fecsegnek s nyúzzák a saját alárendeltjeiket.» (1831 június 6.)

Most újabb szellő éri a régi tüzet, de már közelebről. 1831 nyarán a kolerajárvány nyomán több helyütt paraszti lázongások mutatkoznak Magyarországon, különösen a felvidéki tótság körében. Mert a szellő közelebről támad, azért az ő lángjának visszahatása, is erősebb. «Julius 17-én Pesten néplázadás mutatkozik. C'est le commencement de la fin. O, qu'elle race, cette noblesse hongroise! (Ez a vég kezdete. Micsoda faj ez a magyar nemesség.) » A francia mondat, melyet itt leír, lesz az ő vészjele, amint a tűz mind közelebb ér az ő tüzéhez. «Somogyban már parasztlázadások vannak.» (1831 augusztus 28.) S mikor ez a történeti légvonat-visszahajtja lelkének régi lángját, az önvád komor füstjét érezzük: «Igen kellemetlen aggályok merülnek fel lelkemben. Vájjon törekvéseimmel nem okozok-e több bajt, mint áldást. Az emberek nem értenek meg engem s ezért megzavarodnak.» (1832 január 23.) Még egy zökkenés s ugyanez a tűz jóssá avatja. Tudniillik külföldre megy (Andrássy Györggyel utazik a Lánchíd dolgában) s Aschaffenburgban visszatekintést vet hazájára: «A magyar dráma legközelebb meg fog indulni — ez élénken mered föl előttem. Mindazok, kiknek valamijök van, vagy el fognak mindent veszíteni, vagy vagyonuk védelmére kell, hogy keljenek. Gondolataim: először azt hittem, hogy egy nemzetet fogok föl emelni s most majd avval vesződhetem, hogy megmentsem azt, amim van. A kitörés ideje közeledik.» (1832 augusztus 28.)

Mondjam-e tovább? Hiszen az olvasó maga is rá-

jött a forradalmi kérdés rejtegetett titkára. Elmondta azt nekünk krónikánk előző két fejezete. Mikor Széchenyi «forradalmi»nak ehhez a harmadik evolutiojához ért el, akkor történik meg az az óriási lélekszakadás óriási egyéniségének mélyén, amely a Crescence-hevület kihűlését, konzervatív érzelmeinek az ősparaszttal szemben való előnyomulását s. ama gigászi harcot jelenti, melyben ő kívül Kossuth Lajos ellen, bent az előző Széchenyi Istvánnal szemben viaskodik embert meghaladó erővel. Ezért kell most már az új (a régi!) forradalom ellen fordulnia s ezért sejti ezt meg ő akkor, mikor még sem fönt, sem lent, sem Bécsben, sem a nemességben senki azt meg nem érzi. Nem is ismerheti meg azt senki más, mint Széchenyi István, mert hiszen ő maga éli át a saját forradalmának evolutioját. Csodálatos érzékenysége olyan, mint ama abszolút zenei tehetségeké, kik felsikoltanak, ha az alagútban előttük haladó szekér hamis hangon nyikorog s megmondják, hogy melyik hangsorba ütközött bele a kenetlen kerék zaja. Széchenyi István így hallja az Idő kerekének nyikordulását, mert szervezete erre van be rendezve. Mikor a bécsi kormány ostobán elfogatja a tüntető ifjúság vezérét, Lovassyt, ő már (1837 február 2.) le van verve, mintha érezné, hogy Lovassy megőrül majd a börtönben s utána Kossuth mártíromsága következik. «Mélyen meg vagyok rendülve. Tetterőmnek vége. Most megkezdődik a visszatörések korszaka. Egészen beteg vagyok.» — Mikor a magyar színházba megy, fájdalmasan szisszen fel attól, hogy a «Fekete és Fehér» darabban a mágnások ellen szavalnak. «Ez a szellem nekünk sok bajt csinálhat.» (1839 február 19.) Ezt érzi ki Katona «*Bánk bán*»-jából, meri abban is forradalmat sejdít: «Megfoghatatlan, hogy a kormány megengedi, hogy ilyen ostobaságot adjanak elő. Rossz, veszedelmes irányzat.» (1839 március 23.) Egyszerre csak végig nyilai lényén a Marseillaise-től való felelem, mely minden konzervatív embernek ösztönös borzadása, s nem is hagyja el többet. 1840-ben, mikor hírlapírásba kezd, első cikkét azért írja, mert az ifjúság a színházban kierőszakolta a francia forradalmi himnusz eljátszását. («*Társalkodó*», 1840 november

17.) Mikor tiszai útján Debrecenben van, egyedül indul sétálni «fölséges holdfényben». «Egy jakobinus kávéházból zene és bumberdo hallatszik — a Marseillaise-t játszák.» (1846 szeptember 3.) S nemsokára már felhördül jóslata: «Legközelebb vér fog folyni. A kis hibák... Megérett “az Idő.» — Már az is a forradalomra emlékezteti, hogy báró Podmaniczky Frigyes (kit mint kedves, tarkaruhájú öreg urát ismertünk mi) piros kabátban megy végig az utcán. «Kíváncsi vagyok, vajjon megbocsátják-e ezt?» (1846 október 31.)

Csodálkozhatunk-e azok után, miket gigászi harcáról fentebb megismertünk, hogy «Kossuth & Co.» elleni csatájában mindegyre a Marseillaise harci dala zsi bong körülötte, amit mindenki kihallhat mondataiból, aki nem lusta észrevenni, hogy érvei között mindegyre felbukkanik a «jakobinus» szó s a francia forradalom véres alakjai jelennek meg az érvek mögött. A «Kelet Népét» is ez az alapmotívum zengi át fátyolozottan: hiszen az ő fülének éppígy ki kellett hallania Kossuth Lajosból azt, ami benne forradalmi, amint a bécsi udvar baklövéseit már erre kottázta le. De míg a «Kelet Népe»-ben 1841-ben még csak azt halljuk, hogy «ha túlhajtják a dolgot, jakobinus sapkát vonnak hegyibe», addig a negyvennyolcas szabadságharc előtt egy évvel született «*Politikai program-töredékek*» már nem egyéb, mint a forradalom prófétai harsonája, melyet akkor írt Széchenyi István, «mikor egy tikkasztó mapnak fardalmi után mások szerencsésen elszenderültek, én pedig, fájdalom, nem tudtam alunni.» (1847.) Saját, belső lángjainál látja a világot, az eljövendőt és lelke mélyéből kiált: «Mi kezdetén vagyunk egy illyféle forradalmi láznak (hol Mirabeau csakhamar pecsoviccsá válik Camilles Desmoulins-hoz mérve), míg berekesztésül a forradalmi hagymáz-szabadság illúzióit az önkény zsarnok keze törí ketté, de benn vagyunk és annak legvégsőbb stádiumáig is okvetlen el fogunk jutni, ha a magyar ellenzék most legközelebből túlsúlyra bírna emelkedni, csak azon különbséggel, hogy vagy később minden forradalmi iszonyatokon keresztül fogunk eljutni a forradalmak azon végső stádiumához, melyben a szabadsághoz szokottak Dante elkárhozott jávai a leg-

kínosabb epedések közt elmondhatják: Nincs nagyobb fájdalom, mint a nyomor napjaiban emlékezni boldog időkre, vagy tüstént minden anarchiái kitörések nélkül, de bizonyosan (!!!) jutunk oda el.» Velőtrázó kiáltással fordult Kossuthoz, kit már úgy lát, mint aki «új Dózsaként legalább is százezer felzigatott adófizető élén áll nemadózók ellen nyílt hadban.» s «Azért a Haza szent nevében kérem önt, lépjen le agitációjának azon veszély teljes, teréről, mely lyre újabban állott, sőt nemesb érzelmeihez fordulva, alázattal esedezem: mondjon le a politikai vezérségrül is általán. Mert ön, higyen szavamnak, éppen nem arra való.» (Ám) «izgasson minden nemzetiséget a magyar nemzetiség ellen bőszülésig fel, vessen égő kanócot a szántóvető lakára, miszerint erővel kivívjuk magának az önformulázta és örteimezte «egész igazságot»; ostorozza a közbirodalom érdekeit legnagyobb ellentétre s töltsen meg mérgével a viszontorlás poharát csordultig — ám lássa. Ha azonban egykor, midőn már késő lesz érezni s átlátni fogja, s megvallani lesz kénytelen, hogy átok volt az, mit fejünkre hozott és nem áldás: akkor ne mentse magát azzal, hogy nem volt a nemzetben egy hü is, ki önnel csalálmait még idején kettétörni elég elszántsággal bírt s tehetsége szerint úgy ekézett volna.» A szavakból már lángok l öveinek s az égalj a nemsokára ki fog gyuladni a forradalom tüzetől...

A «forradalmat» azonban nem a külső események hozzák, hanem annak tüze kezdettől fogva ott van Széchenyi István tűzhányó lelkében. Ettől, saját magától annál kevésbé szabadulhat, mert államférfiúi lánglelke is innét táplálkozik s megrázó prófétai meglátásainak is ez az eredője. Amint a fiatal kapitány 1813-ban megjósolta, hogy «Ausztria egy század eltelte előtt minden győzelem dacára széthull» s az 1918-ban bekövetkezik; amint törökországi útján 1822-ben fölírja, hogy a Törökbirodalom 1922-ben felbomlik s azt mi száz év múlva csakugyan meg is érvük; amint a negyvenes években folyton arról szól, hogy először forradalom lesz s azután «provizórium», mely alatt alkotmányfelfüggesztést ért, azonképpen hallatlan emberfölötti hevületében a magyarság egész tragédiájának időrendjét kiméri,

mikor 1841-ben, kilencven évvel ezelőtt, ezt írta le: «Nehogy időt veszítsünk és azon napokat hasztalan engedjük leperegni, melyek a keleti kérdés megbomlása előtt még a mieink. De ezen előbb-utóbb s tán hamarabb, mint gondolnók, bekövetkező esemény után, ha addig nemzetiségben és nemzetileg meg nem szilárdulunk» ... elveszhetünk. A két Balkánháború meghozta a «keleti kérdés megbomlását», azok megszülték a világháborút, a magyarság Széchenyi-látta ideje letelt, mert Trianon bekövetkezett...

Elérkezik ezernyolcszáznegyvennyolc s Pozsonyban ül a magyar reformországgyűlés.“ Gróf Széchenyi Istvánt nem hagyják el forradalmi sejtései. Januárban ezt olvassuk a naplóban: «Nyílt lázadás szagát érzem. Lázadás lesz. Kéjem egészen feldúlva: ideglázt fogok kapni — már rajtam is van, ennek a hónapnak (január) 15-ikén fogok meghalni éjfélkor. Elmúlt a haláltól való minden rettegésem. Megadással megyek a sötét Orcusba.» A láz, mely ekkor gyötri, egyelőre kanyaró. Mikor fölépül (február 2.), azt reményli, hogy az ellenzék ketté fog szakadni és a két Lajos — Batthyány és Kossuth — bukik! Felkiált: Victoria! De aztán lecsitítja önmagát: «Dehogy! A kormány bizonyosan el fog követni valamit, amit Bécsben szörnyű okosnak látnak, de amely Magyarországon ostobaság lesz.» Március 1-én jegyzi fel a Napló, hogy Wirkner, a kancellár embere és kéme megjelent nála s közölte, hogy Párizsban a nemzeti gárda Lajos Fülöp király lemondását követelte, s a lemondás bekövetkezett. «Most már nemsokára víg világ lesz.» Március 13-ikán megérkezik Pozsonyba a bécsi forradalom híre. Naplójában azt olvassuk, hogy «a bécsi hajó kapitánya lázító beszédet mond. 300—400 ifjú kiáltja: «Le a kormánnyal.» «Az országbíró, tárnok, stb. mind gazemberek!» (Engem egészen kihagynak.) «Le az arisztokratákkal! Le minden mágnással!»

A forradalom tehát megérkezett. Párizsból jött, felgyújtotta Európát, Bécs is tüzet fogott s ez a láng átszapott Magyarországra. Itt van a történelmi negyvennyolc, a nagy magyar reformok megszületnek, Bécs csalfán enged, majd ellenáll s ellenünk lázítja a horvá-

tot és szerbet. Széchenyi István miniszter, Kossuth fegyverbe hívja a nemzetet, a szabadságharc fölséges küzdelme lefolyik, végül Ausztria Oroszországhoz fordul segélyért, együtt levernek minket s ránk köszönt az abszolutizmus sötét «provizórium».

A Napló megszólal 1848 március 15-ikén. «Magyarország végenyészetébe indul. Én nemsokára meghalok. Az egész olyan, mintha gonosz álom lenne, ó szent nemesis! Egy lengyel és Kossuth felgyújtják a gyűlékony anyagot. Mit lehet tenni? Támogatni kell Batthyányt és Kossuthot.»

Március 18.: «Rossz éjszakám volt. Minden első-tétedett köröttem; úgy érzem, hogy a bárka süllyed velem. Kovács Laji jó hírekkel jön Pestről. Újra éledek. Mik a valószínűségek? Meg tudja még valami akadályozni a teljes felbomlást? Nyíltan beszélek Crescence-el. Talán közel a végünk. Szokd meg ezt a gondolatot! Légy erős, méltó önmagadhoz, imádkozz Istenhez, s addig légy nyugodt és vidám. Az üléselv folyton tartanak. Fáklyás-zene. Beiratkozom a nemzetőrségbe.»

A forradalom tehát megérkezett.

De melyik forradalom érkezett meg a sok közül, mely egymás után mind ott égett Széchenyi István lelkében?

Az egész 67-es korszak alatt közjogi szempontból nézték Széchenyit s ennél fogva így értelmezték az ő forradalmi jóslásait is. Eszerint Széchenyi Kossuth forradalmát látta előre, mely fegyveres leszámolás volt a futárját dicsérték Deák hívei s ezért támadták őtet Kossuth hívei (*Beöthy Ákos*). Ma is így él a közelmúltban szerepe, óvatosak jegyezték csak meg annyit; hogy szerepe. Óvatosak jegyezték csak meg annyit, hogy «Széchenyi egyénisége túlságosan komplikált. Bár a róla szóló irodalom óriási, jelleme talányos marad.» (*Sebes.: Dénes.*) A világháború alatt egy konzervatív szellemű életírója (*Friedreich István*) már úgy látja, hogy nem Széchenyi jóslatai váltak be a forradalomban, mert hiszen ő szociális lázadást várt, vagyis a parasztok megmozdulását a birtokosok ellen, ami nem következett be, viszont «a szabadságharc s nemzetünknek gyászos le-

verése bekövetkezett ugyan, de nem úgy s nem azon okok miatt, melyeket Széchenyi a forradalom kútfejének jövődjét. Ha valaki a 48-as szabadságharcot nem Ausztria elleni közjogi forradalomnak, nem is az alsó osztályok demokratikus fölemelkedési harcának fogja fel, hanem úgy értelmezi, hogy abban az idegennyelvű nemzetiségek támadtak rá a magyar fajra, hogy azt elpusztítsák, akkor megint egy másik forradalomról beszél s azt mondhatja, hogy Széchenyi István 1842-iki és 1845-iki akadémiai nagy beszédében ezeket a veszélyeket látta s ezért volt igaza. Két magyar nemzedék vitázott azon, — mert ez volt politikai párttökeje — hogy mennyiben volt a negyvennyolcnak ellensége az a Széchenyi István, aki a negyvennyolcas kormány tagja volt. A világháború után pedig irodalom támadt azon az alapon, hogy a «bűnös liberálisokkal» szembe állíttassék konzervatív politika megszemélyesítője gyanánt ugyancsak Széchenyi István. (*Szekfü Gyula.*) Végül is önkéntelen odáig jutott a Széchenyi utáni kor minden írója s egész közvéleménye, hogy még oly mesterek, mint báró Kemény Zsigmond és Gyulai Pál is azt vallották, hogy Széchenyiben «sok az ellentmondás». Gyulai nagy eszére vall, hogy becsületesen hozzátette: «Nem hízelgünk magunknak, hogy a rejtélyt teljesen megfejtettük. Széchenyi lefoglalt naplója, iratai új oldalról világíthatják meg a kérdést. Ha valaki, bizonyára Széchenyi követelheti a magyar irodalomtól, hogy viraszszon emléke fölött s hordja az anyagot az irodalmi szobrához, melyet a jövőtől várunk.»

Oly tekintélyekkel, mint *Kemény* és *Gyulai*, bizonyára nem merészkedem perbeszállni, mégis épp oly becsületesen be kell vallanom, hogy a lefoglalt naplók s iratok alapján *Széchenyiben* semmiféle ellentmondásra nem tudok találni. Minden összefügg, minden ténye, szava egyetlen katlanban forr ki, abban a vulkánban, melyet fiatalsága óta barlangjáró mély utunkon megismertünk. Mi történik tehát? Mihelyst Párizsból, Bécsből a külső forradalom szele elér Széchenyi forrongó lelkéig, egész világa hirtelen forgó szinpaddá változik, melyen az események hatása alatt sokszerű lényének különböző «én»-jei most már nem egymásután, hanem

egyszerre jelennek meg s oly fokozódó sebességgel forognak, hogy végül Széchenyi Istvánnak belé kell szédülnie abba az örvénybe, mely önmagában tátong. A benne lakó gigászok mind egyszerre jelentkeznek, illetőleg oly tempóban s oly változatban bukkannak föl, amint azt a külső történések belőle előrántják. Forog, forog, mind gyorsabban forog minden azon az óriási felületen, melyet az ő lelke takar. Az ifjú forradalmár s az arisztokrata konzervatív, a nagy földesúr s a jobbagyfelszabadító, a magyar nyelv harcosa s a nemzetiségi veszély meglátója, az európai szálak ismerője s a magyar követelések bajnoka, a társadalmi reformer, Carolina lovagja és Crescence szerelmese mind, mind itt vannak, mind egymást kergetik s a végsőig felkorbácsolt lángoló lélek saját máglyájára dől, s mindig egyre hallja önbelsejéből az elpusztítás motívumát...

A negyvennyolcas események Széchenyi lelki világából, tehát a mi krónikánk szempontjából is nem mások, mint az egymást kergető Széchenyi Istvánok mind szédületesebbé váló körforgásai, míg végül a belső és külső forradalom, a történeti adottság s a fantomok között sem mi, sem ő nem tudunk különbséget tenni. A lángész éppen abban különbözik minden más egyéntől, minden más «tehetségtől», hogy míglen a mi létünk egész alapja az «én» s «nem én» közti megkülönböztetésen nyugszik (mit *Schopenhauer* óta «Subjekt»-nek és «Objekt»-nek hívunk) és *Kant-al* szólva tudjuk, hogy a «Ding an sich»-be soha bele nem hatolhatunk, addig a zseni téren és időn kívül nyilatkozik meg s ezért vannak mozzanatai, mikor eltűnik előtte az «én» és «nem én» különbsége. Mi sohasem jutunk el ebbe a magasságba, éppen azért nincsen jogunk «őrület»-nek nevezni el azt a stádiumot, hova a mi kis «én»-ünk nem tudja követni őket.

A forradalom forgó színpada tehát megindult hősünkkel, Széchenyi Istvánnal s most már senki sem tudja megállítani, ő' egyet tud biztosan, hogy neki ezt a színpadot nem szabad elhagynia. Természetes: őnem hagyhatja el önmagát. Ezért írja a Naplóban 1848 március 19-ikén: «Magyarország vagy inkább a magyar faj most van forduló ponton. A halál biztosnak látszik,

mert viszonyaink minden tekintetben szalmából vannak, az erkölcs legmélyebbre süllyedt, a mostani vezérek inkább az ördöggel, mint Istennel vannak szövetségben, Európa ég — miért ne égne el Magyarország?

Én: Becsületesen a bárkán maradok, amelyen Magyarország vagy elsüllyed, vagy beér a boldogsági?) és a nemzeti fejlődés (!) kikötőjébe! Hozzátartozóimat, fajomat s végül magamat a Te kezeidbe ajánlom, ó, Uram Isten! — Kossuth úgy beszél, mint egy próféta. Ki az oka mindennek? Egymagában senki! A körülmények. Én világosságot hoztam intézményeinkbe, Batthyány és Kossuth tüzet vittek bele.» A forradalmi március elején konzervatív «én»-je szól s Bécsben, a nádori értekezleten azt javasolja, hogy küldjék le őt teljhatalmú királyi biztosnak, a Szent István-rend nagykeresztjével «miután a zavar Pozsonyban és az országban olyan, hogy rendes eszközökkel nem lehet azon segíteni, rendkívüli eszközökhöz kell fordulni a forradalom megelőzésére»; ő alkuszik majd a rendekkel, ő feloszlatja az ellenzéki köröket. «Biztosítékul lekötöm a fejemet, családomat, birtokaimat. Az éri dicsőségem az, hogy szemeteskocsiba fognak. «Március 15-ikén a forradalmi Széchenyit látjuk, ki az országos küldöttséggel megy Bécsbe, kalapján nagy tollal («ami azt mutatja, hogy ő sem tudta magát kivonni a lelkesedés elől» — írja történetírója) s Kossuthnéval egy kocsiban vonult be, aki — mint Széchenyi feljegyezi — reszketett. — Március 1-én Taschnerhez írt levele ezt mondja: «Barátom, csudákat élünk! Nemzeti Ilonunk hajszálon függött. Az első felvonás gyönyörűen sikerült. Én teli vagyok a legszebb reményekkel. Valóban egész mértékben élvezem mindazt, ami Bécsben tegnap és ma történt. Nekem, úgy látszik, mintha ránk vagy azokra nézve felnyílt volna az ész. Én nem tudok kételkedni nemzetünk legszebb kifejlődésén s miután Batthyány és Kossuthnak hallatlan, nagy szerepén“ csak örülni tudok és Isten látja lelkemet, legkisebb irigység nem rejlik keblemben, azon édes meggyőződésben ringatom magam, hogy politikámnak nincs egyéb mozdító ereje, mint ügyszeretet. Fogok-e és minő részt venni az új kormányban, még nem tudom.

Egészségem miserabilis, alig tudok lábamon állni. Bécsről most nem írhatok, hanem hogy egy kis része a kikelteknek engemet is illet, arra esküdhetem. Bárminőnek fog mutatkozni a második és harmadik felvonás, azt be kell várnunk. Mi engem illet, én Batthyányt és Kossuthot legőszintebben fogom szolgálni. Köszöntse Kovács Lalit etc., etc. Holnap írok ismét, ma e sorokat csak azért vetettem ide, miszerint éltem jelét adjam és Önt kérem az idemellékelt levelet kézbe juttatni. Az én politikám biztos volt, de lassú. Kossuth egy kártyára tett mindent és legalább idáig annyit nyert a hazának, mint amennyit az én politikám tán 20 év alatt nem bírhatott volna előállítani! Ha reactio nem történik és több lesz bennünk a hazafiság mint az irigység, s több a polgári erény, mint a dicsvágy, én biz azt hiszem, lesz még a magyarból valami s pedig sok! Széchenyi István.»

Ó, ha itt meg lehetne állni! De az elbűvölt forgószínpad kérlelhetetlenül forog tovább ... Március 23-án elfogadja a miniszterséget: «A fűriák üldöznek engem, Aláírtam most halálos ítéletemet! Bizonyosan nyaktiló alá kerülök» ... Tovább! Tovább! «Kossuthal együtt fognak felakasztani.» «Nem kell a forradalmat feltartóztatni: de meddig nem? Ó, Nemesis! Én nyugodt vagyok. Engem hazafiság vezetett s nem aljas gondolatok. Reformer voltam. Akasztani vagy felakasztani. A teljes feloszlás elkerülhetetlen.» Tovább! «Többé nem remélek semmit. Magyarország haldoklik. Áprilisban már guillotine fog Pesten működni. Bécsből sorsára hagyják Magyarországot s végül elfoglalják és megszállják. Magyarság sírja! Ó Istenek, elébb aludjak el örökre!» Eznep forradalmi módon a kerükti ülés elnöki székén eltépi egy konzervatív követ indítványát. (Március 25.) «Egészen jól aludtam, hogy le fognak fejezni, azon egy pillanatig sem kételkedem.. Pikáns ebben az, hogy Kossuth legalább a saját elveiért fog meghalni, de én olyan nézetekért, melyeket mindig elleneztem.» «Az a benyomásom, hogy a rjst.; vok meg fognak minket semmisíteni. Szomorú vagyok-Csak csuda mentheti meg fajunk életét.» «Ma e küldöttségtől koszorút kaptam: borzasztón lázadó szaga

van s anarkiára emlékeztet.» «Rossz álmaim vannak. A híd óriásinak látszik — nem lehet befejezni. Ez nem más, mint a babiloni torony. Ez az oka az összekeveredésnek!» «Elhatároztam, hogy lemondok, ha a kockázatos játékot folytatják. Még várok egy kicsit. Tán megnyeri szemtelenségük a csatát, mert más alapja politikájuknak nincs.» «Egész éjjel lázas vagyok. Nehéz álmom nyom: a magyar fajt kipusztítják.» «Bátortalan lettem. Nincs egyetlen reménysugár. Hangosan gondolkodom. Ezt drágán fogom megfizetni.» Május 13-ikán már ide jutunk: «Igen rosszul vagyok. Erős fejfájás. Most kezdem álmatag s étvágyamat elveszíteni. Nem adok nyolc napot s itt minden égni fog.» .. .Tovább! «Rossz álmok, úgy érzem, én vagyok a főoka e bajoknak. Talán kár volt, hogy nem hagytam meghalni a magyar fajt.» ... «Átadom ezüstöm nagyobb részét az államnak. Rossz éjszakám volt. Lelkiismereti furdalások. Andrassy György így szólít meg: «Emlékszel arra, mikor Ostendében azt mondtam neked, hogy a Te «Hitel»-ed fel fogja gyűjtani az államgépet?» ... «A jövő vérrel terhes. Egész Európa felett sötét felhők úsznak, ezek meg fognak szakadni s irtózatossá sok vér fog folyni.» «Kossuth neve a Történelemben vértengerbe lesz beleírva.»

Az események rettentő pörgettyűje már oly szédületes sebességgel hajtja egymás után — megállás nélkül — mind gyorsabban, mind gyorsabban Széchenyi lelkének egymásba ütköző darabjait, hogy az egész világ — kívül s belül — számára feneketlen örvénnyé változik. A külső történések is torlódnak, de messze meghaladja forradalmi egymásutánjukat az a száguldás, mellyel a belső Széchenyi-kerék követi vagy előzi őket. Nincs idegrendszer, mely ezt a pokoli rángatást el tudja bírni.

«A ministeri tanácsok üléseiből mindig fokozódó levertséggel, később mondhatni, lélekbetegen láttam hazatérni a grófot,» — írja a szemtanú. «Kérve kértem: maradna el azokból, hol úgy sem volt (már) semmi activ része, de erről hallani sem akart, ezt ő rámért kötelességnek nézte és szigorú pontossággal eljárt. Könnyebbülést látszott érezni, ha onnan haza-

térve, lelke fájdmát kiönthette. Meghagytam komor-nokának, üzenje meg, ha a gróf a ministeri ülésből haza jő. Ilyenkor azonnal felmentem, többször maga is küldött utánam. Szólt ilyenkor a vett hírekről, saját felfogásáról, a helyzet veszélyes alakulásáról, saját kiállhatatlan helyzetéről.» «A felmagasztaltság állapotában járt fel és alá szobájában, a halvány remény és mély aggodalom kinyomati váltakoztak arcán.» «Kértem figyelmét összeszedni 10—15 percre. Hozzá-fogtunk, néha óráját is kitette, jelezve, hogy a kitűzött idő az enyém. Azonban alig kezdem el, már meg kelle állnom, mert láttam, hogy gondolatai máshol kalandoznak. Feleszmélt, megdörzsölte homlokát, összeszedte figyelmét és kért: folytassam, vagy jobban kezdjem meg, de bizony sokszor történt, hogy felálltam helyem-ről és azt mondtam: most nem megyünk, vegyünk magunknak erre más időt. ő is belátta, homlokára csapott, mintha büntetni akarná, hogy nem bír megválni azon tárgyaktól, melyek ellenállhatatlan erővel oda-fészkelték magukat s uralmuk alatt tartják.» «Nincs mentség, elveszünk menthetetlenül — kezdte nekem beszélni állandó refrainjével, ha a minister tanácsülés-ből visszajött.» «Agyam szédül, vérem fagy a gondo-latra is, mivé leszünk a világ szemei előtt. Eddig ha nem is büszkélkedve — mire okunk nem volt — de önérzettel mondtuk el a külföldön fajunk tisztességes nevét. Ezentúl vagy pirulva mondjuk el, vagy eltagad-juk a meggyalázott nemzet nevét.» «Kifáradva, meg-törve az évek óta folytatott harcban a sors ellen, kimerülve, mindentől elhagyatva egyedül állok, senki-től meg nem érve, senkitől nem gyámolítva.» «Mily szerencsétlenség, — monda mély felindulásában —: hogy én a dolgokat oly sötét színben látom, s előttem minden vér és pusztulás. Nem lehet, hogy én ne téved-jek, pedig előttem oly világosan tűnik fel a helyzet, látom az örvényt egész mélységében, mely felé rohanva haladunk — ez mégis csak agyam beteges víziója tán.» «Kisietett, az erkélyre, mintha szabad levegőt keresne forró agyának nyomása ellen. Ott agyát kezeivel meg-szorítva — Istenem — monda, úgy tetszik, mintha örültek házába jutottam volna, mintha pokoli bűvölet

úzné velünk gonosz játékát hogy veszünk felett annyi elragadtatással tomboljunk. Ezt senki, de senki nem akarja látni, csak én szerencsétlen. Nem-nem — nekem kell örülnem lennem.» (*Kovács Lajos.*)

«Kimerülve, mindenkitől elhagyatva egyedül állok» — nem, nem, még nem egészen egyedül. Csak egy unokafivére, Lajos fia, Dénes, rajong érte s beáll a szabadság hadseregébe. De Lajos Zsófia főhercegasszony udvarmestere s a főhercegnő ugyancsak érezheti rosszalását. «Tudja ügye-ebár, hogy itt nem jó benyomást tett, hogy fia a magyar hadseregben szolgált, ő — izenteti Széchenyi Lajosnak — az én főudvarmesterem, Dénes pedig fiamnak nevelkedett föl, nem bírtam megérteni.» Ezért az öntudatos főhercegasszony Lajos gróft avval a szörnyű büntetéssel sújtja, hogy nem jelenhetik meg az ő ezüstlakodalmán — s Lajos gróf előbb-utóbb kénytelen lemondani az udvarmesterségről fia ballépése miatt, mikor is avval védekeznek, hogy «Szerencsétlen öcsém tanácsolta ezt neki.» (Széchenyi Lajos gróf lemondó levele 1849 október 27-én.) Francois grófné pedig (Lajos gróf második felesége) így írja le Imre fiához intézett levelében 1848 március 15-én hatását. Fogaim csak úgy vacognak a félelemtől s már szinte látom, miként mérszárolnak le mindnyájunkat. Atyád Mimivel és Júliával a szobában fel s alá sétálva mondják el az olvasót.» A másik fivérnek, Pálnak, csúf és ostoba szerep fog jutni gróf Batthyány Lajos halálos pőrében, mert «mint a márciusi törvények egyik leghevesebb ellensége» (Batthyány szavai) Batthyány terhére vallott.

Pest lázban ég. Tüntetések, fegyveres összecsapások, ellenzéki rohamok kergetik egymást. Megjött a minden forradalom törvénytelen kolke: az árulókérés. A lámpavasra! s minden jól lesz. A személyi biztonság megvacog s a minisztereket fenyegetik. «Man wird laternisiert» (A lámpára akasztanak minket), írja a Napló. Széchenyi fegyveres védelmet szervez, mert mindegyre híre jó, hogy életére támadnak. Vele van Crescence s a két fia. El! el! őket meg kell menteni, «Én maradok, ők menjenek» — sóhajtja a Napló.

Többször beszél erről Crescence-el, akit a Napló már éppen nem magasztal. De Crescence mindig kitér az elmenetel elől. ő tudja miért. Végre is nem lehet várni. «A lámpára! A lámpavasra!» — hallszik. «Egészen esetnek érzem magamat. Crescence halálos álmát alussza, ó a szerencsés.» (Július 8.) Az idő szárnyal. Mindennap új halál és új veszély. «A menekülés lehetetlen.» (Augusztus 11.) Crescence tovább álmodoz. Már nem lehet várni. Rászól Crescence-re: «Neked el kell menned a gyermekekkel.» S erre megtörténik a váratlanság. A kicsinyes, álmodozó Crescence fölemelkedik egész nagyságában:

— Ne küldj el engem — én veled élek s veled halok meg.

István megrendül lelke mélyén. Ez megint az, aki eseménye volt. Az ideál most újra megjelent. Most már tudja, mit kell tennie. Crescencenek azt mondja, hogy induljanak előre Cenkre, ő utánuk megy. Augusztus 23. reggel 11 óra, «Elbúcsúzom Crescencetől. ő semmit sem sejt. Isten, legyen meg a te akaratom.» Augusztus 27. Crescence, Zichy Marie, fiai Béla és Ödön gőzhajón távoztak. «Viszont fogom-e látni őket? Azt hiszem, nem? Szívem megtörik — s így mégis könnyebben vagyok. Templomba megyek! Nem bírok már imádkozni sem.

Míg szíve, szeme tele könnyel, a városban azt beszélik, hogy Széchenyi megszökött. Érzy, hogy most már nincs senkije. Nem, nem: még van valaki: a híd, életmunkájának nagy szimbóluma. Tudja, hogy sohasem fogja a kész hidat látni. Ám nem bír magával. A híd! A híd! Most feszítik ki a láncot a hídoszlopok között. Siessen, Clark, siessen! «Ha a láncfeszítés közben nem történik szakadás, elhiszem, hogy hazai ügyeinkben is történhetik csoda — megmentésünkre.» Az első lánc, ím, ki van feszítve! Nem bír magával. A kifeszített láncon átrohan Budára. Mindenki megremül a nyaktörő mutatványtól. «Ez lesz legbiztosabb menekülési utam, hova tudom, senki sem követ.» «Eljött végre — írja a szemtanú — a tizenkettedik — az utolsó — ív felvonása. Ez döntött a láncfeszítés sorsa felett. Clark rendkívül izgalomban a felvontatott lánc fején állott, amint a gép rendkívüli ereje felvonta.

A gróf otthagya őket a budai lánchídfőnél és egyik hajón, melyen a láncc nyugodott, foglalt helyet és nézte a láncc lassú emelkedését.» A láncc már majdnem fent van. Ekkor lezuhan s esésében kettévágja Széchenyi hajóját. A láncc, Clark és Széchenyi István mind eltűnik a Duna habjaiban. Széchenyi kiúszik s hazaviteti magát. Lelke zuhanása nagyobb, mint a testéé, mely tele kék foltokkal. Elborult arca mereven néz maga elé: a nagy szimbólummal ő is összetört. «Így fog ez velünk is menni. Elbizakodásunk nagyra nőtt. A tizenkettedik órában török össze minden!»

Többé nem lehet bírni vele s jóslataival.

Kézének üterei kiemelkednek s majdnem bogot formálnak. Könnyezik és felkiált: «Én a csillagokból olvasok. Vér és vér mindenütt! A testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetetlenül és örülten. Keresztet rajzolnak vérből a házakra, melyeket le kell égetni. Pest oda van. Száguldó csapatok dúlnak szét mindent, mit építünk. Ah! az én füstbement életem! Az ég boltozatán lángbetűkkel vonul végig a Kossuth neve — flagellum dei!» (Báró Kemény Zsigmond följegyzése.)

Augusztus 20-án, Szent István napja éjjelén, nem tudott aludni: önvádak kínozták. Tízszer is gyertyát gyújtott s föl s alá járkált hálószobájában. «Ki lehet-e i bírni soká ezt az állapotot anélkül, hogy örült, örjögő és kétségbeesett legyen az ember?» — kiáltja bele saját tükrébe: a Naplóba. Átmegy a krisztinavárosi templomiba, ahol nejével s gyermekeivel gyakran szokott imádkozni s a plébánosnak töredelmes gyónást tesz. «Ön nem vethet önmagának semmit a szemére, mert amíg önmaga munkálkodott, minden jól ment és a hiúság egy neme azt hiszi, hogy egy ember lehet ily nagy dolgok oka.» De ő nem érzi magát megnyugtatta. «Az én irataim ébresztenek föl a nyugvó magyart, a kaszinók szülték a köröket, klubbokat; én raktam meg az alapot, amelyen Kossuth és Batthyány megnőttek; mindennek én vagyok az oka. A kinnak és fájdalomnak mekkora tengerét kell még átszenvednem, míg mindezt megbűnhődöm!» (Napló, augusztus 25.) «A szenvedés poharát Istenbe vetett megadással fenékgig fogom üríteni.» Így

fogadja. De ez az erő csak pillanatokig tartott. Egy benső hang folyton azt mondja s «úgy-e — kiáltja ésbontóan — minden bajnak Te vagy a főoka!», egymás után két éjjel hallja ezt. Meggyón másodszor, meggyón harmadszor a krisztinavárosi templomban, megáldozik, de nem tud vigasztalódni. «Te vagy az oka mind a szörnyűségnek, ami történik s a véroceánnak, mely el fog önteni. Átkozottnak érzem magamat. Semmi vigasztalás, sehol világosság, úgy szaladok körül, mint az örült s verem fejemet.» (Augusztus 29.) «Senki sem akarja látni a világtörténeti katasztrófát, mely most ránk következik . . . Elönt a kétségbeesés.» (Augusztus 31.)

S a Napló végszavai mindent elmondanak:

Szeptember 1.: «Ma lezárom Naplómat. Isten könyörüljön boldogtalan lelkemnek!»

Szeptember 2.: «Mindenki észreveszi nyomorúságos állapotomat.»

Szeptember 3.: «Kétségbeesés! Éjjeli tanácskozás. Kossuth beteg. 48 óra alatt minden lángban fog égni! És egyetlen ember sem akarja elhinni nekem. A legszörnyűbb hangulatban vagyok. Pisztolyt. Még sem. Semmit sem alszom s öt percig sem tudok nyugodtan ülni. Irtózatos lelkiismeretfurdalások. Carolina és a többiek! El vagyok kárhozva. Isten, könyörülj rajtam! Az egész világrendben egyetlen fénypontot sem látok. Voltam István nádornál, ő 'bizakodó és nemes. Előbb Kossuthnál voltam, ezt mondta: «Én paktálok bár az ördöggel, de Béccsel és a dinasztiaiával nem!»

Szeptember 4.: Négy órát aludtam. Az Eumenidák aztán megint korbácsoltak. Agyon akarom lőni magamat. Tasner visszatartott. Megyek ministeri tanácskozásra Kossuthhoz. Fölmentenek... a további közreműködéstől. El vagyok határozva, (?) hogy itt maradok és itt halok meg. Elbúcsúzom a két Clarktól. Búcsúzó levelet írok István főhercegnek. Nálamnál senki sem teremtett nagyobb zavart ebben a Világban. Ó Istenem, könyörülj rajtam!»

Az óriási tűzhányó összedőlt. Hatalmas kupolája behullott saját mély tűzébe s amint a lezuhanó sziklák

áttörök a rejtett barlangokat, felverik bennök a huhogó denevéreket s az éjszaka minden kísértetét...

Szeptember 5-én orvosa, dr. Balogh kocsiba ülteti, hogy elvigye Cenkre. úgy, van, hogy Győrött Crescence vár reájuk. Mikor nagy késéssel a batár Györbe ér, meg kell állítani a patika előtt. Egy pelyhedző bajszú ifjú áll a gyógyszerár ajtaja előtt: őt küldik be, hozzon erős csillapítószer, mert Széchenyi István nagyon rosszul van. Az úton egyszer pisztollyal rohant el a cserjésbe. Esztergomnál a Dunába ugrott. Most a szállodába viszik.

A gyógyszerész fia, Kautz Gyula, később nagy tudós, tanár, majd bankkormányzó, mikor a vendégfogadóba felviszik az orvosságot, ijedve hallja, hogy a gróf keze és lába törülközővel van megkötözve. Dr. Balogh ennyit mond:

— Leírhatatlan gyötrelmek, többszöri huzakodások s legdühösebb rohamok közt jutottunk idáig.

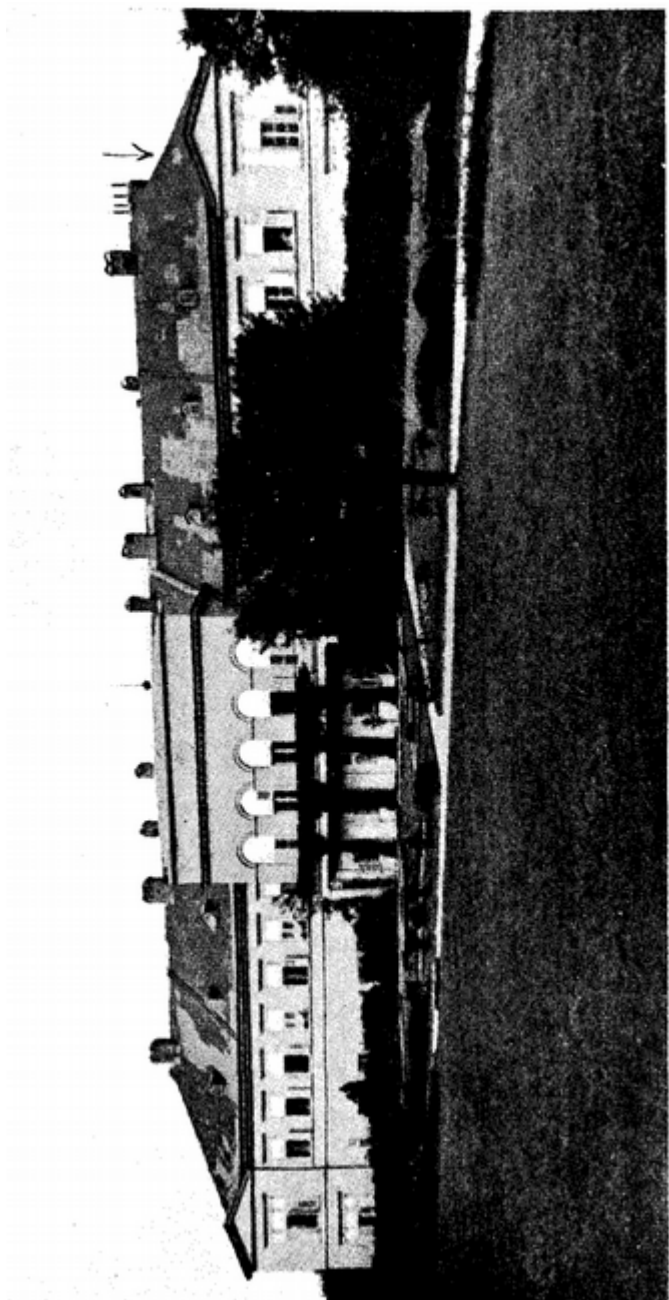
— S most Cenkre mennek?

— Nem, — felelte Balogh — Döblingbe. Másnap a döblingi tébolyda rácsos kapuja bezárult gróf Széchenyi István mögött.

XVII.

A nagy éjszaka.

«Én Széchenyi István, a legszerencsétlenebb ember vagyok, vagy inkább a legnyomorultabb lény, ki valaha lélekzett; mert érzem, sőt tudom, hogy amíg magamról tudok, az öntudatom a pokol minden kínjával fog kínozni, pokolra fog vetni s ez a tudat elpusztíthatatlan, örök! Reszketve reszketek, mikor ezt írom. Nem az Isten s az ő angyalai hagytak el engem: én hagytam el őket. Megöltem az én lelkemet az érzéki bűneimmel. Karolinát megöltem lassú tűzzel hét év alatt. Sokan megbontottak, sőt a fülembé ordították: «Mit cselekszel te nyomorult! Meggyilkolod Karolinát!» Láttam, hogy olhal, de a legnagyobb közömbösséggel néztem azt. Akkor estem kétségbe, mikor 1820 (augusztus) 29-ikén

A DÖBLINGI GYÓGYINTÉZET

kiszzenvedett. Megbánás és vezeklés helyett a bűnbe vettem magamat. Ivás, érzéki örömek elnyomták a mélyebb lelki kitöréseimet. Terhe voltam magamnak s másoknak, míg 1823-ban mostani szerencsétlen feleségem iránt kezdtem epekedni. Én nem szerettem őtet, mert hiszen én csak magamat szerettem: az én eszemben az o elcsábítása járt. ő testileg ellentállott, de a lelkét magamévá tettem, mert ő az egész világon engem szeretett legjobban. Hogy őt egészen megnyerhessem, ráléptem a hazafiság mezejére, 24 szónál nem tudtam többet magyarral, azt is rosszul, de ellenzékinék léptem föl a mág-nástáblán s 60.000 forintot ajánlottam föl, hogy mire, azt tulajdonképpen tisztán nem is tudom, de magyar nyelvészeti Akadémia lett belőle s ez volt az a Pandora szelencéje, melyből a mostani nemzeti viszályok kikeltek. Egy hét alatt én lettem a legnagyobb magyarja a történelemnek. Mindenki hódolt nekem, feleségem imádott s elhívém magamról, hogy Istennek vagyok küldöttje...

«Ettől az időtől kezdve rendkívül tevékenységet fejtettem ki, hazafias vállalkozásokba kezdtem s amellett 16 könyvet írtam. Ezeket az ördög diktálta. Megrészegettem velők a magyar fajnak azt a maradványát, mely már vagy halálra vált, vagy csendes iparkodásnak adta magát. Utánam indult többé-kevésbbé mindenki, mert hiszen az nagyon könnyű volt: nem kellett ahhoz semmi más, mint magyarnak adni ki magát, aztán beszélni, ellenzékeskedni s készen volt a bálványozott hazafi.

«Halálfélelem reszketett bennem, különösen 1848 márciusi napjai óta, azért, mert nem tagadhattam, hogy huszonhárom-huszonnégy esztendő óta nekem volt a legtöbb részem a katasztrófában. Még volt akkor annyi erőm, hogy elaltassam a fölébredt lelkiismeretemet s — mint most látom — még képes voltam arra, hogy összeomlásom előtt két pokoli dolgot segítsék elkövetni. Egyik: elfogadtam a ministerséget s rávettem erre Esterházy herceget is, ezáltal a mozgalomnak olyan támasztékot adtam, hogy annyi sokan, kik nem tudták, mely úton járjanak, a legnyomorultabban elvakítottak. Másik: én vettem rá Kossuthot, hogy bankó-

kat nyomasson és segítettem neki a gyors keresztülvitelben, így vált lehetségessé a háború, azaz a forradalom s a hosszú és rettenetes harc.»

«Amint végbevitettem e pokoli cselekedeteket, egyszerre, 1848 augusztus 30-ikán, szerencsétlen Karolina születésnapján, kinyílt a szemem. Világosan láttam ekkor, hogy hiszen én magamban már réges régen, talán már 1811 előtt elnyomtam minden isteni szikrát, nyomorult gonosztevő voltam, rosszabb a legszörnyűbb bestiánál. A természet s a szerencse dúsan megajándékoztak:, de nem jötevőjévé lettem fajomnak, hanem gyilkosává. Átok ült már rajtam, mikor feleségemet oltárhoz vezettem, s három gyermek anyjává tettem őt, az angyalt, kit már akkor, mikor szerelmes kezdett belém lenni, én 1825 óta mindenek fölött szerettem s most is örültem szeretek, őtet, ki arra volt teremtve, hogy Isten közelében ragyogjon s az örök üdvösségben ékeskedjék, őtet lerántottam a múlandóságba s talán az örök kárhozatba. Sok-sok becsületes embert elcsábítottam, kik aztán éretlenségből, vagy nemes, de meg nem emésztett hazafiságból beléptek a forradalomba, vagy éppen annak élére kerültek s így támadt ama vértenger, nyomor, kétségbeesés és pusztulás, mely ma mindenütt terjed — tovább nem áltathatom magamat, mert Latour, Lamberg, Zichy Ödön halála végeredményben mind-mind abból a Pandora-szelencéből keltek elő, melyet én nyitottam ki — az iszonyú drámának még ezredrésze sincs befejezve, mert az én gyalázatos életem által s talán másoknak bűnéből is a gonoszság meggyökeresedett a földön s az emberiség minden fogalma összezavartatott vagy ezután fog öszekuszálódni.

«És mostan kérдем magamtól: van-e menekvés még az én számomra? Irtózatos pokoli kínok között felel erre reménytelenül lelkem: Nincs, nem lehet menekülés! «Te — mondja lelkiismeretem — milliónyi embertársadnak raboltad el földi és lelki boldogságát. Ezek a Te tanaid, a Te példaadásod, a Te bűneid sorozata által lettek jó emberekből bűnösökké, gonosz démonokká. Te most az örökkévaló megtorlás törvényeinek parancsa szerint örökké kell hogy megszenvedj

ama szenvedésekért, melyeket nekik okoztál, elrabolván beteljesedő üdvösségüket.»

«Szörnyű rettegésemben, melyet szó leírni nem tud, folyton-folyvást keresek valamely vigasztaló pontot, mely arra mutatna, hogy levezelkelhetem mindezt. De fénysugár sehol sem látható. Nagy-sötét éjszaka van körültem. Jótettek által próbálnám lemosni bűnemet. De nem vagyok erre képes, ez az üdvösség bezárult előttem.

«Úgy vágyom a feleségem, a gyermekeim megölelése után, hogy belészakad a szívem. Kétségbeesésemben szeretnék elpusztulni. Ám valamely legyőzhetetlen hatalom erősebben s keményebben visszatart ettől a boldogságtól, mint minden bilincs s a börtön fala. Mért csaltam meg feleségemet avval, hogy színpadiasan oltárhoz vezettem! A vétkek kelyhe betelt. Szívem reszket a félelemtől s bánja mindazt, amit elkövetett. Milliárd évek kínját megadással, örömmel elviselném, mert szívem megmozdult s az egész teremtett világot átfogná, de egy belső hang, amelyet elhallgattatni nem tudok, így szól hozzám: «A legmélységesebb megbánás sem tudja életrekelteni immár a holtakat s nem bírja jóvátenni azt a nyomort és szenvedést, melyet Magyarhonnak s az osztrák birodalomnak én okoztam, nincs erre kiengesztelés, még ha milliárd éveken át viselném is a kínok kínját, mert örök, beteljesedő üdvösséget öltem én meg.» És ha azt kérdeznék, mi az a tengernyi bűn, melyben úsztam, ez a feleletem: számtalan nő elcsábítása, legkeményebb szívtelenség szegény emberek iránt, vertem a cselédeimet és én vagyok az oka Sarau Gabriella grófné halálának is s én tagadtam meg Kelly-üiek, a nyergesnek annak a negyven angol fontnak a megfizetését, mellyel tartoztam neki... mindenek fellett álnokságom és képmutatásom!

«Az ilyen szörnyszülöttet, az ilyen szemetet, mint én vagyok, legjobb ha elfelejtik. Sajnálni csak félrevezetett honfitársaimat lehet s az Ég minden angyalai gyászolják őket, mert ők jobb sorsot érdemlénének s azt jó vezetés mellett él is érték volna, — legjobban sajnálandó az én szerencsétlen feleségem, ki most a boldogságban úsznék, ha én helyettem akár egy veszett ku-

tyával vagy egy csörgő kígyóval találkozott volna az életben s azok harapták volna meg ahelyett, hogy én tettem nőmmé ...

«Azt mondjátok, hogy életében senki sem tudhatja, hogy holta után elkárhozik-e vagy sem, s így én wem láthatom azt világosan. De én ezt felelem: a menny megnyílt előttem s az Orion csillagképzetében olvasám, tisztán, kivehetően, — úgy, mintha lelkiismeretem tükrébe néznék, hogy én itt meztelenül fogok saját piszkomban, a legnagyobb kétségbeesés között elrothadni, a túlvilágon pedig örök kínra fogok ébredni, ott nem a kis földgömb méretei szerint, de a csillagok, az egész világegyetem óriási arányaiban fogok szenvedni, mindig növekvő kínlódással s a nyelvem kitépése lesz legnagyobb kéjem.

«Ó, Uram, minek születtem én nyomorult féreg meg a semmiből? ...

«Feleségem, Te szerencsétlen, miért csaltalak meg téged, miért csaltam meg a világot s miért csaltam meg legjobban saját magamat. Immár én a pokolban vagyok. Nem valamely rögeszme fogott el, hanem teljesen fölébredett lelkiismeretem tart vasTnarkában. Úgy sóvárgok utánad, mint a sátán az Isten ábrázátára. Kinyílt a paradicsom: ott látom a Te nemes arcuat, de néni szabad hozzád közelednem, a közelemben sem szabad bocsátanom Téged. Ez több, mint ezerszeres halállal halni. Az elpusztulás az egyetlen, mely után vágyódom, — de az lehetetlen — megreszketek az örökkévalóság gondolatától, melynek megnyílnak előttem kapui. Már húszéves koromtól kígyóvá lettem, az ördög eszközévé. Mentsd meg magadat s a gyermekeket. El kell felednetek engem! Téged, nemes lelket ne érjen az én szörnyű sorsom, ó, oly nyomorult vagyok, mint az útszéli kő!...

«Pál bátyám! Vedd magadhoz feleségemet s a gyermekeket! Sohasem foglak titeket viszontlátni, sen: itt, sem a túlvilágon, mert én a pokolba hullottam s Ti Istenhez mentek. Rettenetes!

«Holnapután van szerencsétlen Karolina halála napja, én öltem meg őt. Azután szegény hazámat gyil-

koltam meg írásaimmal, politikai agitációmmal s bűnös étetemmel. Most megölöm szerencsétlen feleségemet, az árva Madárkát és nyomorult gyermekeimet. Már nem tudok ezen segíteni. Már késő: Magyarország meghalt s a halottak nem támadnak fel. Milliók szíve van megtörve; ezrek haltak meg kétségbeesve, sok ezer küzködik bilincsek között; nemes emberek — számuk végtelen — bűnbeestek s talán elvesztették örök üdvösségüket. Ki vetette meg a magyar lázadás alapjait? Ki? Senki más, csak én! Én voltam az, kinek semmi sem szent. Hiúságomnak, pillanatnyi élvezetnek áldoztam fel mindent. Szüleimet, a hozzám tartozókat, mindenkit, akik szerettek, akik imádtak. Mindenkit!

«Nem maradt másom, mint társam, a kétségbeesés éjjel és nappal. Én vagyok Segestus, az áruló! Én vagyok az Antikrisztus, az Apokalipsis nagy szörnye én vagyok! Az egész mennyei Jelenés reám mutat, mert az ördögnek én készítettem elő az utat ezen a bolygó csillagon. Én, én vagyok egyedül oka a magyarság szörnyű nyomorának. A pokol túl sekély, az öröklét túl rövid, a kínok kínja túl enyhe, hogy eléggé büntessen engem nyomorultat, kinek sem égen, sem földön nem volt semmi szent! Én kitagadott, én elátkozott! Jaj, ó jaj mindenkinek, ki velem volt. Szörnyű, hogy ezt mind le tudom írni. Jaj, jaj nekem. A magyarság halála az én művem!

«A kevesek, kik ezt olvasni fogják, el nem hiszik, amit mondok. «Megőrült szegény» — így fognak szólni. Mindazok, kik itt az örültek házában vannak, azok is nyomorultak, de ők boldogok én hozzám képest, nyugtalanok, de az élet szépsége nem hajtja őket kétségbeesésbe. Zenét tudnak hallgatni! Látják feleségüket, rokonságukat. Kitaszítva egyedül én vagyok, Isten! S most megmondom, mi fog következni! Észre fogja venni Crescence, hogy életére lesek, mert gyilkolás az egyetlen szándékom. Azt érzem, hogy nem tudok meghalni, nem könnyen. Pisztolyom nincsen. Crescence fogja feloldani kötelékeimet, ó, Te, Magyarország gyöngye!

«Már nem sok választ el a dühöngéstől. Legnagyobb vakságom az volt, hogy Kossuth ellen támadtam, ő végtelen nemes ember, vele s a kormánnyal együtt kel-

lett volna teremtenünk. Petőfi az én fiam s az ő anyját s én pusztítottam el, mint anyyi mást.»

«Isten, Uram Isten, mi lesz velem! Magam mondtam ki a magam ítéletét: «Nincs nagyobb bűn, mint másokat vezetni akarni ahhoz való tulajdon nélkül.» Tehetséggel jobban meg voltam áldva, mint a többiek. Magyarország jótevője lehettem volna. El sem olvastam apám intelmeit, talizmánomat. Rettenetes! Mindennap tizennégy órát járok föl s alá, már 900 napja 3 egy szikráját sem látom a reménynek. Karolinát megöltem csupa rosszindulatból, azután kedvtelésből, időtöltésből gyilkoltam a saját fajomat, most ölöm a tulajdon nőt s gyermekeimet. Rettenetes! Rettenetes!»

Ki írja ezt: «Széchenyi István, a szegény gazfi.» Rettenetes! Rettenetes Ézsaiás próféta szörnyű emberpaskolása, Aischylos és Sophocles vérfagyasztó » sorstragédiái, a Jelenésnek könyve földöntúli látományán Shakespeare király-drámáinak legmarcangolóbb kínzásai, mind együtt vannak. Mind ott vergődnek Széchenyi Istvánban. Csak egy nagy-nagy lélek tud ily mélyre hullani — önmagába.

Mi történt tehát? Az évek óta agyondolgoztatott idegrendszer, a hónapok óta elfojtott hév, a hallatlan erőszakkal erőltetett önuralom végre is megtagadták a szolgálatot. Az idegrendszeren átfutó rezgések oly szakgatott s oly messze kilengéseket idéztek elő, melyelv már átugorták a valóság szűkreszabott határait s szembefordultak az én-tudattal. Ez tehát egy lassan készülő kedélybajnak tipikus esete volna. Ha Krafft—Ebing iskolájának tanításait jól megértettem, akkor a férfi-tervezetben — a női test más rendezése más határidőkben reagál — arra lehet számítani, hogy az idegrendszer kilengése szintannyi idő alatt jut megint nyugvópontra, mint amennyi idő az ingaszerű lökés megindulásától a kitörésig eltelt. Ez az elmélet úgy látszik beválik Széchenyi esetében, mert megfigyelésünk szerint a belső válság kezdete a negyvenes évek eleje, (mikor a két Széchenyi-gigász egymás ellen fordul), a kitörés 1848 szeptemberében következik be, a körülbelül újabb nyolc év múlva (1856) áll be a megnyugvás.

De ez a sematizmus nem magyarázza meg a Szé-

chenyi-jelenség belső lényegét. Mi történt tehát? Ha az olvasót gondosan előkészítettem a kérélnemtellenül bekövetkezendő tragédiára, akkor maga megtalálja a feleletet. Az az óriási kráter, melybe először az Etna tetején pillanthattunk belé, ledőlt, ama csodálatos barlangjáratok, melyeket a Napló-szövétnel kezünkben évtizedeken át bejártunk, mind beomlottak, a földalatti tűz mindent elborít s kénes lávája fortyogva ömlik végig egy hallatlanul kiterjedt emberlélek föltépett belsajén. A vulkán döbbenetes beomlása, mikor szörnyű sziklatömbjeivel áttörte a sokrétegű lélek egymásra torlódott halmazát, fölverte az elbűjt denevéreket is, melyek most kísérteties rebbenéssel szállnak a nagy éjszakában a gigászi tragédia omladékai felett. Karolina a Lichnowsky-lelél megtépett foszlányai, — az Akadémia megalapítása a Crescence iránti hevületben, így keringenek folyton-folyton a nyugtalanságtól izzó lélek felett. S csakugyan, amint cseppkőbarlangokat járva, a sercegő fáklya fénye ijesztő fény- és árnyképeket mutat, mert csak a közvetlen megvilágított alakzat látszik. az is óriásra nagyítva, torzzá vetítve, míg minden más részlet sejtelmes sötétben vész el: akként nőnek most észbontó nagyságra egy ki nem fizetett nyergesszámla, az apai intelmek, a rég elült Gabriella-epizód, vagy «Petőfi anyja, akit ő pusztít el», mert ő Petőfinek a forradalmat nevezi, azt a maga teremtésének tartja s kiterjesztett figurális árnyékként vetíti az összeomló lélek - barlang szakadékába.

A rettenetes vallomásnak, melyet kiirtunk s mely végighasogatja a gerincvelőt, legnevezetesebb látománya azonban nem fér bele még ebbe a megfigyelésbe sem. Túlnő ezen is s szétveti kereteit. Az a mind szédületesebben rohanó forgószinpad, mely Széchenyi különböző «én»-jeit hurcolta magával, mikor megakad s irtózatos roppanással összetörik, egymásra buktatja a sok «én»-t. A lélek most borzadva látja, hogy ez mind nem idegen alak, hanem ő maga. A fátyol le hull, mely elválasztotta «én»-jeit s amit mi régen figyelünk, azt ő most észbontó sikoltással pillantja meg. Kossuth nem «Kossuth & Co.», hanem ő, saját maga: ő tehát a konzervatív s a lázadó egyszerre. Ezért Kossuthról most már csak úgy

beszél, mint «rendkívül nemeslelkű ember»-ről, kivel nincs harca, ellenben német írásából magyar mondatot kiált önmagának: «Nincs nagyobb bűn, mint másokat vezetni akarni ahhoz való tulajdon nélkül» — tehát ugyanaz, amit annak a Kossuth Lajosnak vágott arcába a «Politikai Programtöredékek»-ben. Evvel most, Döblingben, az ellenkező fordulatot végzi önmaga körül, saját «én»-jének örjítő hajszájában, mint amikor a saját fiatal lázadását kereste és tapodta Kossuthban.

A nagy összeomlás végül összetöri az egész tükröt, melyet hősünk önmaga elé tartott mindig önfegyelmzésében, naplójában s vezekléseiben. A saját mélységébe pillant, saját kráterének dőlt le falazata s most áll saját tüzének peremén. S mikor ebbe a lávafolyamba tekint, azt hiszi, hogy égi s földalatti hatalmak tükröznek benne — ezért szólal meg «az Antikrisztus» s felfelve fiatalkori csillagos líráját, «az Orion csillagképben» személyesíti meg saját parazsát, melyről füst helyett égő sóhajok szállnak fel abba a vilávkáoszba, mely — megint ő maga. Ha észrevehettük — hogy ne vettük volna észre! —, hogy legmélyebb magábaölelések az a katolikus miszticizmus száll körötte, mely Széchenyi Ferencet, atyját, összeomlásakor körülvette, akkor a döblingi Széchenyi Istvántól, az ő sok «én»-jén át megtettük visszafelé a lélek-útját a praeformatioig, az «élő vázlatig.»

Az első hetekben a tragikusan megrázott szervezetnek dühöngenie kell, mert mihelyst a megszokott külső munka kapcsolai lehulltak róla, nem bír elférni saját megsebzett «én»-jében. Az első hónapokban a kétségbeesésnek nőnie kell, mert az önvád kegyetlen marcangolásában éli ki magát «én»-je s lassan a sok oldalról megtámadott idegszervezet logikus rendszerré ássa földalatti lélek-járatait.

A nagy éjszaka így száll “alá az Ember-történet egyik legérzékenyebb idegrendszerére, gróf Széchenyi Istvánra.

(Mikor idáig érek krónikámban, óhatlan elibéni állanak *Péterffy* Jenő gyönyörű Széchenyi-tanulmányának következő sorai: «Egy rendkívüli lélek színjátéka tárul elénk; csodás működés, melyben a pszichológust

elsősorban a hős szellemi egyéniségének éppen az a dialektikája érdekeli, mellyel lelkének beteg elemeit is fölszívja magába s átváltoztatva, e betegségéből, mint tengeri kagyló, gyöngyöt is termel. Hogy emellett a nyilvános és magánélet izgalmaiban túlzottan érzékeny s testi-lelki életéből salak is marad hátra, az természetes.» Ha valakinek, úgy Péterffy Jenőnek kellett ezt tudnia, mert hiszen maga is e túlérzékenyek közé tartozott s éppúgy öngyilkossággal végezte ezért életét, mint gróf Széchenyi István. Ám éppen azért vele együtt tiltakozunk ama (Grünwald Béla óta meggyökeresedett) felfogás ellen, mely összezavarja a lángész túlérzékenységet s rettentő hullámzásait, a betegséggel. Túlérzékeny idegrendszer nélkül nincs sem zenei kompozíció, sem líra, sem politikai meglátás. Acélidegekkel lehet valaki nagy katona, kitűnő sebész és világhírű boxbajnok, de a művészi teremtés nem éghet benne. Széchenyiben óriási mértékben jelentkezik a lírikus nagyszerű túlérzékenysége. Ha ezt mind (ó, olyan egyszerű és kényelmes dolog!) betegségnek nevezzük el, akkor — szóljon most megint a túlérzékeny Péterffy: »végre oda jutunk, hogy minden lélektani sajátosságot idegbetegségből fejlesszünk s az egész világ egy derűborúra berendezett szanatórium lesz. Valóban az egészséges embernek csak egy lehető föladata marad: pszichiátriát kell írnia s mindenütt idegbetegséget szimatolnia.»)

A nagy éjszaka tehát leszállott a legnagyobb magyarra. Az óriási köveket, melyek lelki életére dübörögve lehullottak, nem dobta ki magából s azért túlérzékenysége legfájóbb vonaglásában sem üldöz senkit, nem is esik üldözési mániába (ami nem más, mint nemleges képlete az üldözési vágnak), hanem önmagába hullván, mindenből önvádat termel s vezeklésben tobzódik. Miután az éjszakában fáklyafényben látja saját barlangjainak képződményeit, óriásilag megnövelve látja saját árnyékát: mindennek ő az oka s így jutunk el az Antikrisztusig.

Amaz embertriasztó vallomások, melyeket e fejezet élén hoztam, 1849 március 21 és április 21-e között íratlak, tehát ez utóbbi dátumot számítva, már tizen-

nyolc hónappal, — másfél évvel — a Döblingbe való megérkezése után. A lelki válság tehát folyton mélyül, szemelláthatólag idő kell hozzá, míg eléri telítettségi fokát. Széchenyi István — maga írja — már ekkor “900 napon át «nem lát senkit, nem csinál semmit, csak jár-jár, naponként 14 órát rohan fel s alá, minden remény-sége nélkül lelkének, nem halál-félelemben, de pokoli rettegésben.» «Most 60 éves vagyok, de 20 évesnek érzénem magamat, ha a reménynek egyetlen szikráját, ki tudnám lelkemből csiholni.»

Ott jár, jár Széchenyi István /napokat, heteket, hónapokat a döblingi intézet félemeletének sárgára viasz-kolt padlatán, mely az üveges ajtótól a rácsos ablakig nyúlik s bejárónak volna szánva, mert balra az inaszoba, jobbra pedig a gróf szobái nyílnak. (Ezeknek a szobáknak azután a lépcsőházból is van ajtaja.) A fáradhatatlan vándor — ki inkább Ahasverusnak, mint Áritichrusznak szólíthatná magát, mikor koronként felkiált — rettentő önkínzó gúnyjában színes cafatos papírsapkát hord a fején s valahányszor a bejáró pad íatát befutotta, egy golyót dob egy gyékénykosárba, így számolván, hogy az életútján «hány mértföldet haladt.» (Egyébként sáfrány szín kaftán a ruhája s csimbókos piros szandálban gyalogol.) Számítgatásai szerint kétszer megkerülte Európát. Ha a folyosói ajtóhoz szorítja homlokát, a homályos üvegen, melybe virágos váza silhouette-je van belevésve, csak azt láthatja, hogy a szemközti barna ajtón már a «zárt intézet» következik s erre van az orvosok járása. Mikor nagy zarándoklásában (ó, trappista kolostor ott Frankhonban — hol a barát nem adott absolutot!) elér a bejáró túlsó oldalára, ott már hosszabban nyugtatja meg fejét. A vasrács kacskaringói — ezek meg virágindát ábrázolnak — hűtik kigyulladt homlokát s az ablakból kilátni nemcsak a bolondok udvarába, hanem messzire a Leopoldsbergig, — ott a kolostor — alatta hőmpölyög a Duna s az folyik le, le, Pestbudáig, a hídig — addig a Hídig, mely az Ő számára soha sem akar elkészülni , . . Tovább, tovább . . . nincs megállás, megint utaztunk egy mértföldet, — azelőtt is mennyit utaztunk — Paris, London, Szmirna — Scio — Itália — Aetna — Aetna? . . .

Mára elég a rohanó zarándoklásból. Holnap majd újra kezdjük, mert az idő végtelen úr, melynek sohasem tudunk eljutni a túlsó partjára ..,

A sarokszobából még jobban lehet nézelődni. Az egyik oldal, úgy mint a másik két szobáé is, a nagy széles udvart mutatja, jó tágasán, a kettős nagy vadgesztenyefasorig, azontúl a Türkenschantz látszik s a régi temető. Az udvaron az örültek sétálnak. Egyszer az egyik felkiáltott hozzá: «Széchenyi gróf, a legnagyobb magyar!» ő magára riadt: «Mondd a legnagyobb bolond!» — s beszaladt tőle. Máskor egy torzonborz, csapzott szakállú alakot hallott üvölni — ki mindig rámutatott, de már emberi szó nem jött ki a száján s azután eltűnt. Ez volt a másik magyar lángész: *Lenau* . . .

Egyszer bombák repültek be a kertbe, — később megmondták: Windischgraetz herceg elfoglalta a forradalmi Bécset . . . azután beszálltak a riasztó hírek karvalycsapatai, mintha mind őt keresték volna, csak őt, amint fekete szárnyaikat verdesték körötte: Batthyány Lajos börtönben —, az orosz sereg átlépi a Kárpátot —, a forradalom le van verve —, Világos —, Arad —, a tábornokokat kivégzik —, Batthyányi megölik —, bitófák —, bitófák —, Kiss Ernő, Batthyányak vagyont veszítenek, —, vér, akasztófa, száműzés, szegénység, hontalanság. — Tovább! Tovább! — Az ő számára nincs megállás. — Ez mind ebből a Széchenyi Istvánból származott —, tovább —, tovább —, az éjszakában nincs út, csak menés, örök menés ...

Két kis nyírfa ér fel ablakáig fehér hancsú, selymes ágacskaival. Már nyolcadszor hullott le róluk a leveles lomb, nyolcszor ringott rajtuk a hó takarója, nyolcszor pattant ki rajtuk a pelyhedző rügy s himbálództak a tavaszi füttyre kelt rigók lába alatt. És Széchenyi István még mindig járja vezeklő útját s számolja kis golyókkal a sokasodó mérföldeket. De éppen így járnak s fordulnak folyton gondolatai. Lelke összetört színes üvedarabokból áll, melyeket folyton körben hajt valamely láthatatlan erő, mely nem más, mint saját maga ellen

fordult életerejé; így lesz káprázatos kaleidoszkóp a lélek-darabokból, melyek egymást kergetik, mindig töredékesek s azért sebzők, gyakran vissza is térnek, de akkor nem lehet rájuk ismerni — legalább ő maga nem ismer reájuk. Ezért pörgeti őket újra s megijed, mikor találkozik velük. A kaleidoszkópnak — úgy érzi a remeteségében — csak hozzá van köze s, nem a világhoz, ezért mindig fölszisszen, ha megnyílik, az ajtó s a világ be akar törni hozzá. Legjobban fél azoktól, kik legközelebb állanak hozzá, — Crescence, testvérek, gyermekek — s el is tiltja őket magától, vagy magát tőlük, mert az ő jelenlétük lelkének föltépett sebeihez ér. Inkább rohanni, — vagy talán sakkozni, hol az a nevezetes, hogy a sakkjátékban minden «szabó is erősen szorongathatja a királyt, sőt meg is mattozhatja, — midőn a fábul készült király csak úgy véthet a szabónak, ha ennek fejéhez csapja sakkantagonistája». De a sakktól is fél kell ugorni, mert kisül, hogy a német sakkmester le akarja verni az angol játékosokat, mivel «a boldog teuto, ki nem kormányoz, de kormányoztatik, untig disponálhat idejével, melyet sakkjátékra fordíthat — sok németnek a sakkjáték Hauptsache, minthogy komolyabb dolga nincs — holott a brit kénytelen maga magát kormányozni s miután a self-government nála realitás és nem komédia, ami természet szerint igen sok időt rabol» — megkezdődik megint a gondolatok izzó versenye. Tovább! Tovább!...

Széchenyi jár, járnak vele gondolatai s a kaleidoszkóp forog megállíthatatlanul. A szörnyű káoszban néha szilárdabb ködfoltok kezdenek mutatkozni, mint mikor csillagok támadnak a világűrben. Azután megint szertefoszlanak. De mintha újból összeállnának. Maga is megijed, mikor egy-egy összefüggő mondat mindegyre megismétlődik. Ez már új világosság lenne? De jön egy új rohama az önvádnak s elfújja azt. Most egész gondolatcsomó villan meg egyszerre — de lelki villámok csapnak le rá. Tovább, tovább!

Széchenyi István járja tovább örökkévaló zarándokútját, most már éjjel is. Mert kezdik vonzani, magukhoz kötni a ködfoltok, melyek a nagy lélekkáoszban megsűrűsödnek. Mint minden sebteli lélek, először

a láthatár szélén kutat — nem mer még közelebb jönni...

A muszka — a muszka teperte le Magyarországot — nem fog-e a nagy medve megint megjelenni — mert Bécs becsapta — Miklós cár belehalt abba, hogy ő megmentette a Habsburgok trónját s a krimi háborúban Schwarzenberg elköveltette Ferenc Józseffel a «nagy háládatlanságot», elütötte kezéről Konstantinápolyt — Schwarzenberg — Ferenc József «apostoli császár», ki nem akar király lenni s Pericolo passato, gabbato il santo — (ha a veszély elmúlt, elkotródhatik a szent) — «mely frázis legutolsó mondókája volt Miklós cárnak, mikor apostoli fiára és protégéjára gondolván, kiadta mystifikált lelkét». Amen! — Haha! «Ki ilyenén kacag, nem illenék-e tökéletesen a mai osztrák ministerium sorába, ha ebbül egy lánc véletlenül kiszakadna?» ... Hinni lehet ezt? «Nem hihetem, mert a történetek után, a sok akasztófára emlékezve, nem gondolhatni, hogy a büntetési élvezetet a kormány és kivált a lovagi fejedelem oly könnyen kezeiből ragadni engedné.» A fejedelem? Ő, ő mit tett? «A magyarok 1000 évig fennálló hónát irgalmatlanul szétszakítá, legjobb fiait minden jog ellen oly kegyetlenséggel lemészároltatá, mikép Nero hozzá állítva fehér galamb.» — Nem, nem, — járjunk tovább!...

De sem Széchenyi István, sem gondolatkaleidoszkópja nem tudnak megállani. «Az országnak legjelesebb fiai hol akasztófán lihegték ki lelküket, hol mint földönfutók nyomorultan veszték el, nagy számban pedig még ma is bujdosnak koldusbottal az egész világ hátán.» Ezt nem lehet elhessegetni. «Ez az apostoli császár mily joggal, mily szokás szerint hurcoltatott anynyi áldozatot vesztőhelyre, hogy tán Robespierret is legyőzi.» Ezt nem lehet kibírni. Nero és Robespierre... «Minden csepp vér. mely példaadásra nem szükséges, azon bosszúálló gyilkosnak fejére száll, ki ily iszonyatnak szerzője. «Ferenc József valóban még sokra viheti! Unique en son genre! (Páratlan a maga nemében).» S a nagy lázadó most újra lázad. A vulkán aljáról, láva, hamu és parázs alól kitör benne a forradalmi tűz. Gróf Széchenyi István, a döblingi fogoly leül ír-

asztalához s ettől kezdve ír, ír, szakadatlan. Hivatott történetírója ezt így mondja el: «Széchenyi 1857 elején döblingi lakásán késő esti és éjjeli órákban szobáiban föl-alá járva vagy karosszékében ülve maga elé idézi azt a véres közelmúltat, amelynek iszonyait szemivel ugyan nem látta, de agyidegeinek lázrohámában mégis végigszenvedett. Képzelettükrében föltámadnak a bitófák, melyeken e nemzet legjobbjai lehették ki lelküket; a börtönök, amelyek sötétjébe nemes áldozatok ezreit rekeszté el a fékevesztett zsarnokság; a koldusbot, melyet más ezrek kezébe ugyanaz a kegyetlen hatalom nyomott; a mély erdők sűrűje, melyben a menekülők csoportjai találnak menedéket. Kőlcsey testté vált barlangja, hol az üldözöttek felé gyilkos kard mered s a puszták nádasai, ahol a kivert farkasok fészékében az akaratuk ellen szegénylegényekké lett honvédszökevények lelnek búvóhelyet. Majd fordul egyet a kaleidoszkóp és Széchenyi látja a leigázott országban az idegen hivatalnokok, fegyveres bérencék és zsandárok ezreit, a Budán és a megyék székhelyein parancsoló furcsa, addig nem ismert alakokat; füle figyel és nem hall magyar szót, a hazai hangok helyett egy idegen nyelv igéi hirdetik az idegen győzők uralmát, mely az 5—6-felé tépett országra nem ismert törvényeket és az egykor hangos, dalos mezőkre síri csöndet kényszerít évek hosszú során át — sa külföldnek, Európának azt hirdeti, hogy civilizálni, építeni, teremteni jött.» (Károlyi Árpád.)

Széchenyi ír reggeltől estig. A szoba már tele nagy árkus papirosokkal, mik vezérszavakkal, vallomásokkal, izzó okfejtésekkel telnek meg. A forradalmár most kezd legnagyobb lázadásába ott, a helyszínen, a császárvárosban, a Burg közelében «az apostoli császár ellen».

Ez lesz végzete, mely megkoronázza a legnagyobb magyar nagy tragédiáját.

SZÉCHENYI DÖBLINGI SZOBRA

XVIII.

Fénysugár az éjszakában.

Valaha régen Ebesfalva (hivatalosan Erzsébetváros) mellett töltöttem Erdélyben egy nyarat. Lassan megszállott a könyvszomj, de sem a tágas udvarházban, sem a faluban más könyv, mint zsoltár s biblia nem volt található. Mikor a szomszéd község oszlopos úri portáján tettem látogatást, megint előhoztam betűpedésemet: a háziúr felállt. Hatalmas patriarkális alak volt, ősi körszakállal, valaha a 48-as szabadságharc vitéze, azóta is mindétig sújtásos attilában járt. csizmásan.

— Én majd hozok könyvet, de az a hiúban van eldugva.

Ezzel megindult a létrának s nem sok idő múlva megjelent egy sárgafedelű könyvvel:

— Ez titkos könyv. Még Széchenyi írta. Azóta dugom.

Nagy csodálkozásomra a könyv németül volt s ezt olvastam a címlapján: «*Ein Blick auf den Anonymen Rückblick*» von einem Ungarn. London, 1859.» («Pillantás a névtelen Visszatekintésre. Írta egy magyar.*»)

Ez volt első találkozásom Széchenyi döblingi «Pillantás»-ával. Azóta mind megtanultuk az iskolán, hogy irodalomtörténetünk a legzseniálisabb magyar szatíra nak tartja, mert lángesze «Blick»-jében nyilvánul meyr igazán. (*Gyulai Pál.*) A történelem megírta, hogy a névtelen «Pillantás» ölte meg Bach kormányát. Széchenyi Béla gróftól hallám előadni, hogy duplafedelű úti táskában hogyan csempészte ki Döblingből atyja kéziratát Londonba, hol «Mr. Smith» gondoskodott kiadásáról, s ma már tudjuk, hogy ez a Mr. Smith Rónay Jácint bencés, későbbi magyar püspök volt.

Ez a váratlan «Pillantás» lenne tehát az a fénysáv, mely megtöri a döblingi nagy éjszakát? Ebben az irodalmi műben érné el Széchenyi féktelen lángesze legteljesebb megnyilvánulását? Ez volna az a nagy lázadás, melynek következménye gyanánt ki kell olta-

nia életét? Így van, de még sincs egészen így. Széchenyi István, mint minden lángész, a nagy meglepetések embere. Mindig mást lát, mint a többiek s mi sohasem fogjuk őt úgy látni, ahogy ő magát látta és eldöntötte saját sorsát.

Széchenyi István most már ír, ír, ír, s ebben éppoly kevésbé tud megállni, mint Európa kétszer való megkerülésében a döblingi sárga padlaton, vagy mint az egymásból fakadó szervezésben, mikor éltek déli verőfényében süttöt reá. «Szobájában számtalan chronometer ütötte az órákat állandóan, mintha Széchenyi csak azt akarta volna, hogy ne hallja saját lelkének zaját.» (Túri Béla.) «Széchenyi az egész napot írással és diktálgatással tölti.» (Dr. Görgen szanatórium-tulajdonos vallomása a rendőrség előtt.) «írt és olvasott egész nap s sokszor fél éjjel most. Midőn még igen beteg vala, reggeltől éjfélig sakkozott.» (Kecskeméthy Aurél.)

Széchenyi tehát a «döblingi barlang»-ban — saját szavai — ír szakadatlan. Először két olyan munkába fog egyszerre (most sem elég egy, hanem kettő kell egyszerre!), melyek azt a benyomást teszik, mint mikor a zongoraművész skálázik s evvel kipróbálja a zongorát s leküzdí ujjai merevségét. Mindkettőn látszik, hogyan akarja magát fizikai munkára s — ami nála evvel azonos — logikai lánchúzásra kényszeríteni. A «*Pesti por és sár*» s az «*önismeret*» logikai ujjgyakorlatok, egyetlen unalmas művei hősünknek. Az első kastélyberendezési útmutató, a másik — bár tulajdonképpen a nagy szatíra kezdete — csak mikrobiológiai szemlélődés. Néha rebben meg bennük egy-egy elfojtott kitörés, mindig akkor, mikor politikához ér. Egyszer egy francia adomát mond el a király bolondjáról s hozzáteszi: «Mert azon időben sokszor bolondok adtak fejdelmeknek tanácsot, mely divat, úgy látszik, mintha némi helyütt már a renaissance stádiumába lépne.» Mikor pedig a Fido nevű tudós kutyáról van szó, egyszerre csak igen különös dicséretet hallunk e csodaállatról: «Más ebeket úgy szuperálta ésszel, mint teszem B. Minister minden bizonnyal felülmúlja géniusszal a többi 40 milliomot.» egy kis moz-

gás támad a sorok között, mikor a ló megjelenik, lelkének egyik legősibb motívuma. Egyébként talán fölösleges megjegyeznem, hogy mindkét írásmű megszakad, miután — láttuk — ő mindig befejezetlen kadenciákkal dolgozik.

Két nemzedék tanulta s ismételte, hogy a döblingi «őrült» egyetlen cikázó villámot röpített ki nagy éjszakájából s azt «Blick»-nek hívták s valaha halálosan keresett, félve rejtegetett olvasmánya volt apáinknak. Valóban különös hagyatéka egy konzervatív főúrnak, Kossuth ellenesének, kit még ma is mint a legmegfontoltabb forradalom-ellenes eszményt emlegetünk, s ebben a minőségében mind jobban felmagasztalunk, — mert hiszen a világháború vérvesztése után reakciós korszaknak kellett következnie! Mi sem természetesebb, mint hogy így, ezen a módon senki emberfia meg nem érthette, hogy egy nagy éjszaka konzervatív csöndjéből hogyan pattanhatott elő — Bécsből! — egy lázadó irat gyújtó szikrája. *Gyulai* Pál sejtetett annyit, hogy itt még nem lehet befejezve a Széchenyi-hagyaték. Azóta már kitárult a titkos levéltár egész titka s a nagy meglepetések hordozója, Széchenyi István, megint ámulatba ejtette a világot. Hogyan is mondja a rendőri jelentés? Igen, rendőri jelentés, mert 1860 március 3-ikán reggel 7 órakor *Felsenthal* rendőrkerületi főnök (L. I. fejezetünket «*A rácsos kapu előtt*») vezetésével rendőri készenlét szállja meg dr. Görgen döblingi intézetét s Széchenyi István lakását házkutatással dúlják fel. Mindez történik báró *Thierry* rendőrminiszter rendelére, Albrecht főhercegnek, Magyarország kormányzójának felszólítására — főbenjáró bűn nyomozása okából. A rendőri jelentés tehát ezt mondja: «A négy szobából s egy előszobából álló lakást s abban minden szekrényt, ládát és fiókot gondosan kikutattunk s *rengeteg tömegű* könyvet és írást találtunk, koboztunk el, melyek pontos elolvasásához s kiválogatásához *több hónapi* munkára leend szükség. Egyelőre arra szorítkoztunk, hogy kiszedtük azokat az írásokat, melyek átlapozásánál az tűnt ki, hogy politikai tartalmúak s ezeket összekerestük a különböző fiókokból és ládákból.»

«Rengeteg tömeg politikai írás», óriási gomolyag, melyből eddig már kipattant egy veszedelmes, gyilkos «Pillantás» ... Mert Széchenyi rejtett lelki szerkezete (azt mondhatnám, belső harangjátéka!), megint nem tagadta meg magát. Amint kimutattuk («A nagy líra?», c. fejezetben), hogy a «Hitel» csak kiragadott első darabja egy hatalmas trilógiának, mely a «Stádiurn»-ban éri el tetejét, — amint a Kossuth-polémia hármas kompozíciót árult el, úgy a «Blick» nem más, mint Széchenyi István utolsó, végzetes trilógiájának középső darabja. Eleje a «nagy szatíra», harmadik része a «*Die Harmonie und Blindheit*», mely természetesen, megint befejezetlen, de egészen más okon, mint az eddigiek: halálos okon. ő, Széchenyi István valahányszor egészen kitárja előttünk szédületesen nagy lelkét. mindig trilógiában teszi azt, ez az ő ősi ritmusa, mint a benne lakó ősparasztnak a «három a tánc» és «háromszor iszik a magyar»; mint a régi oltárok tryptichonjai; mint minden nagy misztérium hármas titka, a Szentháromság, s mint a legmélyebb (és leg-Széchenyibb) zengő léleknek, *Beetkoven-nek* komponálási alapszerkezete, melyet «Ritmo di tre battute»-nak, három dobbanásos ritmusnak nevez.

Az «*Önismeret*» és a «*Pesti por és sár*» pedánsai, kényszerű logikai ujjgyakorlatai után felbúg a döblingi barlang mélyéből újra nagy trilógiája, egyszerre különös és csodálatos, megcsiklandó és megdőbbentő, kacagás és halál, hallatlan hangszereléssel összefonódva. Ez az Istenek alkonya, Széchenyi Istváné é; benne a magyar fajé, belézúgva a Végtelenségbe s el nem hallgatva addig, míg a Világháború egész látománya föl nem tűnik lelke bohózatán. S ekkor már végznie kell magával. A nagy trilógia utolsó, velőket rázó hangzata a pisztolylövés,

Fénysugár hullott a «döblingi barlang» nagy éjszákájába. A hatás váratlan: a sugár behatolása fölrobbantja a vulkán-lélekben összetüremlett robbanó anyagot. Egyszerre a föld alól feltör a tűzhányó sziporkázó tűzijátékkal és halálos lávaömléssel. Arra el lehattunk mind készülve, hogy a külső fényhatás csak politikai energiaforrásból jöhetett, a nemzeti lét planéta-válto-

zásából. 1857 május 3-án Ferenc József «apostoli császár» körútra indul fiatal feleségével a meghódított Magyarországra s Bach minisztériuma azon van, hogy a körút az uralkodónak s a külföldnek bemutassa a behódolt Magyarország boldog megalégedését. Ez a fénycsóva az, mely kirobbantja hősünkben a lázadót. Aznap eldobja az «önismeret» és a «Pesti por és sár» papirosait — többé nem is fog törődni velük — s megkezdí írni legnagyobb művét, melyet ír szakadatlan 1857 november 6-ikáig, amikor új sugár hull be, új robbanás történik s megkezdődik a «Blick» megírása. A legnagyobb magyar legszelesebb munkája, melyet *Károlyi Árpád* fölfedezésének köszönhetjük, 670 sűrűn nyomtatott lapot tesz. Senki szebben nem fogja jellemezni — pedig nemzedékek fogják mohón olvasni — mint maga szerencsés felkutatója, Károlyi Árpád, mondván: «Mint valami sötét, a fájdalom és keserűség fekete szurokjával betapasztott bárka úszik fantáziája a persiflage vízözönén. A tréfa, a gúny, a sarkasmus állataival beszélget bent az öreg Noé. Megtáncoltatja a groteszk majmot, a goromba mogorva medvét, fölördít benne a sörényes oroszlán, de Noé kinyitja a táblaablakot, kinéz, hogy jön-e már az olajágot hozó galamb, kell-e már az engesztelődés szivárványa?»

Mi hát ez a csudálatba ejtő mű, semmi emberi íráshoz nem hasonlatos? Valamely ősformátlanság, mely a teremtést megelőzi; mély óceán fenekén ősiszap mely televénye állatnövényeknek és növényállatoknak. Szatíra? Az is. A világirodalomban nem hasonlíthat máshoz, mint *Swift* Jonathánnak, a Gulliver szerzőjének ama megmagyarázhatatlan két politikai iratához, melyekben «*A hordó meséje*» (Tale of Tube) címén a felekezetek viszonyát fűrészszel szabdalja föl, «valutatanulmányiban» pedig az angol pénzrendszer megmentésére azt ajánlja, hogy «csakis saját termelvényeinket fogyasszuk», vagyis az eltarthatatlan szegény gyermekeket a gazdag angolok egyék meg reggelire, — s ehhez mindjárt külön szakácskönyvet is mellékel! Viszont Széchenyi eme csodálatos írásában megjelennek: a sárgaságba esett cigány, ki ezáltal schwarzgelb lett; a Bach-huszárok, kiket a magyarság megtévesztésére

magyar ruhába öltöztetnek, s termetük kiteljesítésére gyapottal tömik ki nadrágjukat s tévedésből lőgyapotot használnak; a magyar köztisztaság szervezése azért, hogy a berendelt osztrák tisztviselők mind lopnak s így egyik kéz a másikat mossa; a hivatalnokok fizetésének elvonása azon a címen, hogy szegény embernek több gyermeke van s így a népesség szaporodása előmozdítatik; mivel «nincs nagyobb életbiztosítás, mint a közignorantia s mennél kevesebbet gondolkozni az emberek, annál jobb»; maga Bach Sándor miniszteri figurája, aki a bécsi lebujságban tanulja a «gemischt» politikát, önmagát kémleli ki s végül csárdást akár táncolni... mindezek Swift halhatatlan sorozatába valók. Legcsudálatosabb a sok csuda között azonban magának a nagy szatírának a formája, mely abból áll, hogy az állítólagos Bach Sándor, azelőtt barrikád-hős, most pedig teljhatalmú miniszter, áll a császárhoz és órákon (napokon!) át a legnagyobb arcátlanságokat mondja el nemcsak saját magáról, de a — császárról is. Történik ez akképpen, hogy Bach bereferálja gróf Szekirváry (vagyis gróf Bosszantó) magyar arisztokrata vélekedéseit «az apostoli bitor»-ról (— s ez a magyar gróf nem más, mint Széchenyi István), míg végül odáig jutunk, hogy Bach előadja, hogy saját rendőrségét akarván kikémlelni, egy lebujságban magyar mágnásnak adta ki magát s egy cseh cukorgyárossal találkozott, aki elmondta, hogy az «éretlen császárról, kit senki nem szenvedhet keserű édesanyján kívül», hogyan beszélnek a cukorgyárban «a fejes, makacs és eképp igen korlátolt észtehetségű császárról», hogyan mert nyilatkozni ő előtte «Ferenc József fejességéről, makacsságáról, hörsögös természetéről» egy magyar gróf, aki Széchenyi Istvánról egy dunai hajón, hol sokat köpködtek, azt hallotta, hogy egy holland kapitány azt mesélte: ... Egyszóval, mint a régi keleti mesékben, az ezeregy éj szaka mintájára egyik mesélő a másik szavába kap s végre senki sem tudja, hogy valaképpen már ki is mesél, csak Bach Sándor toporzékol tovább a császár előtt, kit meg akar védeni ama közhiedelem ellen, mely szerint egy «húsz éves bosszúálló fejedelem nem egyéb, mint émelygést okozó köpe-

delem, sőt undok iszonyat, kit minden jobb ember lelkéből megvet s ki elvégre oly izoláltan fénylik a világon, mint az egek szörnye, ijesztő bolygócsillag». S most már körmondatok, mesék és mesélő úgy egymásba keveredtek, hogy senki sem ismeri ki magát s végre is Bach Sándor miniszter nem tehet egyebet, minthogy legazemberezi saját magát és — saját császáraját.

A nagy szatíra annyira hemzseg ordító felségsértéstől, az államforma elleni brutális támadástól, hogy nem ismerünk államot, mely ha erre az íratra ráteheti kezét, ne sújtana le annak szerzőjére büntető hatalmával. Az akkori osztrák abszolút berendezés mechanizmusa mellett a szerző, ha megtalálják, legalábbis súlyos börtönre s ha példaadó nagyúr, úgy vagyonekobbzásra számíthat. Ha a politikai hullám csak egy kicsit visszafelé hajlik, a lázadó alig kerülheti el gróf Batthyány Lajos sorsát. Mintha az ideghálózat meglazulása folytán Széchenyi István barlangjaiból egyszerre robbant volna ki mindaz a tűz, mely benne lázadóul lappangott — a nyolcéves zarándokrohanás kóválygó gondolatai mind összefolynak s végül megjelenik inasában nemcsak Rákóczi Ferenc fölkelésének dicsőítése, hanem a jakobinusok, a Nis-i koponyatorony, a perfectabilitás elmélete, Rousseau evangéliuma s eljutunk a királygyilkosság dicsőítéséig. Széchenyi, nagyon jól érezte, hogy mily forradalmat hirdet titkos vallomása, mert alig van lapja, melyen ne sorakoznának fel a bitófák, száműzetések, vagyonekobbzások s kísértetként jár körül folyton gróf Batthyány Lajos sorsa, kinek igazságtalan, udvari bosszúsugalta főbenjáró pőréről s kivégzéséről, úgy látszik, mindent tudott...

1857 november 6-ikán a holland kapitány anekdotájánál egyszerre megszakad a mondat. Már arra sincsen idő, hogy az adomát befejezhesse a cseh beszélő által idézett Széchenyi István gróf, akiről egyébként ast írja szerzőnk, hogy «titkosan külföldre levelezett» s «most elhunyt szerencsétlen gróf», ki úgy látszik «exceptionaliter még nincs felakasztva vagy eltemetve», de kinek emléke Magyarország határai közt nagy becsben van és bizonyos nimbussal van körül-

véve.» Az új fénybetörést a mi hősrünk lencséje megint felfogja. Az eredmény? újabb robbanás s ebből születik, meg a végső trilógia második tétele: a híres «Pillantás». Széchenyi ezen a napon tudja meg, hogy Bach magyarországi zsendáruralmának leleplezésére s a háborgó külföldi közvélemény eláztatására «Rückblicks-cím alatt összefoglaló igazolást s öndicsőítést adott ki. Erre föltámad benne a sebzett magyar oroszlán s szétmarcangolja azt. Ez a «Pillantás» jut el külföldre s ez a «Blick» öli meg a Bach-rendszert, mint Wotan isten pillantása Hundingot. A Széchenyi—Bach polémia politikailag már az első 25 oldalon eldől (a «sárga könyv» maga ötszáztizethét oldal), mert a szerencsétlen Bach avval dicséri zsendárait s közigazgatásának kitűnőségét, hogy «az elmúlt negyedévben 341.990 bűnöst tettek ártalmatlanná», tehát — mondja Széchenyi — ezt a negyedévet megszorozva uralmának 44 évnegyedével, most már új-Ausztriának 7,523.780 szerencsés polgára van elítélve és így a nagyszerű pacificatio sikerült».

Ebben a könyvben, mely a külföldi közvélemény használatára megszűri a nagy szatíra tengervizét és kifésüli moszatjait, a felségsértés ugyan ott lappang a sorok mögött, de a parittyatámadás nem a fejedelemelek, hanem Bachnak és munkatársainak van irányozva.

Ausztria elveszti az olasz háborút, Bach állása meginog s Széchenyi «Pillantás»-a ledöfi őt. Hogy mennyi részt tulajdonítanak Széchenyi szerepének a fejleményekben, arra mindenki rájöhet, ki ismervén az osztrák kormányválságok megszokott fordulatait, meghallja, hogy az új miniszterelnök, gróf Rechberg, ismételten kimegy Döblingbe Széchenyihez politikai tárgyalásra. Barlangja ekkor már inkább politikai méhkas-hoz hasonlít, oda járnak ki nagyszámú mágnás rokonsága, Lonovics, az esztergomi érsek, báró Jósika Samu, az erdélyi kancellár, Szógyény László, Deák Ferenc, Zsedényi Ede főkonzervatív és főaulikus, gróf Széchenyi Antal, Zsófia főhercegasszony főudvarmestere s körötte figyelnek az újságírók: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél. Most kezd bele tehát a végső trilógia harmadik részébe, melyet megint néme-

tül ír (nem mint a nagy szatírát, magyarul), tehát kiadásra szán. «*Hangzavar és vakság*» címen. (Disharmonie und Blindheit, rapsodisch und in Eile skizziert.) Mily különös! Soha írója ily nyugodt nem volt, a logikai láncot meg nem bontja, szinte azt hisszük, hogy Deák Ferenc későbbi nagyszerű válaszát olvassuk Lustkandelnek, mert a lázadó-motívumok fölé kerekedik a kiegyezés megsejtése nemzet és uralkodó között. 1867 tavaszának levegője kezd beáramlani a döblingi ablakon. S ekkor, a teljesülés előtt, reája törnek, a munkát megszakítják, elkobozzák s szerzőjét belekergetik Végzetébe. Megjelenik a magyar fátum, mely sohasem engedi meg, hogy történeti célunkat elérjük és az utolsó pillanatban kiüti kezünkől a sikert! Utolsó — feledhetetlen — sorai tanulmányának ezek: «Azokat, kik a mostani szégyenteljes «rend» miatt kínokban panaszkodni mernek s elégedetlenségükben fel sikoltanak, azokat a mi kínzóink így nevezik el: «lázi-tók, lázadók, forradalmi gonosztevők». így sikong ön-maga fölött ő maga, — a nagy lázadó.

Arról, hogy Széchenyi István döblingi lakában *valami* készül, mindenki tudott, kivéve a bécsi rendőrséget. Arról, hogy «rengeteg tömegű» írása között van egy főbenjáró mű is, a nagy szatíra, senki sem tudott se politikus, se család, később is oly mélységes titok maradt, hogy a magyar Történetírás is csak a világ háború után fedezte fel mindenek nagy ámulására. Jelentőségével csak maga Széchenyi István volt tisztában, mert ez az egyetlen iratcsomója, melyet nem mer Döblingben magánál tartani, hanem titkárának, Kiss Mártonnak adta, hogy vigye magával s dugja el.

Az első, aki gyanút fog Széchenyi ellen, nem kisebb ember, mint Albrecht főherceg, Magyarország teljhatalmú kormányzója. «Ofen, am 19. Jaime 1859.» Ráír a rendőrminiszterre Bécsbe, hogy ez a Széchenyi István gróf, ki ott egy örültek házában tartódik «az államkormány elleni gyűlésre és megvetésre uszít», annak máris van bizonyítéka, a Magyar Tudományos Akadémia ügyében írt levele, melyet másolatban terjesztenek s minden megmozdulása azért veszedelmes, «mert káprázatos reménykedéseket fűznek

hozzá, mivel Széchenyi személyében magasabb ihlet megnyilvánulását látják a magyarok». Ezért kér a főherceg közbelépést. Albrecht átíratára megindul az osztrák hivatalos «simli» a maga csöndes kocogásában; a rendőrminiszter úr ír az alsóausztriai helytartóhoz, ez kihez forduljon máshoz, mint dr. Görgenhez, a szanatórium tulajdonosához, aki hú osztrák polgár s oly jó bécsi, hogy huszonnégy kockacukrot tesz a kávéjába, így aztán kézen-közön és hivatalosan megállapítják azt a tényt, hogy «gróf Széchenyi majdnem egész nap írással s különféle értekezések diktálásával van elfoglalva». Ezzel azután meg is elégszenek, — márciusig. Most már azonban még gyanúsabbá válik a dolog: sok és igen előkelő a látogató. Ott tehát mégis készül valami: pesti kémjelentések szerint vagy összeesküvésről lehet szó, vagy arról, hogy Széchenyi István — királlyá akarja megkoronáztatni — a fiát, Bélát. Az egyik spitzli már látott is kivert pénzeket «V. Béla» felirattal, s ezért dús jutalmat kapott, de az érmekéi rajta kívül nem látta sem akkor, sem azóta senki sem. Az osztrák simli tehát újra megindul s most már valószínű operettet rendez. Elrendeltetik, hogy be kell szerezni, kik azok a gyanús látogatók, kiket meg kell figyelni; a rendőrminiszter a lista összeállításával megbízza a rendőrigazgatót, a rendőrigazgató megbízza vele dr. Görgent és dr. Görgen megbízza vele — gróf Széchenyi Istvánt, ki könnyekig kacag, mi alatt összeállítja a saját «büntársainak lajstromát».

A rendőrségnek azonban a politikai operett kezd fenyegetően kellemetlen lenni. Végre április 2-án odáig jutnak, hogy sikerül megvesztegetni valakit Széchenyi közvetlen környezetében — úgy látszik, ama bizonyos Bichler szolgát. Most már mindjárt többet fogunk tudni s erélyesebben fogunk közbelépni. Abban az átíratban, melyet a rendőrminiszter 1859 május 7-én a Széchenyi-ügyben herceg Lobkowitz alsóausztriai helytartónak ír, olvassuk először ezt a mondatot: «*Semmi esetre sem, szolgálhat továbbra a magángyógyintézet politikai üzelmek menházául*». Ez a mondat fog most megindulni, jár egyik átíratból a másikba, egyik hivatalból a másikba, míg végre meghozza a szörnyű Végzetet.

Megint Albrecht főherceg az, aki nyugtalankodni kezd. Budáról 1859 november 14-én sürgősen figyelmezteti a rendőrminisztert, hogy «gróf Széchenyi István politikai és irodalmi tevékenységét a jelen körülmények között veszélyes volta miatt okvetlen meg kell gátolni». Az ő kémei rájöttek arra, hogy Széchenyi szerzője annak a veszedelmes «Blick auf Rückblicke» (így) londoni könyvnek, melynek íróját a bécsi rendőrség hiába keresi, «melyben az osztrák állapotokat különös szemtelenséggel ostorozza s melynek tartalma egyáltalán nem mutat arra, mintha a szerzője elmezavart lenne». De más gyanús jelek is vannak, «melyek éppen a jelenlegi pillanatokban igen fontosak». «Nem kételkedhetünk abban, hogy gróf Széchenyi István nevelni fogja veszélyes befolyását, ha megfelelő módon nem vetlek véget közveszélyes kihágásainak.»

A bécsi rendőrség végre most már megérti, hogy ifit akar a főherceg. Báró Thierry rendőrminiszter maga veszi kezébe az ügyet, a híres Felsenthal kormánytanácsosra bizza a végrehajtást. Az ő vezérlete alatt történik meg 1860 március 3-án a döblingi intézet rendőri megszállása s a házkutatás, amelyről szoltunk. A hivatalos jegyzőkönyv szerint «gróf Széchenyi István lovagias előzékenységgel fogadta a rendőrséget s a jegyzőkönyv aláírásánál maga jegyezte be «elismeréssel és köszönettel ama emberies eljárás iránt, melylyel a közegek kötelességüket teljesítették».

Gróf Széchenyi István nyugodt, mert még nem tudja, hogy ugyanakkor a városban másutt is folytak házkutatások: fiai lakásán, Fáiknál, Kecskeméthyánél. Legkevésbé sejtí azt, hogy titkárjánál, Kiss Mártonnál egy félretett bőröndben megtalálták a «nagy szatírát» s az már a rendőrség kezében van... Az orosz Turgenyev írja le rejtelmesen a hal sorsát, mely még nem érzi, hogy a horog már beleakadt...

Aki «Széchenyi és társai összeesküvő üzemiére» (konspiratives Treiben) annyira ráirányította a rendőrség figyelmét, hogy most már házkutatásnak kellett következnie s a végzetes következmények megindultak, egy rejtélyes nő volt. «A gyanúokok lassanként megtöltötték a rendőrség türelme kelyhét. Az utolsó, a

kicsordító csöpp sem váratott soká magára: egy furcsa asszony méregkorsójából csöppent beléje». (Károlyi Árpád.) Ez az öreg császárné egykori bizalmas komornájának, Cibbininének a leánya, báró Inkey Eduárdné volt, annak az Inkey bárónak a felesége, akit a szabadságharcban Görgey Arthur ki akart árulásért végeztetni s csak az orosz hadsereg benyomulása mentette meg a haláltól, ő juttatja el Rechberg miniszterelnökhöz s báró Thierry miniszterelnökhöz a följelentő cédulát, melyet a történelmi nyomozás titkos akták közt most megtalált: «Ha gróf Rechberg a legközelebbi napokban el tudná magát szánni egy Bécs-környéki házban házkutatás tartására, a kormánynak egy fölforgató párt összeköttetésének minden fonala kezébe kerülhetne. A nevet és helyet élőszóval.» A hely Döbling volt s a név: gróf Széchenyi István. De a rendőrségen már akkor ott volt a Felsenthal által megvesztegetett Bichler Sebestyén szolgának a besúgása, mely szerint asszonyi kezek juttatják el külföldre Széchenyi titkos írásait s rejtegetik gyanús munkáit; az asszonyt meg is nevezi a rendőrség nagy ámulatára: dr. Görgen szantóriumtulajdonosnak felesége. A kém igazat mondott. Az a csodálatos báj, mely annakidején Stefferl-ből kisugárzott s Nápolyban elbódította a királynőt, az a hódító Széchenyi kapitány, ki delejes erővei hatott a nőkre s ki végre a megközelíthetetlen Crescence szívét is meg tudta olvasztani: a lángléleknek kti-Jóíós varázsa megtört, őszi sugaraival még mindig oly erős volt, hogy búvkörébe vont egy asszonyi szívét. A varázslatnak az lón az eredménye, hogy Görgenné négy szelencét készítettett, melyeknek rejtélyes felírásai voltak: «*Confucius*» I. és II., «*Shakespeare*» I. és II. s a beteg szobájából Görgenné lakosztályába s vissza vándoroltak. Mindig gondosan le voltak zárva s az egyik kulcs hősüknél, a másik az igazgatóné kezeiben. Ezeket a rejtélyes dobozokon át jutottak el a «*Times*»-be Széchenyi névtelen cikkei az osztrák kormány ellen, ígr mentek el levelei Lord Palmerston-hoz és III. Napoleonhoz s így jelenhetett meg «*Offenes Promemoria*» címen névtelen nyílt levele, a császárhoz intézve. Mikor 1860 március 3-án a rendőrség megszállja a gyógy-

intézetet betörnek Görgenné hálósobájába, bár az meg ágyban van. A kutatásnak megvan az eltitkolhatatlan eredménye: a rejtélyes dobozok előkerülnek s ki kell nyitni őket. A «Confucius»-ban a «Blick» egy példánya Széchenyi sajátkezű bejegyzéseivel, melyekből kétségtelen, hogy ő a szerző. Ott van «Az osztrák sajtó» című négyíves kézírata is s azon ez a rejtélyes utasítás: «Diese Blaetter bitte ich gleich in die Grossmama pour son déjeuner zustecken». (Kérem, hogy e lapokat csempéssze a nagymama reggelijéhez.)

— Nincs több rejtegetett irat? — kérdi Felsenthal

— Nincs semmi! — feleli Görgenné.

A rendőrök nekiesnek a bútoroknak. De a szekrény legalsó fiókjából, mindenféle lim-lom alól még egy Széchenyi-iratsomó kerül elő. Görgenné felkiált:

— Jézus Mária! Ezek is gróf Széchenyi írásai; még tavaly küldte őket.

«Felsenthal meglegedetten mosolygott» — mondja a krónikás följegyzése.

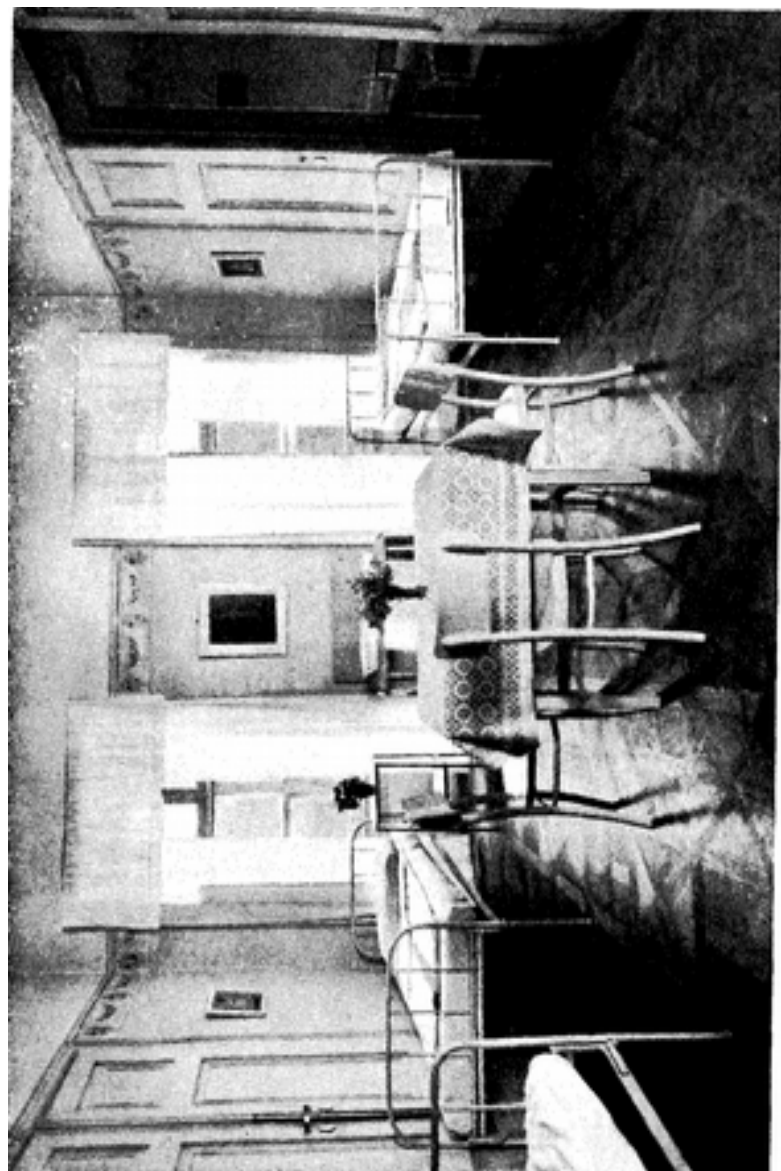
Széchenyi István a lakásán tartott házkutatást (mint a lelet jegyzőkönyvből már idéztük is) nemcsak nagyszerű nyugalommal tűrte, hanem úri lovagiasságával még a rendőröket is elbájolta. Úgy látszik, még sincs semmi baj, még alig tudhattak meg valamely főbenjáró dolgot. Nyugodt hangulata még másnap is tart. Kezdjük újra! Rögtön új Naplót vesz elő s ezt írja bele: «A mai házkutatásnál elvitték Naplómat, tehát újat kezdek. 8-tól 12-ig erősen kibolháztak. (Ezt a két szót magyarul írja.) Végre megjön Felsenthal. Biztos arról, hogy — még gyakrabban meg fog látogatni. Nem találtak semmit, ami engem kompromitálhatna, mert nincs is olyan.» Ezen a nevezetes bejegyzésen látszik az, hogy — újabb elkobzásra van elő készítve. De 4-én megtudja Görgentől, hogy az ő lakásukon mi történt és ezt írja: «Feldühödtem a kövér disznó fölött. Ijedtében elégetett sok «családi iratomat.» Írok báró Thierry miniszternek.» Kisül, hogy a rejtélyes dobozokat elkobozták.

A rendőrminiszterhez írt levél, mely most már megindítja a tragédia befejezését, méltóságos, de

megettört s olyan emberé, ki saját kétségeire kívülről vár megbiztatást és már előre védekezik. «Már majd 11 esztendő óta vagyok ide bezárva, a legkisebb meglepetés elállítja az érverésem, van ugyan sok lucidum intervallunom, de agyam annyira zavart, hogy összefüggő dolgokra nem vagyok képes». A politikai védekezést sem felejtí el: «Én öreg ember, ki egész tevékeny életemet nemcsak hazám, de a dinasztia érdekeinek szenteltem», «hisz gondolataim olyanok, hogy nem kell kerülíniök a napvilágot». «Némely viccektől s illetlen durvaságoktól eltekintve, kivílglik minden írásomból politikai programom: «hűség-es ragaszkodás a dinasztíához s a császár személyéhez». Látogasson meg Excellenciád s küldje vissza nekem a «Shakespeare» és «Confucius» dobozokat, melyeket Dr. Görgennénél talált» – –

A levél elmegy. Széchenyi nem alszik az éjjel s le sem tud feküdni. A levélre válasz fog jönni. A dobozok is visszaérkeznek. A Végzetet már senki sem állíthatja meg a maga rettentő útján. Az öngyilkosságnak be kell következnie. Nem «elmezavarban», nem «pillanatnyi örületben, mint annyiszor hallottuk, hanem világos, kérélhetetlen logikával. Nem kisebbíti Széchenyi alakját, hanem megkoronázza éltét.

A most következő öngyilkosság elgondolásának hallatlan józansága az utolsó fegyvert is kiüti azok kezéből, kik Széchenyi «örülségét» hirdették. 1860 elején írt s a házkutatás által megszakított «Zűrzavar és vak-ság» című politikai iratánál sem statisztikailag kiegyenlítettet, sem logikailag következetesebbet soha sem írt életében, legkevesbbé akkor, mikor a «Hitel-el föllépett s azt senki sem tartotta «örületnek». Legutolsó naplóiban éppen annyi a lelki nagyság vagy izgalom, mint bármely előbbi naplóvallomásában kora férfikora óta. Senki sem fogja tehát soha bebizonyítani azt (kivált ha nem másokra s nem elfogult korszakokra hallgat, hanem Széchenyi saját naplóvallomására) — senki sem fogja bebizonyíthatni azt, hogy Széchenyi élete folyamán jutott volna bele az örületbe. Itt tehát csak *Grünwald Béla* és követői következetesek, akik azt akarják bebizonyítani, hogy «hősünk már kezdettől

A HALÁLOS SZOBA MAI ÁLLAPOTÁBAN

kezdve» egész életét megmérgező súlyos idegbajban szenvedett, melyet gondosan titkolt mindenki előtt.» (Grünwald 15. 1.) Akkor tehát örült volt az, ki a Magyar Tudományos Akadémiát megalapította s a Dunahajózást megteremtette, örült volt, ki lóversenyt, malmokat teremtett, örült volt, ki a magyar társadalmat először megszervezte, örültnek köszönhetjük a Lánchidat, mely megtörte a nemesség adómentességét s örült volt, ki mélységes ősi faji érzékével megkezdte a jobbagyok felszabadítását. Mindez egy örült munkája tehát. Ha ez igaz, ha gróf Széchenyi István örült volt, akkor minden vallásalapítót ki kell törölni a józan és beszámítható lények sorából!

XIX.

A rácsos kapu mögött.

Az est most fordult bele az éjszakába 1860 Nagyszombat ünnepén; a tavaszi szellő a sápadt hold előtt kergeti a széttépett felhőfodrokat. Néha egy-egy csillagsoport is kitekint az égből, de azután megint fátyolt húz arcára. Jön az éj, várakozásos. rejtelmes húsvéti éj. Felsen thai, a hatalmas rendőr, ott ül néma lesben a «Barna Szarvas» vendégfogadóban, szemközt a döblingi gyógyintézet nagy rácsos kapujával. Jele vár, hogy kellő pillanatban ő is átrohanjon a földalatti sikátoron. Közben szinte gépszerűen mormolgatja a mindennél fontosabbat:

— Gróf Széchenyi most nem menekülhet.

Mi azonban nem tudunk ily nyugodtan lenni s nem várhatunk. Le a pincébe, be a sikátorba, — hol lépcsőbe ütődünk, hol téglarakás állja utunkat — csak tovább — ruhánk már csupa vakolat, arcunkra pókháló szakad s az éji lég hirtelen eloltja kanócos gyér, tyánkat. Csak tovább! A holdvilág egy-egy sugárkévéje megjelenik az üreg végén: ott lesz a kijárás. Ott vagyunk a tébolyda nagyszélességű hátulsó udvarán. Balra terebélyes gesztenye fasor, mögötte kísér-

teties régi temető a «Türkenschantz»-on. Jobbra az intézet nyugati homlokzata, melynek sárga fala, huszonkét ablaka rejtelmesen rezeg a holdfényben s megint eltűnik a sötétben, mikor a szélroham felhőt kavarr az égen. A nagy gyógyintézetben minden csendes. Csak a félemelet három szobájában — a sarkig — világosak az ablakok. Ez gróf Széchenyi István lakása. A kisugárzó lámpafényt néha egy rohanó árnyék szeli keresztül s megint eltűnik.

Széchenyi István egyedül jár fel-le éjjel a szobáiban. Hiszen már nem aludt több mint egy hónap óta. Mindegyre ezt ismétli, amit a Naplóba vallott: «Nem tudok aludni. A gondok székében töltöttem éjemet.» (Március 5.) «Székemben ülve alszom. Minden rám zúdul.» (Március 6.) «Felöltözve alszom a gondok székében. Végem közeledik.» (Március 9.) «Felsenthal várom, kit jeleztek, de hiába.» (Március 16.) «Végem közeledik.» (Március 17.) «Már nem élek.» (Március 20.) «Végem óriási lépésekkel közeledik.» (Március 22.) «Elkerülhetetlenül el vagyok veszve. Végem minden pillanatban bekövetkezhetik.» (Március 25.) «Megriadok. Életemet tovább el *nem* viselhetem. El kell pusztítani magamat.» (Március 26.) «Hívom nyögve a pusztulást magamra!» (Március 28.)

Elöntött a kétségbeesés. Az éjjel öngyilkos akartam lenni.» (Március 29.) «Kétségbe vagyok esve. Nem tudok sem élni, sem meghalni.» (Március 30.) «Ei vagyok veszve.» (Március 31.) «Nem tudom megmenteni magamat.» (A Napló utolsó bejegyzése Április 1.) Ezeket ismétli magában Széchenyi István, mikor így hónapi szörnyű tusa után járja éjjel a szobáit s beletekint a saját halálos végzetébe... A Fátum sötét acéltükre oly szörnyű s ő világosabban lát mindenkinél!

Még egyszer elkezd ott, ahol «kezdődött.» Mintha a pokol minden tüze külön-külön gyulladt volna ki, oly vakító világosságban látja helyzetét. Hiába hunyja le kigyulladt szemhéjait, mindig csak azt látja: lelkébe tűz a perzselő világ. A rendőrcsapat megjelenése s a nagy Felsenthal, ki véstjósón jelezte, hogy még megismétli a látogatást... Akkor még nyugodt volt, pedig

látta, hogy minden polcát, fiókját kitergették s elvittek milliónyi írását. De másnap! Másnap tudta meg Görgentől, hogy az ő lakásán is járt Felsenthal s a felesége szobájából hurcolta el a rejtélyes dobozokat «Confucius» -t és «Shakespeare»-t, melyek le voltak lakatolva, hisz azokban csempészték külföldre titkolt, kormányt felforgató írásait. «Confucius»-t és «Shakespeare»-t kinyitották! Most már a rendőrség, a miniszter, a császár mind tudják, hogy ő írta a felségsértő «Blick»-et, mit mindig tagadott...

Akkor írta meg Thierry miniszternek levelét, akkor még fogadkozott, hogy mindig hű volt a császárához s visszakérte a kért lezárt dobozát... És másnap, másnap! Másnap Kiss Márton jött, a titkár, — remegett a sárga sápadtságtól, — az arcáról leritt a kétségbeesés — nála is házkutatás volt. — És a bőrönd! — igen, a bőrödöt is megtalálták. És benne? Benne rátették a kezüket a nagy szatírára, mely tele van szörnyű felségsértésekkel, patakzik belőle a forradalmi lázadás ... Nincs kegyelem, nem lehet kegyelem! Fölfedezték a magyar forradalom igazi fészket. S ez ő: Széchenyi István, ő Felsége valóságos titkos tanácsosa ... Nincs kegyelem, nem lehet kegyelem! Széchenyi István is Batthyány Lajos sorsára jut. Albrecht főherceg rendelte el az ő számonkérését... Ha el nem menekül, börtön vár reá s vagyonelkobzás, mint Batthyány Kázmérnál, mint Kiss Ernőnél... A család, Crescence! a család! Ha el nem menekül, megölte a családját — ő — a forradalmár — Széchenyi István ...

Az éj rettentő már, mintha ólmos kövek hullanának fejére. Széchenyi megáll tűzhajtotta útján s kinéz az ablakon. Már egészen őszi a körszakála, fogatlan száját összeszorítja, petyhüdt arcbőre egészen sápadt — csak nagyszerű homloka és busa szemöldöke alól villámlik ki lángoló tekintete. Ott kint a fogyó hoíri fehér C-sarlója fölemelkedett a felhők fölé s oly szent tisztaságban tekint széjjel az égen, mint mikor az ő egén megjelent Crescence, az örök eszmény. Crescence! Ha ő nem menekül, vége Crescencenek is. Ajkai meg-rándultak s akaratlan ismételte a nagy vallomást

«Végem óriás léptekkel közéig. Ők végtelenül meg akarnak kínozni engem. Ez elől el kell menekülnöm — el kell menekülnöm előlük.» (Napló, március 22.)

Egyszerre úgy érezte, mintha a lábai lángokban állnának. Perzsel a padló is, ha rajta áll. Megfordul. Asztalán a rettentő levél, melyet három hét óta folyton olvas s mely mindig fenyegetőbbé változik, ő azt kérte Thierry rendőrminisztertől, hogy a házkutatás «tán látogassa meg. A levél mindent visszautasít, kegyetlenül indokol s ott mered belőle, mint felemelt láthatatlan pallós, a szörnyű mondat: *«Az Ön által évek előtt választott asylum már régen megszűnt menedékhely lenni.»* Most már érti, hogy ez mit jelent, Mindennap jobban érti s minden éjszaka világosabban látja. A «Blick» kéziratánál már tudta, hogy «ü y a pour la cou» (a nyakammal játszom). Mikor a nagy szatíra is kezükbe került, a főbenjáró port senki nem tarthatja vissza. Már a külföldi lapok is írják, hogy valami készül ellene. És Zsedényi Edét, bejáró barátját, az aulikust, az ultrakonzervatívot egy egyházi nyilatkozatáért máris elítélték. Mit várhat ő, — a lázadó — hiszen maga a pör új forradalom! *«Az Ön által évek előtt választott asylum már régen megszűnt menedékhely lenni.»* A mondat minden betűjéből a kárhozat vigyorog felé ... Betűk, halálos betűk!... Hiába akarja elfújni őket, mind erősebb lángra lobbannak s a pokol parázslík bennük: *«Megszűnt menedékhely lenni.»* Jön a főbenjáró pör, elhurcolás, a nemzet új forradalma, új leveretés s a család elpusztul. Crescence!

(Ez a végzetes mondat már régen vándorol. Betűi olyanok, mint ama kövek, melyek sokáig keresték egymást, míg végre nyaklánczá állottak össze s megölték Maria Antoinette francia királynőt, amint Carlyle Tamás közli velünk. Ezekkel a betűkkel, evvel a mondattal találkoztunk már abban az iratban, (1. az előbbi fejezetet), amelyet 1859 május 12-én dr. Gör-gennél felvettek s attól kezdve kipipálták a fogalmazók s a mondat vándorolt aktáról aktára. Most megérkeztek a betűk báró Thierry-hez s Neczasek fogalmazó belefirkantja a levélbe: «Az asylum már régen

megszűnt menedékhely lenni.» S a mondat megérkezik, mint ama nyaklánc, végzetes útja utolsó fordulójára!

Széchenyi ablakverdesést hall. Odamegy sarokablakához. A tavaszi szél újult erővel támadt föl ott kint s a nyírfá ágait üti az ablaküveghez. A selymes ágon megint kipattantak a mézgás rügyek. Tavasz! Galambjait is fölverte a szél a párkányról: a kikelet nagy nyugtalansága tombol már odakint. Milyen jó, hogy Zichy Rezsővel becsempésztette a pisztolyait, most kiszabadíthatja magát s megmenthet mindent, ha testével takarja be a forradalmi lángot. Március egyik utolsó napján már előszedte a pisztolyokat s a 'homlokához tette. (Március 29.) Mily könnyű meghúzni a ravaszt — már Cenken is eszébe jutott, mikor a betévedt madarat üldözte...

A hold kékes, derengő fényével varázsos ködbe fonta a láthatár szélén a Leopoldsberget, a kolostor idevilágol s ablakai is égnek. Ott már a Feltámadást ünneplik. Nem tud elmenni az ablaktól s izzó homlokát odaszorítja a kacskaringós fehér rácshoz. Ott leni folyik a Duna, melyért annyit tett, s amelyen annyit járt, a Duna eléri Pest-Budát s elhőmpölyög a Híd alatt, melyet — tudta mindig — sohasem fog elkészülten látni. Látja «a Duna kígyózó ágait, a Schneeberget és a styriai Alpokat, míg a latkor karimája részint a Kárpátoktól szegve, részint határozatlanul enyészik el.» (Dr. Guszmann.) A Híd! A Híd! És az éji képből egyszerre kilobban agyában megint az elkobzott iratok velőtrázó jövőmondása: az, amit írt, amit most ott olvasnak a kémek a rendőrminiszter szobáiban: Ausztria világkatasztrófa felé megy, mihelyst a Balkánon a keleti kérdés megéri, mert az orosz bosszút fog állni rajta: a cár mentette meg a magyar forradalomban a dinasztiát s Bécs hálátlansága a krími háborúban megölte a cárt... A német?« A német diplomácia olyan, mint a vak elefánt, mert a németben nincs meg azon certain je ne sais quoi, mely más nemzetek szupremáciáját tűrhetővé teszi.» Ezért a németet egyszerre fogják megtámadni az angol, a francia és a muszka. Magyarországot öt részié fogják szakítani: «a derék szomszédok és szövetségesek a szétugrott omladékból egy-egy

darabocskát fognak felszedni, mint például a Vojvodinát a hősi szerbek.» Lengyelország felszabadul. Trieszt az olaszoké lesz, — és Cenk! — «Cenket elveszik az osztrákok! ó, az én álmaim! El vagyok veszve örökre! Milyen éjszaka!» (Napló, 1848. Augusztus 4.)

Mindezt megírta ő, mindezt látta, s oly rettentő tüzet gyújtott lángesze, melyben önmagának kell égnie. Ha a magyarságot forradalomba viszi az ő főbenjáró pöre, akkor másodszer is örökre megölik. Ha őt elbírják hurcolni s bírák elé vinni, családjának csak koldusbot marad — a gyermekek! Cenk! Crescence!...

Csak az ő halotti leple takarhatja el a Végzetet... Még csak azt várja, mikor jelenik meg újra Felsenthal, hogy elhurcolja.

Mintha kopogást hallott volna a belső ajtón. Talán már jönnek. Széchenyi István a dohánydobozok közül előkereste a pisztolyokat — igen, 29-én töltötte meg őket. Azután a belső ajtóhoz ment s kinyitotta. Sötét van a belső folyosón, hol remeteútján rohanva kétszer körülszaladta Európát tíz év alatt. Nincs senki. A nagy gyógyintézetben minden csöndes. De amint egyet lépne, lába rádobban valamire s amint felemeli, látja, hogy doboz. A rejtélyes, lakatra zárt doboz, «Confucius», megint visszajött Görgének lakásából. Bizonyosan új titkot hordoz. Bezárta az ajtót és sebtiben az asztalra, a pisztolyok mellé tette a szelencét. A gyertyafénynél alig tudta a kulcsot megtalálni. Végre megvan. «Confucius» fedele fölpattan s benne nincs más, mint egy kis cédula: «Felsenthal jön.» Görgenné írása. Most már mindent tudott. Nincs idő várni. És a menekülés megment mindenkit a megindult szörnyű végzet elől.

Mikor fölemelte a pisztolyt, dacosan rándult a karja. «A nagy zsákmány eltűnik előlük.» Míg a támlásszélig ment, ott kint orkánná változott a felszél s a nyírfaágak örült iramban zörgettek az ablakán: siess, siess! Sietni kell, mert mikor leült, érezte, hogy telik meg a szeme könnyel. A párkányról felriadtak a galambjai. A pisztoly csövét odaszorította jobb szemgöd్రén az orrcsonthoz. Az üvöltő szélben az ablakon

gyorsult a kopogás. Nincsen már idő. Ajka vonaglott és halkan suttogott:

— Árva madárka! Crescence!

Azután elhúzta a ravaszt.

A nagy gyógyintézetben minden csendes. Senki sem érezte meg, hogy ott bent kihunytt egy világ. Az óra lüktet lassú percegéssel, kimérve a megmérhetlen Időt. Ott kint bíborodik az ég s a nap fölkel a róna felől, hol Keletnek Népe ezer év óta — álmodik.

Megkondulnak a húsvéti harangok, hogy hirdessék a Feltámadást. Most betörik az ajtót. Szemben az ajtóval a fehér ablak, kacsos, virágvázás rácsozatával; az ablaktól jobbra, a sarokban nagy támlásszék, benne Széchenyi alakja sáfránypiros kaftánban. Vér, csupa vér. Baltérdére nyugtatott balkezén hever a pisztoly, mellyel végzetes tettét elkövette.

Most bejönnek. Vér, koponyaszilánkok, csupa vér.

A szörnyű döbbenést senki sem állja ki. Titkára; Kiss Márton, megőrül, úgy kell megkötözve beszállítani a bolondok házába. A hű szolga, Brach, gutaütést kap. Vér, csupa vér...

Két orvos áll az ajtóban: dr. Görgen és dr. Goldberg. Mire hozzáérnek, már nincs benne élet. Vér, csupa vér. Dr. Görgent a gondatlanság: miatt indított pör izgalmaiban szívszélhűdés éri. Dr. Goldberg két esztendő múlva öngyilkos.

Megérkezik főrendőr Felsenthal, ki a sikátoron át megkapta a vész jelt. írnokei álruhája merő vakolat, por, fején pókháló, arca verejtékkal tele. Megáll a küszöbön, mintha villamütés reszketne végig testén, lába ott ver gyökeret a küszöbön. Vér, csupa vér... Gróf Széchenyi mégis elmenekült. Erre az egyre nem számítottak. Mindennek vége!... Vér, csupa vér!

A mesteri hálóból kitört a fejedelmi vad. Az oszt-rák császári kormány elszalasztott egy világgraszoló magyar zsákmányt...

Az emberiség egyik legfájóbb szíve megszűnt dobogni mindörökre. A legnagyobb, kit a magyar faj a világnak adott, elszállott a Halhatatlanságba ...

Széchenyi meghalt.

Érte, ő érte, ő érte magáért érdemes elszenvedni a Magyar Szenvedést.

Hódolat!

Felhasznált művek.

Gróf Széchenyi István munkái:

- Lovakrul. 1828.
Magyar Játékszinrül. 1832.
Gróf Széchenyi Istvánnak és gróf Andrássy Györgynek «A Buda-
pesti Hídegyesülethez» irányzott jelentése midőn külföldrül
visszatérének. 1833.
Önismeret. 1835.
Hunnia. Írta 1835-ben, kiadta Török János 1858-ban.
Néhány szó a lóverseny körül. 1838.
Hírlapi cikkei. 2 kötet. (Zichy Antal összeállítása.) M. Tud.
Akadémia 1893—94.
Pesti por és sár. 1837—40. Kiadta Török János.
Levelei. Majláth Béla jegyzeteivel. M. Tud. Akadémia kiadása.
3 kötet. 1889—91.
Beszédei. (Zichy Antal összeállítása.) Magyar Tud. Akadémia.
1889.
Selyemrül. 1840.
Üdvlede. 1848.
Balatoni gőzhajózás. 1846.
Adó és két garas. 1843—44.
Eszmetöredékek, különösen a Tisza-völgy rendezését illetőleg.
1846.
Politikai programtöredékek. 1847.
Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről. 1848.
Gróf Széchenyi István levelei szüleihez. Zichy Antal. M. Tud.
Akadémia kiadása.
Gróf Széchenyi István külföldi uti rajzai és följegyzései. Naplói
nyomán összeállította Zichy Antal. M. Tud. Akadémia. 1890.
«Hitel» és «Világ». Akadémiai kiadás 1904.
«Hitel.» A Taglatat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok. Szer-
kesztette bevezetéssel ellátta dr. ifj. Grünwald Béla. A Ma-
gyar Történelmi Társulat centennáris kiadása, 1930.
Stádium. Vizota Gyula és Kautz Gyula előszavával. Akadémiai
kiadás, 1905.
A Kelet Népe. Ferenczi Zoltán jegyzeteivel s az elleniratokkal.
Kiadta a Magyar Történelmi Társulat, 1925.
Gróf Széchenyi István naplói. (Vizota Gyula.) I. és II. kötet

- M. Történelmi Társaság kiadása. III. kötet (1826—29. Vizsota Gyula jegyzeteivel. Független: Széchenyi István ifjúkori művei.) 1932.
- Kiadatlan naplói a Magy. Tud. Akadémia Széchenyi-Múzeumában. 1830 június 18-tól.
- Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. (Szerkesztette dr. Károlyi Árpád. I. kötet 1921. II. kötet 1922. III. kötet (Blick és egyéb irat Tolnai Vilmos bevezetésével.) 1925.

Széchenyi-irodalom:

- Andrássy Gyula gróf:* Széchenyi politikája. 1912.
- Gróf Széchenyi István naplója. (Budapesti Szemle, 1886.)
- Angyal Dávid:* Néhány Széchenyi-probléma. (Magyar Figyelő, 1913.)
- Gróf Széchenyi István ifjúkori naplói.
- Gróf Széchenyi István döblingi évei.
- Lord Loftus és Széchenyi. (Mindhárom «Szakaszok Magyarország újabb történelméből» c. kötetben. 1928.)
- Gróf Széchenyi István történeti eszméi.
- «Tanulmányok.» (Kultúra és tudomány. 1923.)
- Bagger, Eugen:* Franz Joseph. (1927.)
- Bárt fai Szabó László:* A sárvár-f elsővidéki gróf Széchenyi-család története. I. kötet 1252—1732. (1911.) II. kötet 1733—1820. (1913.)
- Gróf Széchenyi István és kortársai. (1926.)
- Berzeviczy Albert:* Gróf Széchenyi István. (1907.)
- Az abszolutizmus kora Magyarországon. I. kötet. 1922.
- Széchenyi és a közművelődés (Kultúra és Tudomány). Széchenyi eszményei.
- A Hittel megjelenésének százéves fordulóján. (Akadémiai elnöki megnyitó.) (1930.)
- Beöthy Ákos:* A magyar hamiság fejlődése, küzdelmei. Politikai tanulmány. 3 kötet. 1900.
- Beöthy Zsolt:* Széchenyi magyarsága. (Kultúra és Tudomány. 1912.)
- Bismarck:* Gedanken und Erinnerungen. 3 köt.
- Concha Győző:* A conservatív és liberális elv. (Budapesti Szemle. 1921.)
- Dessewffy József gróf:* A «Hittel» című munka taglalata. (Kassa, 1830.)
- Deák Ferenc:* Beszédei. Összegyűjtötte Kónyi Manó. 6 kötet. 1882—1898.
- Falk Miksa:* Széchenyi István és kora. 1868.
- Fáy András:* Gróf Széchenyi István pestmegyei működése. Budapesti Szemle, 1862.
- Fekete József és Váradi József:* Széchenyi vallomásai és tanításai. Széchenyi-antológia. 1926.
- Fiáth Ferenc báró:* Életem és élményeim. 2 kötet. 3 878.
- Fraknói Vilmos:* Gróf Széchenyi Ferenc. 1902.

- Friedreich Iatrán*: Gróf Széchenyi István élete, 2 kötet. 1915.
- Gaál Jenő*: Gróf Széchenyi István nemzeti politikája. 3 kötet. 1902—1903.
- Gávai Gaál Jenő*: Széchenyi-tanulmányok. Nemzetgazdasági és szociálpolitikai tanulmányok I. kötetében. 1932.
- Garda, Graf de la*: Gemaeide des Wiener Kongresses. 1814—1815. Két kötet. München, 1912.
- Grünwald Béla*: Az új Magyarország. 1890.
- Guszmán Rudolf dr.*: Gróf Széchenyi István a döblingi magán-tébolydában. 1860.
- Gyulai Pál*: Gróf Széchenyi István mint író. 1892.
- Gróf Széchenyi István utolsó évei. Budapesti Szemle, 1868.
- Herczeg Ferenc*: A híd. Színmű négy felvonásban.
- Gróf Széchenyi István és a «Világ». Budapesti Szemle, 1931.
- Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. Genf, 1865. 3 kötet^
- Huszonöt év Magyarország történelméből. 3 kötet. 1864.
- Imre Sándor*: Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről. (1903.)
- Széchenyi és a nemzetnevelés. (1910.)
- Széchenyi és a magyar nevelés jövője. (1913.)
- Kaute Gyula*: Gróf Széchenyi István «Hitel» című munkájának méltatása. 1904.
- Gróf Széchenyi István «Világ» című munkájának méltatása. 1904.
- Károlyi Árpád*: Nemetujvári gróf Batthyány Lajos első magyai, miniszterelnök főbenjáró pöre. Magyar Történelmi Társulat, 1932. 2 kötet.
- Keeskméthy Aurél*: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála. 1866.
- Naplója 1851—1878. (Kiadta Eózsa Miklós.) 1909.
- Kemény Zsigmond báró*: Gróf Széchenyi István. (új kiadás. 1880.)
- Forradalom után. 1850^
- Még egyszer a forradalom után. 1851.
- A két Wesselényi Miklós.
- Kovács Lajos*: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve. 1846—1848. Két kötet. 1889.
- Liptay Sándor*: Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai. (1898.)
- Ludwig, Emil*: Napoleon. 1928.
- Marczali Henrik*: Gróf Széchenyi Ferenc utazása Angliában 1787-ben. Budapesti Szemle, 1931.
- Morvay Győző*: Byron Magyarországon. (Koeppel: «Byron». 1913.)
- Maurois, André*: Byron. 2 kötet. (1930.)
- Oláh Gábor*: Széchenyi alkonya. Dráma. Budapesti Szemle, 1932.
- Paget, John, Esq.*: Hungary and Transsylvania. (London, 1839. 2 kötet.)
- Petri Mór*: Báró Wesselényi Miklós és munkái. Erdélyi Múzeum, 1908.

- Péterfy Jenő*: Három Széchenyi-tanulmány. Összegyűjtött munkái III-ik kötet. 1903.
- Prohászka Ottokár*: Gróf Széchenyi István vallásossága. (Kultúra és Tudomány.)
- Pulszky Ferenc*: Életem és korom. 4 kötet. (1882—84.)
- Redlich, Joseph*: Kaiser Franz Joseph von Österreich. 1928.
- Rousseau, J. J.*: La nouvelle Héloïse.
- Sebess Dénes*: Két Magyarország. 1931.
- Siklóssy László dr.*: A magyar sport ezer éve. II. kötet: «Széchenyi—Wesselényi és még egy nemzedék». 1908.
- Székfü Gyula*: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.
— Magyar Történet: VI. A tizennyolcadik század. 1931.
— Széchenyi igéi. (1921.) Második kiadás. (1922.)
- Széchenyi Lajos gróf és nejei levelezése, 1781—1873*. Összeállította gróf Széchenyi Victor. (1913.)
- Schaffer Károly*: Gróf Széchenyi István idegrendszeri szakorvosi megvilágításban. (1923.)
- Takács Sándor*: Széchenyi István gróf reuniója és az Akadémia alapítása, («Kémvilág Magyarországon» c. művének II-ik kötetében.)
- Türi Béla*: Széchenyi István nagy magyar satírjája. Budapesti Szemle, 1923.
- N. Thurzó Kálmán*: A 19. számú cs. és kir. magyar gyalogezred a lipcsei csatában. (Hadtörténelmi Közlemények, 1913.)
- Thürheim, Graefin Lulu*: Mein Leben 1819—1852. Erinnerungen aus Österreichs Grosser Welt. 4 kötet. (1914.)
- Tschuppik, Karl*: Franz Joseph I. (1928.)
- Váczy János*: Wesselényi Miklós báró ifjúsága. Erdélyi Múzeum. (1904.)
- Viszota Gyula*: Gróf Széchenyi István és múzsája. (Vasárnapi Újság, 1919)
— A Stádium megjelenésének és eltiltásának története. (Budapesti Szemle, 1905.)
— Széchenyi elmébaja. (Budapesti Szemle, 1930.)
— Széchenyi és az országos magyar gazdasági egyesület.
— Széchenyi halála. (Akadémiai székfoglaló, 1932.)
- Wesselényi Miklós báró levelei anyjához Cserey Helénához, 1814—1831*. (Erdélyi Múzeum, 1906.)
- Zichy Antal*: Gróf Széchenyi István életrajza. 2 kötet. (1897.)
- Zweig, Stefan*: Joseph Fouché, Bildnis eines politischen Menschen. (1829.)

A képek jegyzéke.

1. Széchenyi akadémiai arcképe.
2. Széchenyi György érsek és Széchenyi István homloka.
3. A cenki kastély.
4. Stefferl.
5. Széchenyi kapitány.
6. Karolina.
7. A Napló egy lapja.
8. Crescence.
9. A szerehres levelek hamuj»..
10. A *Világ* címlapja.
11. Metternich herceg.
12. Széchenyi a Dunán.
13. A döblingi intézet.
14. A halálos szoba mai állapotában.
15. Gasser mellszobra.

A képek fölvételét s a képdúccok átengedését a Magyar Történelmi Társulatnak, a M. T. Akadémia Széchenyi-múzeumának, a bécsi Magyar Történelmi Intézetnek, gróf Széchenyi Bertalan-nak, dr. Büchner döblingi igazgatónak, Angyal Dávid, Bártfai Szabó László, Domanovszky Sándor, Károlyi Árpád, Viszota Gyula történészeink nagy szívességének köszönhetjük.

Tartalom.

	Lap
Előszó	5
I. A rácsos kapu előtt.....	7
II. A legenda.....	15
III. Az élő vázlat.....	31
IV. A sasfiók kirepül fészekéből.....	39
V. Voyage sentimental.....	53
VI. Voyage sentimental.....	71
VII. Voyage sentimental.....	84
VIII. Politikai utazás.....	107
IX. Crescence.....	136
X. Lovakrul. — Vaskapu.....	156
XI. A nagy líra.....	174
XII. Metternich.....	192
XIII. Déli verőfény.....	202
XIV. Két Gigász harca.....	221
XV. Vihar a Tiszán.....	243
XVI. A forradalom és az ő prófétája.....	261
XVII. A nagy éjszaka.....	284
XVIII. Fény az éjszakában.....	299
XIX. A rácsos kapu mögött.....	313
Felhasznált művek.....	321
Képek jegyzéke.....	325